

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László: A tett és a tét

Lakó György: Lotz János részessége a korabeli nyelvészeti intézmények munkájában

Dánielisz Endre: Arany János ismeretlen levele

Sziklai Lászlóné: Terpeszkednek vagy körülírnak?

Fülöp Lajos: Tóth Árpád és a Hajnali szerenád

Pongrácz Zsuzsa: Kassák Lajos képzőhasználatára a Hirdetőoszloppal című verseskötetben

Koczóhné Járay Erzsébet: Kányádi Sándor: Ló és lovas

Bán Ervin: Nyelvi „idegenségünk” és idegennyelvtudásunk

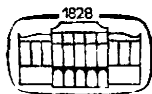
Bencze Bernadett: Közmondásgyűjtemény egy 1823-ból való tankönyvben

K. Fábrián Ilona: Szövegmutatvány Kiszszékely nyelvjárásából

Pléh Csaba: A pszicholingvisztika tegnap és ma

Dániel Ágnes: Az időző mondat funkciója írói szövegekben

Benkő László: Megjegyzések az érzelemkifejezés kérdéséhez

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

110. ÉVFOLYAM 1986. JÚLIUS – SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László:</i> A tett és a tét	257
<i>Lakó György:</i> Lotz János részessége a korabeli nyelvészeti intézmények munkájában	262
<i>Dánielisz Endre:</i> Arany János ismeretlen levele	265
<i>Sziklai Lászlóné:</i> Terpeszkednek vagy körülírnak?	268

Íróink nyelve

<i>Fülöp Lajos:</i> Tóth Árpád és a Hajnali szerenád	274
<i>Pongrácz Zsuzsa:</i> Kassák Lajos képzőhasználat a Hirdetőoszloppal című verses- kötetben	281
<i>Koczóhné Járay Erzsébet:</i> Kányádi Sándor: Ló és lovas	293

Nyelv és iskola

<i>Bán Ervin:</i> Nyelvi „idegenségünk” és idegennyelv-tudásunk	298
<i>Bencze Bernadett:</i> Közmondásgyűjtemény egy 1823-ból való tankönyvben	305

Nyelvjárásaink

<i>K. Fábrián Ilona:</i> Szövegmutatvány Kisszékely nyelvjárásából	312
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Pléh Csaba:</i> A pszicholingvisztika tegnap és ma	320
<i>Dániel Ágnes:</i> Az idéző mondat funkciója írói szövegekben	332
<i>Benkő László:</i> Megjegyzések az érzelemkifejezés kérdéséhez	346

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Galgóczi László:</i> Káromol, káromkodik	350
<i>Balogh László:</i> Kerél volt-e a <i>Kereel</i> ?	355

(1 1 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

110. ÉVFOLYAM * 1986. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A tét és a tett

(A „Tövisek és virágok” megjelenésének 175. évfordulója,
és most hasonmásban közzétett újrakiadása ürügyén)

Mindenki tudja: műveltségünk s ezen belül írásbeliségünk anyanyelvűsége gyökereiben elég mélyre nyúlik vissza. Igaz: a királyi kancellária is, az egyházi élet is latin nyelvű volt a középkorban; de hamar leírásra kerültek elszórtan magyar szavak, majd kisebb szövegek; s a tizenötödik századból már magyarul írt könyveink is vannak. E kézzel írt kódexek latinul nem tudó apácák és fráterek lelki épülését szolgálták. De csak szűk körben hatottak, a nyelv egységesülését, normalizálását korántsem sürgették.

Csak a reformáció és a könyvnyomtatás tette a magyar írásbeliséget tömegesebbé és szélesebb hatásúvá. Ám ez meg épp oly korszakban jött, amelyben az ország politikai-gazdasági tekintetben három részre szakadt, s darabjaiban külön-külön élt. Közülük a legmagyar nyelvűbb a viszonylag önálló Erdély: ott a fejedelmi udvarig felmenően magyar az igazgatás és a művelődés. Nem tömeges, s nem is kulturális szerepű a töröktől megszállt Alföldön a magyarnyelvűség: főleg a basák szolgálatába szegődött deákok képviselik ezt (némileg talán Bécs bosszantására). Az Ausztriából igazgatott „királyi” résznek csak a Bécstől távolabb eső, az északkeleti felén lendül fel a magyar nyelvű írásbeliség: levelezés és könyvkiadás.

A magyar nyelvnek ez a viszonylag tömegesebb méretű írásba foglalása el is kezdett kiformálni valamiféle egységet. Csakhogy nem országosan egyet, hanem országrészenként egyet-egyet. Más az az írott forma, amelyik e kor emlékeiben nyugatról jelentkezik, mint az, amelyik a törököt szolgáló alföldi deákok tollából, vagy északkeletről, vagy Erdélyből. Azt mondhatjuk: e kort négy regionális, azaz kisebb területhez kötődő írott forma kialakulása jellemzi. Persze nem nagy határozottsággal; s nem is túl nagy különbségekkel, hiszen a nekik háttérül szolgáló helyi nyelvjárások sem különböztek egymástól az érthetlenségig.

Amiknek a kiformálódása ebben a korszakban elindult, azok persze legfőjebb regionális nyelvhasználati formák, azaz semmiképp sem regionális nyelvhasználati normák. Hogy mennyire nem azok, az szemléletesen kimutatható volt például egy XVI. század végi misszilis levélcsomó feldolgozásából. Telegdy Jánosnak családtagjaival és másokkal folytatott, széles kiterjedésű levelezése azt mutatta: e nyelvhasználati formák egyenlő rangúak, normának sem a magáét, sem a másét nem érzi senki. Az *i-ző* nyelvjárásban beszélő és író földesúr, ha diktál, habozás nélkül elfogadja és aláírásával hitelesíti *é-ző* deákjainak papírra vetett nyelvallapotát (de még a délről odakeveredett *ö-ző* deákét is); amikor viszont maga másol le egy idegen kéztől származó levelet, az bizony a saját nyelvjárását tükrözi, nem az eredeti levél íróját.

E korban ezek az írott formák elsősorban a háttérüket adó nyelvjárás-terület jellemzőit tükrözik, arra támaszkodnak. Ámde — talán történelmi véletlenek találkozása folytán, vagy talán nem is véletlenül — egy olyanféle kiegyenlítettebb, szélsőségektől mentes nyelvjárási bázist talál a zemplén-abaúji tájon a török elől északkeletre húzódó magyar írástudó réteg, amely hasonlít ahhoz a formához, ami hajdan a kancelláriák táján alakult ki és élt, egységesedő „helyesírási” formaként; amíg a laikusmozgalmakkal megindult kódexirodalom fel nem kavarta a maga regulázatlan spontaneitásával. Azt mondhatnánk: olyan középarányosféle volt ez, amelyet mindenki magáénak érezhetett, minthogy nem volt kirívóan a másé.

S hogy előrevetítsük a történelmi véletlenek folytatódását: a XVI. és XVII. század nyelvtanírói — akik ha nem is épp másolták, de mindenesetre ismerték és szemmel tartották egymást — egymásba kapcsolódó láncszemei egy olyan sorozatnak, amely egy kiegyenlítettebb formát próbál országos érvényűvé álmodni, s a szélsőségek elvetésével valójában az északkeletit „találja ki” (avagy: „találja meg”; hiszen valamilyen szálon — egyikük származása, másikuk iskolázása, harmadikuk további működése révén, negyedikük egyéb módon — túlnyomó részük e tájhoz kötődik).

Mert jellegét tekintve már a XVI. század végén az északkeleti volt a négy regionális írott nyelvhasználati forma közül a legkiegyensúlyozottabb. És a leghatékonyabb is: ezen jelent meg Károli Gáspár bibliafordítása — először 1590-ben —, majd valamivel később Szenczi Molnár Albert zsoldárskönyve. S ezeknek szövegét ismerte, tudta, mondta, énekelte még az is, aki pedig olvasni sem tudott.

Csakhogy amíg a török csapatok szakadon garázdálkodtak, a fő probléma nem a fejlődés volt, hanem a pusztá megmaradás. A műveltség szűk körben, ha terjedt, és fokozatosan visszalatinosodott; az anyanyelv szinte csak a mindennapi használatban s a műveletlen parasztság ajkán élt tovább, nem a szellemi előbbrejutás hordozójaként.

A török kiűzésével csak annyi történt politikai téren, hogy csapataik helyét a császári önkény foglalta el. A nyelvfejlődés sorsában mégis jelentős ez az esemény, mert az írott nyelvi formák közül a basák udvaraihoz kötött déli típus eltűnt, és helyét a lehúzó északkeleti töltötte ki. Így ez vált a legnagyobb hatóterületűvé, és földrajzi helyzetében is eléggé központivá.

A XVIII. század végén robbant be hozzánk — Bécs közvetítésével, de Párizsból indulva — a felvilágosodás szellemében fogant polgári forradalom szele. A vigyázó szemek, mint a plebejus származású Batsányi írta, Párizs felé fordultak. Oda nézett a nemességnek és az alsóbb papságnak legöntudatosabbja. De polgári bázisuk nem volt, a parasztság meg a maga nyomorúságában nem ért fel a politikáig. Egy merőben összeesküvővé szigetelődött kis csoport szétzúzásával nem volt nehéz Bécsnek az egész megmozdulást elfojtania. 1795-ben egy kiváló, kultúrateremtésre képes nemzedék szóródott szét osztrák bitókon és börtönökben. Köztük az imént említett Batsányi, a Marsailaise-t magyarra átültető Verseghy, és a nyelvet már akkor ügyesen használó, bár még nemigen újító Kazinczy Ferenc.

Ennek az első fellendülésnek rövid időszakában is kezdődött már mozgás a nyelv körül. Elég itt olyan neveket említeni, mint Sándor István, Márton József, Pápay Sámuel, vagy Dugonics András, Benyák Bernát, s persze Simai Kristóf és Kármán József; és az induló sajtó oldalán Ráth Máttyás és Barczafalvi Szabó Dávid.

Időszerű és szükségszerű volt a megújulás: a felvilágosodás akkori társadalmunkat is, de nyelvünket is, felkészületlenül érte. Az ország gazdasági-társadalmi szerkezetét a szinte érintetlen feudalizmus jellemezte még, a politikai helyzetet pedig az osztrák uralkodóháznak való teljes kiszolgáltatottság. A korábbi felkelések, szabadságharcok leveretése utáni békediktátumok a nemesség politikai jogait ugyan körülnyirbálták, de feudális gazdasági hatalmát inkább konzerválták. Az ország külterjesen mezőgazdasági jellegű maradt; ami iparosodás a monarchiában indult, az az osztrák részre esett. Hazai városkáink iparosodása nem jutott túl a kézművesség fokán; számában kicsiny volt, származásában és csekély műveltségében túlnyomóan német. A birtokos nemesség szétszóródva, falusi kúriáiban élt, egyfajta latinos félműveltséggel; a magyar arisztokrácia teljesen elnyugatiasodott, nem is élt itthon, anyanyelvét sem igen beszélte, nemhogy műveltség-hordozóként használta volna.

A magyarság műveltjeit még az 1810-es években is úgy jeleníti meg a színműíró Kisfaludy Károly (aligha túlzó torzítással), hogy Baltafy kapitány, aki szép hazafias szöveget intéz a nyugatmajmoló báró Szelhazyhoz az anyanyelv használatára érdekében, mintaképnek a félig magyarul, félig latinul beszélő Perföldyt állítja elé. Persze; hiszen akkor a latin nyelv volt a magyar műveltség hagyományos hordozója, s aki művelt, mit is beszélhetne mást! A latint a paraszt sem azért nem tudta, mert az idegen nyelv, csak azért nem, mert az a művelt magyarok nyelve.

Ám ezzel a hagyományos latinsággal azért volt némi baj. Nem is csak az, hogy latinság volt, hanem az is, hogy hagyományos, mégpedig túlzottan is. A középkorban az egyházi tanításokat, de még az újkor hajnalán a humanista műveltséget is, jól hordozta ez a nyelv. Előre mutatott, előre is vitt, hiszen nemzetközi volt, s Európához kapcsolódott. — De a tizenharmadik századnak megrekedt, feudális latinsága inkább visszahúzó erő már: az új, a polgári tartalmú nyugati műveltségnek nem hordozója és terjesztője, hanem épp gátja, amely elszigetel az immár nemzeti nyelveken művelődő Európától ahelyett, hogy hozzá kötne, hozzá kötődni segítene.

Miféle magyar nyelvhez ragaszkodik is Baltafy és Perföldy? A rendi, feudális, latinizálva is konzervatív magyarsághoz. Mit adnának a — jogosan nem kívánt — új idegen helyett? Azt a régít, amely a megye határán túlra sem igen visz; amely még a hagyományos közéletre és tudományra is csak a latin mankójával való. Aminthogy Gvadányi József (azaz hát nótárius szereplője) is ezt kívánja az idegen nyelvű városiasodással szemben: megtartani a régít, a rokolyát, a mentét, a megyei autonómiát, a jobbágyságot, feudalizmust, falusiasságot. Más szóval: az előrehaladás problémáit máról tegnapi oldani meg.

Alighanem ezt a kiúttalanságot érezte meg és akarta feloldani nem sokkal korábban a kalapos király, második József. Csak persze túlon túl is a maga módján. Látva, hogy a latinnyelvűség már gátja a fejlődésnek, a magyar meg nem adekvát, nem méltó eszköze, a németet kívánta bevezetni nálunk is, az Európához kapcsolódás eszközeként.

Volt ebben valami keserű igazság. Akár a történelemírás akkori mesterét, Budai Esaiást vesszük elő, akár az akkori jogtudományt képviselő, vele egy időben kiadott „Magyar Verbóczy”-t, bizony szegényesnek, döcögősnek látjuk a tudomány nyelvét. Aligha véletlen, hogy Verseghy Ferenc és Révai Miklós, nyelvünk fejlesztésének és használatának két bajjívó hajnoka is, latinra fordítja (vissza) a szót, amikor tudományos igénnyel kíván értekezni a magyar

nyelvről. Tudományos igénnyel magyarul írni: egy egyenlet volt ez akkoriban két ismeretlennel.

Persze ebbe sokan nem nyugodtak bele. Tudományban is, irodalomban is egyre többen törekedtek a nyelv megújítására, felfejlesztésére. Sürgette a művelt nyelvet a születőben levő sajtó is. Csak vezér kellett már, aki a sokféle akaratot összefogja, szervezze, egyeztesse.

Mert az északkeleti norma, hiába volt a legfejlettebb, s hiába terjeszkedett már helyzetében is központivá, még mindig csak egy volt a tájiaik közül. Hiányzott az országos presztizse. Berzsenyi Dánielnek és Kisfaludy Sándornak dunántúli sajtóságai, meg az erdélyi szerzők nyelvi különállása, épp ezért nem is provincializmus e korban, hiszen nincs szentesített központi főtípus; csak regionalizmus, azaz más táji, az ugyancsak regionális rangú északkeletivel szemben. Talán még Dugonics András próbálkozásai is jogosnak tűnnek, aki a — basák deákjaival együtt eltűnt — déli normát igyekszik visszahonosítani.

Ezek ellen szervezi Kazinczy az irodalmi nyelv megújítását, és a megújított, kiművelt formának egyeduralkodóvá emelését. Bányácska, a jelentéktelen kis északkeleti falu, Széphalom nevet kap tőle. S ez a név szimbólum: a kis sárfészek a tizenkilencedik század elején az ország szellemi életének centrumává lesz. Mint pók a hálója sarkában, ül itt, és szövi be levelezésével az országot; dicsér és korhol, elfogad és elutasít, küzd és támad, fejlődik és nevel.

Ámde Széphalom — bár nyelvében északkelet, Kassa, Sárospatak s a legjobb hagyomány letéteményese — mégiscsak a világ végén van. A Kazinczy-féle norma maga is regionális mindaddig, amíg itt székel, a térkép szélén, még ha a legjobb is a regionálisak közül. — Ezért hallatlanul nagy dolog, talán frázis nélkül mondhatjuk: sorsdöntő jelentőségű az, hogy a mestert követő pesti triász — Szemere Pál, Horváth István, Vitkovics Mihály — révén ez a forma költözik át az újjannal kialakuló központba: Pestre és Budára, a majdani Pest-Budára, a mai Budapestre.

Igy már központja révén, azaz földrajzi helyzetében is központivá válik a regionális normák közül az, amelyik már eddig is középső helyet töltött be, hatókörében eddig is a legnagyobb területű volt, és jellegében a legkiegyensúlyozottabb. A főváros folyamatos fejlődése, iparosodása és magyarosodása ide csalogatta az addig szétszórta magyar szellemi életet: irodalmat, tudományt; s az élőszó terjesztőjeként a színjátszást is.

Az irodalomnak, s vele az immár központivá erősödött irodalmi nyelvnek Pestre költöztetésében Kisfaludy Károlyé volt a fő érdem; meggyökereztetésében és felvirágoztatásában pedig Vörösmartyé, Czuczoré, Bajzáé. Kazinczy és Kisfaludy emlékezetes kézfogásával a földrajzilag is, nyelvileg is középen álló pesti fiatalokhoz került a stafétabot. Széphalmi mesterük nagy és jó örökséget hagyott rájuk, de nem könnyű feladatot. Hiszen a polgári kultúra hordozására immár alkalmassá tett nyelvhez még hozzá kellett teremteniük a polgári nemzetet. Polgárit, és politikailag függetlent; azaz felnöveszteni a magyarságot a korabeli európaiság szintjére.

Mert történelmileg a „nagyszerű halál” víziója éppoly reális eshetőség volt még akkor, mint a „jobb kor” eljövetele. De a „rendületlenül” jelszava tettekre vált; elsősorban magában a szó megalkotójában, Vörösmartyban. A fiatal Akadémián, a Magyar Tudós Társaságban, ő a lelke az 1832-es helyesírási szabályzatnak, az 1838-ban kiadott normatív (magyar—német) szótárnak

s az 1846-ban megjelentetett akadémiai nyelvtannak. A lefolyt egységesülési folyamatot így hangállományában, szókinccsében és nyelvtani rendszerében szentesítvén, Szvorényi József „Magyar ékes szókötés”-e a stílus oldaláról üti rá a pecsétet a győztes Kazinczy-normára.

Az a harc, amelyet az új nemzedék vívott a nyelvért, s az a nyelv, amelyet e harc árán megteremtett, nemcsak előzménye lett a továbblendülésnek, hanem feltétele is. Mert nemcsak abban folytatódott, hogy az irodalom a század közepe előtt már Petőfi, Arany, Jókai felé mutathat; hanem abban is, hogy a gazdasági fejlődés az iparosodás irányába húz, a politikában meg érződik már a szabadságharc előszele . . .

A pestieknek persze nem volt nehéz elfogadniuk az északkeleti normát. Nem is csak azért, mert — mint emlegettük — szélsőségektől mentes, szinte egy tudatosan kialakított középarányoshoz hasonló; hanem azért sem, mert a már többször említett és többször is tapasztalt történelmi véletlen itt és ekkor megint csak megismételte önmagát.

Az a Pest és Buda nagykörnyékén kitapintható nyelvjárási terület ugyanis (talán egykor a Megyer törzs szálláshelye?), amely — egyikként a sok közül — mint nyelvhasználati változat megjelenik a kódexek korában (de talán már a kancelláriai „helyesírás” kialakulásának is nyelvi bázisa volt), nyilván tovább élt folyamatosan az ország közepén, több szélsőséges nyelvjárásterület ütközőpontján; és „semleges” jellege folytán nem is sokban tért el a másutt és más előzmények alapján eléggé hasonlóvá alakult északkeletitől. Így hát a pesti-pestkörnyéki tollforgatók (a kápolnásnyéki Vörösmartyt s a péceli Szemerét is hozzájuk értve) a Kazinczy-féle normában nemcsak egyfajta középarányosra ismerhettek, de majdhogynem a saját anyanyelvjárásukra is egyszersmind.

Pillantsunk most vissza: miben állt hát Kazinczy nagysága!

Irodalmi műveinek maradandóságában aligha. Valljuk meg: Balassi, Csokonai, de még Berzsenyi is, sokkal inkább része élő irodalmunknak, mint a széphalmi mester. Az ő fordításait, verseit nemigen olvasgatjuk-olvasztatjuk; s ha igen, inkább csak kegyeletből, mintsem esztétikai élvezet forrásaként.

És életműve mégis élőbb bárkiénél. Mert hatása nem az ünnepeinkben van jelen, hanem a mindennapjainkban; mert munkálkodásának eredménye nem az irodalomkedvelőké puszta, hanem az egész nemzeté. — Hogy magyarul szólunk, és művelten szólhatunk anyanyelvünkön, az elsősorban Kazinczy érdeme, aki tudta hinni a hihetlent, aki merte valósággá erőszakolni korának titkossá szorított álmait.

Írónak talán nem volt kiemelkedő. De irodalom- és művelődéspolitikai tevékenysége történelemformáló hatású nemzetpolitikai tett volt: általa lett magyarnyelvűségünk műveltté, modernné, európaivá; mert műveltségünk, modernségünk, európaiságunk magyar nyelvűvé tudott válni. Ez volt a kulcs ahhoz, hogy ne kényszerüljünk elvetni a múltat, de ne is rekedjünk meg benne; hogy tovább fejlődve is megtarthassuk önmagunkat, és önmagunkat megtartva is tovább fejlődhessünk.

Mert nagy volt a *tét* a tizenharmadik századnak utolsó és a tizenkilencediknek első negyedében, hiszen — ahogy a történelem feltette a kérdést — úgy kellett választanunk a hagyományőrzés és az előrelépés között, hogy az első látszólag az elzárkózásnak, a lemaradásnak, a második viszont az önmagunktól való elidegenedésnek volt szinonimája. — S mi volt a *tett*? Az, hogy a korszak képesnek bizonyult a rosszul feltett kérdés újrafogalmazá-

sára; hogy a „magyarság vagy európaiság” hamis alternatívájára az „európaia-sult magyarság” szintézisével válaszolt, mint hajdan István király; hogy a két kínálcsoport közül a harmadikat választotta, a legnehezebbet: önmagunk megújító folytatását. Ami érték volt a múltban, arra épített jövőt; ami előre mutatott benne, azt fejlesztette tovább.

Mit üzen nekünk, mai nyelvészeknek-irodalmároknak, nemzeti — azaz mikrotársadalmi — kultúránk eszköze és közege hivatott gondozóinak (s rajtuk keresztül a forrongásban levő egész mának), ez a felvilágosodással kezdődő és a szabadságharc koráig húzódó háromnegyed évszázad, s benne első-sorban is Kazinczy Ferenc?

Azt, hogy hagyomány és modernség nem ellenlábasa, hanem feltétele és szerves folytatása egymásnak. Hogy jövőnket keresve és építve múltunkat nem kritikátlanul tagadni — azaz elvetni — kell, hanem kritikailag tagadni, azaz megőrizve megújítani: megismerni, megrostálni és továbbépíteni. — S üzeni azt is, hogy az általános emberi kultúra, bár egyre inkább egyetemes, egyelőre — és még sokáig — nemzeti, azaz mikrotársadalmi keretekben és változatokban él és fejlődik, s így biztosítéka a legtágabb értelemben vett ember-ségen belül a legszűkebb értelemben vett emberi önmagaságnak.

Fontos üzenet ez napjainkban, amikor a nemzeti, azaz mikrotársadalmi kötöttségű és funkciójú tudományok láthatóan háttérbe szorulnak, s megbecsülésre sokkal inkább az importeszmék követése — s ezen belül is első-sorban a nyugatutánzás — számíthat; amikor a hazai nyelv és nyelvhasználat ápolására a tudományok hivatalos nomenklatúrájában nincs is rovat, s művelői csak az „uralisztika” kategóriájába sorolhatók, együtt a vót és a nyenyec nyelvek tanulmányozóival; — merev tagadásaként annak, hogy a tudomány nemcsak terméke egy-egy adott társadalomnak, hanem hatótényezője is fejlődésében, alakulásában.

De Bessenyei, Kazinczy, Vörösmarty mást is üzennek még a mai utódoknak. Arra figyelmeztetnek: nekünk is sok a tennivalónk. Az ő korokban a művelt írásbeliség kimunkálása volt a központi feladat, mint feltétele és segítőtje az akkor napirendre került polgári átalakulásnak. De nem kisebb a mi teendőnk sem: hogy segítsünk kialakítani és tömeges érvényűvé szélesíteni a kulturált szóbeli érintkezésnek azt a formáját és normáját, amely nélkül a nemzeti szélességű közéleti demokratizmus megvalósíthatatlan, sőt elképzelhetetlen.

S példájukkal Kazinczyék biztatást is adnak: hogy egyetlen feladat sem túl nagy, — hacsak a kor nem túl kicsiny hozzá.

Deme László

Lotz János részessége korabeli amerikai nyelvészeti intézmények munkájában

1973. évfolyamában (200—16) folyóiratunk egy rendkívül széles látókörű és eredeti gondolkodású szerző cikkét tette közzé Nyelvészet címen. Írója LOTZ JÁNOS volt. Neve korábban hazánkban „Das ungarische Sprachsystem” (Stockholm, 1939.) című leíró nyelvtana révén volt valamennyire ismert, melyhez később több értékes, kisebb-nagyobb dolgozata járult.

A Nyelvőr szerkesztőségére már Lotz dolgozatának közzétételével egyidejűleg az a kötelesség hárult, hogy e kiváló kutató haláláról adjon hírt (216). Nyelvtanát és értekezéseit a legutóbbi évtized folyamán több nyelvészünk ismertette és értékelte; közülük itt csak Radics Katalinra (l. ALH. XXX.) és Rácz Endrére (Nyr. 104: 461) utalok.

Mint ismeretes, munkásságának jelentős részét Lotz Stockholmban fejtette ki előbb a magyar nyelv lektoraként, majd később a stockholmi egyetem Magyar Intézetének igazgatójaként. Itteni munkája oly mély nyomokat hagyott Svédországban, hogy halálának tizedik fordulója alkalmából — abban az évben, amelyben életének hetvenedik évét töltötte volna be — egyik volt kiváló tanítványa, Eva Martins, a stockholmi egyetemen szimpóziumot rendezett emlékére. Ez alkalomból tíz előadás hangzott el svéd nyelven, melyeket azután Bo Wickman a stockholmi egyetem aktáiban külön kötetben jelentetett meg („Symposium in memoriam János Lotz (1913—1973)”. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Hungarica Stockholmiensia. 4. Stockholm-Sweden. 1985. 122). A kötetben közzétett előadások közül hét svédül, három pedig — szerzőjük kívánságára — angol nyelven jelent meg. Közülük Lotz János nyelvtudományi, illetőleg tudományszervezői munkásságával főleg két (svéd nyelvű) értekezés foglalkozik. Kiefer Ferenc a magyar leíró nyelvtani gyakorlatot bírálja, meg Lotz nyelvtanírói érdemeit méltatja, Robert Austerlitz pedig Lotznak az Egyesült Államokban kifejtett tudományos tevékenységéről tájékoztat. Mivel az előbbi dolgozatot a Magyar Nyelv fogja ismertetni, én itt csak Austerlitz értekezését kívánom bemutatni, annál is inkább, mert ez — dióhéjban — rendkívül világos képet fest a Lotz korabeli amerikai nyelvészeti iskolákról s Lotznak velük való kapcsolatáról.

Lotz 1947-ben érkezett Stockholmból Amerikába. A nyelvészetet itt ekkor lázas aktivitás jellemezte. Különböző irányzatok bontakoztak ki szinte egyidejűleg, s hamarosan jelentkeztek reakcióik is. Edward Sapir (1884—1939) halála után tanítványai, mint például Mary Haas, Morris Swadesh és mások, vették át a vezetést. Érdeklődésük elsősorban az indián nyelvekre irányult, s azon irányzat úttörői voltak, amely később az antropológiai nyelvészet nevet kapta. Érdeklődésüket történeti és kulturális beállítottság is jellemezte, s még távol álltak a pusztá elméletgyártástól. Közel álltak hozzájuk olyan „függetlenek”, mint például Z. Harris (szül. 1909-ben) és Carl Voegelin.

1949-ben meghalt Leonard Bloomfield (szül. 1887-ben) is, ám az ő munkáját is folytatták élve. Céljukul azt tűzték ki, hogy megszabadítsák a nyelvészetet az olyan elavult fogalmaktól, amelyek útjában álltak a mentálisnak nevezett újszerű gondolkodásnak. Új elméletet és új módszert kívántak bevezetni a nyelvészetbe, melyet elsősorban a logikára alapoztak, s melynek a disztribúció volt a kritériuma. Eredményeket értek el a tisztára szinkronikus szemléletű nyelvleírásban. Lotz érdeklődéssel fordult feléjük, ám végül — Roman Jakobson közvetítésével — a New York-i körhöz csatlakozott szorosabban.

New Yorkban a Columbia egyetemen sok irányú munka folyt már Lotz odaérkezése előtt. A kutatás kiterjedt például az indoírani nyelvekre is, s szláv nyelv- és irodalomkutatók képzése is folyt. Idővel élénk érdeklődés nyilvánult meg a sémi, kínai és a japán nyelv iránt. Nézeteikben a New York-i nyelvészek némelyike egy ideig némileg különbözött kollégáitól. Ebben része volt annak a körülménynek, hogy a háború alatt több olyan ismert nyelvész telepedett át Európából New Yorkba, mint Claude Lévi-Strauss (szül. 1908-ban) és Roman

Jakobson (1896–1982), akik már az óvilágban kialakították nézeteiket a nyelvről, s nevet szereztek maguknak munkáikkal. Végül azonban ők is beolvadtak a korukbeli, jellegzetesen amerikai irányzatok képviselői közé. A New York-i általános és összehasonlító nyelvészeti intézet kutatói gárdája később is egyre bővült. 1946-ban hozzácsatlakozott André Martinet (szül. 1908-ban) is, s hamarosan tehetséges tanítványok egész seregével dicsekedhetett. Nem rekedtek kívül az Intézet tagjainak érdeklődésén az afrikai nyelvek sem. Velük egy ideig Joseph H. Greenberg (szül. 1915-ben) foglalkozott, az altajisztikát pedig egyebek közt Karl Heinrich Menges képviselte. Ilyen körülmények közt mi sem volt természetesebb, mint az, hogy a nyelvészeti kutatások köre az 1940-es évek végén tovább szélesedett olyképpen, hogy Lotz mint megbízott professzor (1947–49) megbízást kapott magyar nyelvi előadások tartására. Később az általános és összehasonlító nyelvészet társprofesszora, végül a nyelvészet professzora (1956–1967) lett. E minőségében már a számojéd nyelvekkel is foglalkozott, majd előadásai kiterjedtek a magyar irodalomra és metrikumra, a fonetikára és az általános nyelvészetre is. Hozzáfogott egy sorozatnyi röntgenfilm előkészítéséhez, s elkészítette az első hangos röntgenfilmet a magyar beszédről. Igazán nagy fordulatot azonban egy régi tervének megvalósulása, a Columbia egyetem uráli és altaji intézetének a létesítése hozott számára, melynek ő lett az igazgatója. Jelentékeny része volt ezen intézmény oktatási és kutatási programjának kidolgozásában. Ezen kutatások eredményeinek nagy része az Indiana egyetem uráli és altaji sorozatában (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Editor: Thomas A. Sebeok) látott napvilágot.

Lotz húsz évig működött a Columbia egyetemen. Ezt követően 1967-ben az alkalmazott nyelvészet központjának lett elnöke és igazgatója Washingtonban. Itt Stockholmban megjelent magyar nyelvtana átdolgozásán kívül egy nagyszabású terv foglalkoztatta: hogyan lehetne előkészíteni s majdan megvalósítani a világ nyelveinek leírását. Az idevonatkozó problémák megbeszélése céljából előbb Washingtonban, majd Ausztriában a wardensteini várban nemzetközi konferenciát rendezett, ám terveit egészsége megromlása miatt már nem tudta valóra váltani.

Fent ismertetett dolgozatában Austerlitz természetesen csak Lotz fontosabb munkáiról és kezdeményezéseiről adhatott számot. Az itthon és külföldön megjelent korábbi méltatások jócskán kiegészítik az itt írottakat. A leg részletesebb közülük Thomas A. Sebeok visszaemlékezése Lotz Jánossal való kapcsolatára (Ural-Altäische Jahrbücher 46., 1974. Magyar fordítása Bihari Anna tollából: I. OK. 30., 1978.). Sebeok emlékezéseiből tudom, hogy elnöke volt Lotz az Amerikai Tudományos Társaságok Tanácsának, s 1959 és 1965 között kutatási igazgatója volt ezen intézmény Urali és Altaji Programjának is. 1964-ben a Ford Alapítvány hívta meg egy Jelölő Bizottságba, amelynek az volt a célja, hogy kulturális kapcsolatokat létesítsen Magyarországgal. Sok adalékkal járulnak hozzá Lotz tudományos arcképének megrajzolásához azok a további előadások, amelyek Austerlitz előadása mellett a Symposium című kötetben olvashatók.

Lotz János kétszer annyit időt töltött el az Amerikai Egyesült Államokban, mint Magyarországon, szívében azonban ennek ellenére magyar maradt, kapcsolatát hazájával sokféle módon ápolta. Ma már nagyon kevesen emlékezhetnek rá, hogy szívvel-lélekkel támogatta például a Magyar Nyelvtudományi Társaságot. Amikor köztudomásúvá vált, hogy a Társaság folyóirata, a Magyar

Nyelv 1944. évi 4. füzetének vidékre szánt példányai Budapest ostroma idején elpusztultak, Lotz felajánlotta anyagi segítségét, s tudtommal az ő érdeme, hogy ez a füzet az akkori, legyőzhetetlennek látszó nehézségek ellenére megjelenhetett új kiadásban. A Magyar Nyelv sok-sok előfizetője tehát neki köszönheti, hogy a jelzett évfolyam nem maradt csonkán. 1972–73-ban, amikor az ország gazdasági helyzete már megjavult, meghívásra előadásokat tartott a budapesti egyetemen a magyar nyelvről. Érdemei elismerése sem maradt el: 1973-ban a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjává választotta.

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le: Lotz Jánost mint a külföldön legismertebb magyar nyelvészek egyikét kell számontartanunk. Irodalmi munkásságának teljes jegyzékét az UAJb. említett kötete (16–26) tartalmazza.

Lakó György

Arany János ismeretlen levele

Jó évtizede annak, hogy Arany János levelezésének első része a kritikai kiadás keretében napvilágot látott. A következő kötettel dr. Sáfrán Györgyi, a sorozat sajtó alá rendezője, az érdekes, esetenként ismeretlen dokumentumok közlésével 1856-ig jutott el.¹ Az időközben elhunyt irodalomtörténész baráti biztatásának teszek eleget, amikor egy későbbről datált, mindeddig rejtőzködő, de általam ismert Arany-kéziratot bocsátok közre.

Költőnk finom vonású soraira 1960-ban figyeltem fel, amikor a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum vezetőjeként az irodalomtörténeti értékű kéziratát rendeztem. A dokumentumot annak idején betűhíven le is másoltam, de közzétételére csak most nyílik alkalom.

*

Egykori barátai bizonyították, tudós életrajzírói állítják: Arany János — azonkívül, hogy papírra vetette halhatatlanná vált verseit — a költői hírnévért, művei elismertetéséért semmit sem tett. A társadalomban és a szellemi életben elért rangját csupán elfogadta, nem kivívta. Ha lehetősége nyílt, elhárította a neki szánt kitüntetések, a hódoló küldöttségeket pedig lebeszélte szándékukról. Ennek ellenére a szalontai múzeum egész kis gyűjteményt őriz kalligrafikusan írott levelekből és nyomtatott diplomákból, amelyek egyaránt Arany növekvő népszerűségét, írói tekintélyének öregbedését bizonyítják.² Nagy többségük tiszteletbeli vagy dísztagságról szól, egy-néhány pedig tiszteletbeli képviselővé, presbiterré, jegyzővé választását adja hírül. Ismerve Arany figyelmességét és levelezési szokásait, joggal feltételez-

¹ Arany János: Összes művei. XV. és XVI. Levelezés I. és II. Bp. 1975. és 1982.

² Dánielisz Endre: Arany-émlékek Nagyszalontán. Bukarest, 1984. A múzeumi kéziratár c. fejezet 83–91., ill. 235–6., részletesebben pedig: Dánielisz Endre: „... egyesületünk nagyságodat tiszteletbeli tagjává választotta”. Igaz Szó, Marosvásárhely, 1982. 10. szám, 360–5.

hetjük, hogy — amíg egészségi állapota engedte — válaszolt is reájuk. Sajnos, ezeket nem ismerjük, mert a szóban forgó egyesületek, közületek már rég megszűntek, és az eltelt évszázad során irattárunk szétszóródott, feltételezhetően meg is semmisült az irodalomtörténeti értékű Arany-kézirattal egyetemben. (Megtisztelő filológusi feladat ezek felkutatása.)

Kivétel a gyoroki Olvasó Egylet elnökéhez címzett köszönő levél, amelyről a következőkben kívánok szólni. Ez annál inkább figyelemreméltó és értékelendő, mert — a korábbiakkal ellentétben — élete utolsó éveiben csak nagy ritkán és röviden írt.³ De akkor mivel magyarázható ez a kitüntető rendhagyás? Bizonyára betegségének egy enyhe időszakával s a véle járó emelkedettebb hangulattal. Továbbá az sem lehetett közömbös számára, hogy Gyorok⁴ éppúgy a történelmi Partium része, mint szeretett szülőföldje; és vegyes lakosságú helység lévén, az Egyletnek nyelvet és hagyományt megtartó küldetését, irodalomnépszerűsítő tevékenységét nagyra értékelte.

Egyébként a Bach-korszakot, de még inkább a kiegyezést követően — a feltörő nemzeti-népi ellenállás, a polgárosulás és a terebélyesedő művelődési mozgalmak következményeként — országoserte dalárdák, kulturális és tudományos egyesületek alakultak. Ezek közé sorakozott fel az Aradtól keletre 22 kilométerre fekvő Gyorok község értelmiségi és kisiparos rétege. Azzal pedig, hogy jeles személyiségeket, írókat tiszteletbeli taggá vagy díszelnökké választottak, nagyrabecsülésüket fejezték ki az alkotók és életművük iránt. Ez a gesztusuk fakadjon bár a legőszintébb hódolatból és önzetlenségből, egyben a saját jó hírüket is szolgálta: az ünnepektől egyén dicsőségének néhány sugára visszazállt a tisztelgőkre.

A gyoroki Olvasó Egylet Arany Jánost 1881. július 31-én választja dísztagjává, s erről szóvirágos, az érthetlenségig dagályos stílusú levélben⁵ értesíti, amihez díszes okiratot⁶ mellékelnek.

³ „1877-ben . . . már olyan rosszul látott, hogy nemegyszer néhány soros leveleit is unokájának, Szél Piroskának vagy menyének mondta tollba.” Sáfrán Györgyi szerk.: Arany János leveleskönyve. Bp., 1982. 15. — Továbbá: „Ez évben — utolsó nyarán a Margitszigeten — Arany már nemigen írt senkinek. Ha nagyon kellett, tollba mondott néhány sort” (uo. 634).

⁴ Gyorok (mai, román nevén Ghioroc) a legrégebbi, írásban említett Arad megyei falu. Szent László 1080 táján s titeli prépostságnak adományozza. Az 1771-es úrbérendezéskor zsellérfaluként szerepel. Főfoglalkozásuk a szőlőművelés, de a 18. századtól a kisiparosok száma is megnövekedik. 1913-ban 2392-en lakják, többségében magyarok, harmadában románok, kevés német és zsidó. Három templomát — róm. kat., g. kel., ref. — a 18. sz. utolsó, évtizedeiben építették. (Dr. Kovách Géza: A mezővárosi kézművesség elterjedése a 19. század első felében a Bánság és a Körösök vidékén (Románia). II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpozion. Veszprém, 1982. II. köt. 43—72.) A gyoroki Olvasó Egylet tevékenységére utaló adatok ma már sem a községben, sem Arad megfelelő intézményeiben fel nem lelhetők, így hivatalos iratai — Arany eredeti levelével egyetemben — eltűntek. (Dr. Kovách Géza tanár, aradi történész írásbeli közlése, akinek segítségéért ezen az úton mondok köszönetet.)

⁵ Az Olvasó Egylet elnöke 34×21 cm nagyságú, ún. dupla, nagy ívű tintával és kalligrafikusan írta a levelet, amely három oldalt foglal el. A papír színe krémbe hajló fehér, amin az idő és a gomba meglehetősen nyomot hagyott. — 1978-ig a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumban (Muzeul memorial Arany János, Salonta) őrizték a III. 76, illetve a későbbi 248-as leltári számon, amikor az Állami Levéltár nagyváradi fiókja (Arhivele Statului, Oradea) vette át további megőrzésre.

⁶ A vastag fekete betűkkel nyomtatott, téglalap alakú oklevél mérete 50×39 cm. A nevet tintával, kurzívan írták rá. Letéti helye a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum, leltári száma (III. 75) 432.

Íme az Aranynak szóló levél szövege:

Tekintetes Úr!

Egy szerény kis mezőváros nyújtja ím Tekintetességednek át hazafiúi nagy érdemeinek előismerését a gyoroki olvasó egyesület dísztagjául való megválasztatása és az erről szóló [így!] díszoklevélnek mély hódolattal való elküldése által.

Csekélységünk tudatában remegő kézzel tesszük ezt, nehogy talán Tekintetességed országos nagy érdemeinek előismerése szerény olvasó egyesületünk bármily lelkesedett, de szerény kebléből jöve, nagybecsű figyelmére érdemesnek sem fog tartatni.

Hogy mégis bátrak voltunk lelkesedésünknek, határtalan tiszteletünknek — csekélységünk tudatában és ezennel — kifejezést adni, annak csak Tekintetességed elősmert nagylelkűségében való bizalmunk oka.

(...⁷)

Még egy körülmény biztat, hogy Tekintetességed nem fogja megvetni szerény olvasó egyesületünk határtalan tiszteletének, hálájának csekély kifejezését.

Idegen nemzetiségek közé beékelve, helységünk olvasó egyesülete hazafias missiót teljesít, midőn igyekszik nemzetiségünket, nemzeti nyelvünket nemcsak minden idegenbefolyástól tisztán, rendíthetetlenül megőrizni, de amennyire csekély erejétől és a rendelkezésre álló kevés eszköztől telik, nemzeti nyelvünket, a magyar műveltséget terjeszteni és annak tiszteletet, előismerést az idegen ajkuaktól is kivívni.

(...⁸)

Gyorokon (:Arad m. :) 1881. Julius 31-én

Tekintetességednek

tisztelő szolgálja
a gyoroki olvasó egyesület nevében
Kovács László
elnök

Arany szokatlanul terjedelmes válaszát a gyorokiak levelének tisztán maradt negyedik oldalán fogalmazza meg. Bár ceruzát használt, ismert gyöngybetűi ma is könnyen olvashatók. Gondossága, a leírtak iránti felelőssége tükröződik abban, hogy odaillőbb és kifejezőbb szavakat keresve sok a ceruzás áthúzása, beírása; még lemásolásakor is javított — tintával. Stilisztikai igényességét értékeljük abban, hogy bár a levelében felhasznált latin közmondást hűen és helyesen fordítja le, benne az ígét egy szemléletesebbel, népünk gondolkodásmódjához közelállóbbal cseréli ki.

Igen tisztelt Elnök Úr,

Becsés sorait, melyekben a gyoroki olvasó egyesület dísztaggá lett kineveztetésemről tudósítani méltóztatott, a mellékelt oklevéllel együtt, nagy köszönettel vettem.

Ha a lelkes sorokban személyemre halmozott magasztaló kifejezéseket azon nagyság mértékeül venném, melyet el kellett volna érnem azok megérdemlésére: valóban pirulás futná el arcomat [és az ide iktatott ꞑ jellel az átolvasásakor a következőkkel egészítette ki mondatát:] annál inkább, mert hanyatló erőim érzetében [tintával áthúzva az <immár> szó⁹] ösztönzésül sem vehetem a jövőre; de én csak ama jó indulatot látom

⁷ Itt 9 sornyi közhelyet — a másoláshoz rendelkezésemre álló szabott idő miatt — kihagytam.

⁸ A befejezésből 10 sornyi pátoszt — a fenti okból — nem másoltam le.

⁹ Míg a beiktatott mondatot ꞑ jellel ugyancsak ceruzával írta a lap aljára, Arany ezt az egy szót tintával húzta át, tehát még a letisztázás közben is stilizált, javított.

bennök, melylyel hálás közönségünk <komoly> őszinte irodalmi törekvések iránt viselkedik s azért [mivel a költő a következő négy szót áthúzta, ez utóbbi kettőt ceruzával, értelemszerűen fölébe írta] <úgy hogy azokat könnyen> túl is beesüli, <A mértéket nagyobbban, de> a jó indulatot hálával s örömmel [tintával beszurva ez utóbbi két szó] fogadván, kegyelettel <teszem, helyez> fogom őrzeni pályám emlékei között. [A. J. ez utóbbi négy szót — lendületében — tévesen húzta át.]

Ifjúságom nagy részét Araddal szomszédos megyében töltvén, ha a levél nem figyelmeztet is, van <fogalmam azt> sejtelnem a misszióról, melyet a gyoroki olvasó egyeslet nyelvünk és irodalmunk megkedveltetése által környezetében teljesíteni magát hivatva érzi. Adja az ég, hogy <ily> áldásos [? ez utóbbi olvashatatlan, de feltételezhető szó] <feladatát> működését hazánk érdekében <sokáig> mennél hosszabb ideig <folytathassa> sikerrel folytathassa, a mi <tart> huzamos idő folytán szerény eszközökkel is lehetséges, <mert a latin példabeszéd, közmondás szerint: sok csepp a követ is kivájja> mert sok csepp a követ is kivölgyeli.¹⁰

Fogadja Elnök úr, és szíveskedjék az egyesletnek is általadni megújított köszönetemet és a meleg üdvözlésemet [a tárgyrag tintával pótolva, mert a következő szót áthúzta] <kifejezését> melylyel maradok

Tisztelt Elnök Úrnak

<Budapest> Margitsziget, 1881. aug. [?bizonytalan olvasat] 3-án alázatos

U. i. levelem nincs hírlapi közlésre szánva.

Arany köszönő sorainak egyszerűsége, érthetősége és őszintesége szöges ellentétben van a gyoroki elnök közhelyekből álló, fellengzős szavakkal tele-tűzdelt értesítésével. Figyelemreméltó, mennyire magragadja költőnk a gyoroki Olvasó Egyeslet anyanyelvet és nemzeti kultúrát megőrző missziójának a gondolata. Miután — közismert szerénységéből fakadóan — udvariasan visszautasítja a feléje irányuló „halmozott magasztalást”, levelével a kis közösség küldetéstudatát, nyelvünk és irodalmunk iránti felelősségérzetét kívánja erősíteni. Ez a gondoskodó magatartás máig ható üzenete e most ismertté lett Arany-kéziratnak.

Dánielisz Endre

Terpeszkednek vagy körülírnak?

A Népszabadság 1985. június 6-i számából idézem: „Daniel Ortega nicaraguai elnök *javaslatot tett* Honduras és Costa Rica kormányának, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat a közép-amerikai béke helyreállítására . . . A The New York Times . . . magas rangú amerikai kormánytisztviselők, diplomaták, katonai vezetők véleményére hivatkozva szerdán azt írta, hogy az Egyesült Államok katonai *akciót intézne* Nicaragua ellen, ha a sandinista hadsereg korszerű katonai repülőgépeket kapna, vagy ha Nicaragua „*engedélyt adna* szovjet támaszpont létesítésére az országban”. (Kiemelés tőlem. — Sz. L.)

Napjainkban az újságolvasó, rádióhallgató ember egyre gyakrabban találkozik a fentiekhez hasonló kifejezésekkel mind a magyarban, mind az

¹⁰ Egyébként ebben a formában idézte, használta az Ének a pesti ligetről c. versében: „Szirtet kivölgyel sűrű csepp”. Arany János: Összes művei. I. Bp. 1951. 363.

idegen nyelvekben. A nyelvtanulóknak is sok problémát okoznak. Haladó fokon ugyanis az addig megszokott egyszerű igék (pl. *segít*) helyett sokszor egy más stílus követelményeként egy egész szókapcsolattal találják magukat szemben (pl. *segítséget nyújt*), s ez újabb szemantikai, stilisztikai, morfológiai nehézségek forrása.

A nyelvtudomány elég keveset foglalkozott a fenti jelenséggel. Problémát jelent először is a megnevezésük. A magyar szakirodalomban Tolnai Vilmos nyomán „terpeszkedő kifejezéseknek” nevezték el azokat az állandósult kifejezéseket, melyeknek egy azonos tőből képzett ige lehet a szinonimájuk. Grétsy László (1978.) „terjengős kifejezéseket” emleget. Ezek a szellemes, ám eleve elítélő árnyalatú megnevezések — *Nomen est omen* — egyben tartalmazzák az általános véleményt: e kifejezések pusztán szószaporítások, tehát lehetőleg kerülendők.

Véleményem szerint — s ezt a következőkben igyekszem bizonyítani — az említett nyelvi elemeknek számos olyan funkcionális előnyük van, melyek használatukat szükségessé teszik. Ezért a negatív színezetű elnevezés helyett egy új, semleges terminust javasolok: *körülíró szerkezetek*. (A továbbiakban: KSz.) ezt nagyjából visszaadja az orosz nyelvészetben elterjedt *описательные выражения, перифрастические выражения* jelentését és megfelel a dolog lényegének, hiszen cselekvést írnak körül.

A KSz.-ek egy adott nyelvállapotban állandósult, a nominatív jellegű frazeológiai kifejezésekhez tartozó, igéből és névszóból (többnyire főnévből) álló szókapcsolatok, melyek jelentése tömbösödött, komplex, azaz egy állandó tartalmi és nyelvi egységet alkotnak. A nyelvi egység azt jelenti, hogy a mondatban egy mondatrészként (összetett állítmány) viselkednek. Bennük az ige többé-kevésbé elhomályosult jelentésű, a nyelvtani központot képezi. A főnév a domináns elem, mely a kifejezés szemantikai központja.

Az ige elhomályosultságának mértéke különböző lehet, attól függően, hogy használatos-e szabad szókapcsolatokban is, vagy sem. De még a legszélsőségesebb esetben is van az igenek bizonyos szemantikai tartalma. Ezt bizonyítja az a tény, hogy az igit nem lehet szabadon más átvitt értelmű igével helyettesíteni. (Pl. emiatt érezzük helytelennek a *halasztást nyer* kifejezést.) Amennyiben egy KSz.-nek több változata is él a nyelvben, úgy azoknak a jelentésárnyalata vagy a használati köre eltérő.

A KSz.-ek szerepe, elterjedtsége nyelvenként és koronként más és más. Én a mai orosz nyelvet vizsgáltam meg ebből a szempontból, de megállapításaim egy része fontos lehet más nyelvek, így a magyar számára is.

Számos esetben a nyelvben egy időben létezik és szinonimapárt alkot egy ige és egy olyan KSz., melynek főnévi része az igével azonos tövű (pl. *pillantást vet* — *rápillant*). Más esetekben azonban az igeben és a vele szinonim KSz.-ben nem találunk azonos szótövet (pl. *helyet foglal* — *leül*). Ez azonban nem különös, sőt a másfajta szinonimák között általános jelenség. Ugyanakkor nem mindig találunk az adott korban olyan igit, mely szinonimát képez a KSz.-tel (pl. *szívességet tesz*, *lehetőséget nyújt/ad*).

A szinonima-ige megléte vagy hiánya nem feltétele a KSz. létének. Az orosz *иметь право, производить впечатление* stb. típusú szókapcsolatok mind szemantikailag, mind szintaktikailag ugyanúgy viselkednek, mint a *бросить взгляд, принимать меры, оказать помощь* stb. szerkezetek, melyeknek van egyszerű szinonimájuk (vö.: *взглянуть, распоряжаться, помочь*). Lehetséges, hogy egy régebbi korban volt hasonló jelentésű, azonos tövű ige (pl.

a ma élő *заниматься музыкой* mellett az elavult *музыцировать*), de az sem kizárható, hogy a nyelvfejlődés később hoz majd létre ilyet. (Pl. az oroszban, németben, franciában ma csak KSz. létezik: *заниматься спортом*, *Sport treiben*, *faire du sport*; míg a magyarban van KSz. és egyszerű ige is: *sportot űz*, *sportol* — sőt ez utóbbi a gyakoribb. Gondoljunk az orosz *пылесосить* új igére, melynek tartalmát régebben csak KSz.-tel lehetett kifejezni: *убирать пылесосом*).

Mindent egybevetve megállapítható azonban, hogy a KSz. sorsát erősen befolyásolja a szinonima-ige megléte, használati köre és értéke, illetve hiánya.

A magyar nyelvészetben az állandó szókapcsolatok átfogó tanulmányozása véleményem szerint még nem kapta meg az őt megillető helyet. Az 1961—62-es magyar leíró nyelvtan, a kétkötetes „A mai magyar nyelv rendszere” mindössze két és fél oldalnyi rövid leírást ad az ún. „szó értékű egyéb nyelvi elemekről”. O. Nagy Gábor 1977-ben is a téma kidolgozatlanságáról panaszkodott. A legutóbbi időkből Juhász József disszertációját (1979.) kell kiemelnünk. Ez a mű a magyar frazeológiai egységek jelenleg legkorszerűbb tárgyalása. Az ő felosztásába a KSz.-eket is be lehet sorolni, minden bizonnyal az „integrálódott jelentésegységet mutató frazeológiai egységek” elnevezésnek felelnek meg. Juhász külön nem foglalkozik velük, de tanulmányozásra méltó kérdésnek tartja őket.

A KSz.-ekről a magyar szakirodalomban korábban igen elítélően nyilatkoztak, „a feleslegesen hivataloskodó stílus eszközei”-nek tartották őket (O. Nagy 1969: 129) és elkerülésüket tanácsolták. (Pl. Prohászka 1956-os cikke a Magyar Nyelvőrben.) Többnyire nem vették figyelembe a KSz.-ek jelentésbeli eltéréseit a szinonima-igétől (pl. *ítéletet hoz* ≠ *elítél*), kedvezőbb kapcsolódási lehetőségüket pl. melléknevekkel (pl. *kedvező javaslatot tesz* — „kedvezően javasol”?!) és egyéb előnyeiket.

A „Hivatalos nyelvünk kézikönyve” (szerk. Grétsy László, 2. kiadás, 1978.) c. kiadvány három csoportra osztja a „terjengős kifejezéseknek” nevezett KSz.-eket:

1. „A legtöbb terjengős kifejezés egyszerű ige helyett terpeszkedik, s ráadásul nem jelent mást vagy többet nála, nem is szemléletesebb, tehát pusztá szöszaporítás.” (HNYK. 1978: 299.)
2. A második csoportba a nyelvhelyességi szempontból elfogadható terjengős kifejezéseket sorolja, melyeknek „átvitt vagy képes értelmű használata természetes”. (Uo.) Ezek helyett is inkább az egyszerű igét javasolja.
3. A harmadik csoportba a szólásszerű, konkrét és kifejező igei elemet tartalmazó szerkezetek tartoznak, melyek használatát a könyv helyesli.

Ha megvizsgáljuk a szószedet konkrét példáit, azt tapasztaljuk, hogy a KSz.-ek túlnyomó többségét a szerzők elfogadhatónak tartják, egy csoportnál más igét tartalmazó KSz.-t javasolnak, és csak egy kis részt vetnek el teljesen.

A legutóbbi évek szakemberek és laikusok számára egyaránt nagy jelentőségű munkája, a kétkötetes „Nyelvművelő kézikönyv” (főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós, I. 1980., II. 1985.) is megtartja a fenti hármass felosztást. Emellett a „terpeszkedő kifejezéseknek” olyan árnyalt, részletes és objektív meghatározását találjuk benne (NyKk. II. 1985: 1007), mely hozzásegít a kérdés tisztázásához. Pusztán egy apró megjegyzést tennék. A „terpeszkedő kifejezések” nagy része a könyv szerint „voltaképpen körülírt szenvedő alak” (uo.), s emiatt helyettük a szerzők a magyar nyelv szellemének

jobban megfelelő egyszerű igéket javasolják. Bár valóban vannak ilyen jellegű szerkezetek, az általam gyűjtött KSz.-ek túlnyomó többsége (mint az előbbiekben említett példák is) nagyon is aktív cselekvést fejez ki, így ez a negatívum rájuk nem vonatkozik. Természetesen nem vonom kétségbe, hogy motívatlan és folytonos ismételtetésük szürkíti, szegényíti a nyelvet.

A KSz.-ek a mai orosz irodalmi nyelv minden stílusrétegében nagy számban fordulnak elő. Terjedésüket a társadalmi körülmények is elősegítik. Egyrészt a tudomány tekintélye és a műveltségi szint emelkedése miatt a köznyelvre egyre nagyobb hatást gyakorol a tudományos stílus (melyben lényegesen több KSz. található), másrészt a tömegkommunikációs eszközök döntően befolyásolják a köznyelvet, hozzájárulnak a KSz.-ek általánossá válásához.

A KSz.-ek, éppen mert nyelvtanilag maguk is önálló szerkezetet alkotnak, alkalmasak arra, hogy bizonyos választékosságot kölcsönözzenek a stílusnak, kiemeljenek, nyomatékot adjanak valaminek. (Vö.: Terestyéni 1958: 63.) Károly és Zsembery szerint (1960: 149) a KSz.-ek élénkíthetik a stílust. Legfontosabb megállapításuk, hogy „...e kifejezések önmagukban nem róhatók meg”, csak túlzott mértékű használatuk helytelen. (Uo.)

A KSz.-ek terjedésének nyelvi okai közül többen kiemelik (pl. Lariohina 1964: 191), hogy a pontosságra, elvontságra, objektivitásra törekvő tudományos stílusú művekben a KSz.-ek jogos helyet foglalnak el. Ez azzal is magyarázható, hogy az ige és a belőle képzett főnév közül az utóbbi általában szélesebb, elvontabb jelentésű (vö.: Gvozgyev 1965: 221). Másrészt az egyszerű igék zömmel több jelentésűek, míg a KSz.-ek túlnyomó többsége egyjelentésű. Így a KSz. használata kizárja a jelzett cselekvés pontatlan megértését, míg a vele rokon több jelentésű igét csak a szöveggörnyezet, illetve a szituáció pontosítja. (Így véli pl. Mordvilko 1964: 114, Kozmenko 1958: 82 is.)

A KSz. és a hasonló jelentésű egyszerű ige közötti választást sokszor a nyelvtani különbségek indokolják. Egyes KSz.-ek ugyanis alkalmasak arra, hogy helyettesítsék bizonyos igék paradigmatiszta hiányait. Pl. a *nobedum* ige egyes szám első személyét helyettesíti az *odepъжамъ nobedy* KSz. megfelelő alakja.

Admoni figyelmeztet arra (1965: 232), hogy az analitikus alakokkal általában több lehetőség nyílik szókapcsolatok létrehozására, mint egy egyszerű igével. A KSz. főnévi tagja könnyen kaphat jelzőt (sőt: jelzőket), ezáltal pontosabban jellemezhető a cselekvés, míg az igei szinonima nem mindig veheti fel a hasonló jelentésű határozószót (pl. *elsősegélyt nyújt*).

A KSz.-ek nemlétező igéket is helyettesítenek, pl. a *вечти знакомство, вечти дръжбъ* a megfelelő, folyamatos jellegű igéket (Buszljajev 1959: 509). Magyar példák: *ismeretséget folytat/fenntart, ápolja a kapcsolatokat* stb.

Ha a KSz. főnévi tagja többes számban áll, ez újabb lehetőséget ad a jelentés pontosítására. Ez a többes szám ugyanis nem egyszerűen több cselekvést jelöl, hanem vonatkozhat több különböző minőségű cselekvésre is (Kozmenko 1958: 88). Az *előadásokat tart a tanít* igével rokon értelmű, míg ez nem mondható el az egyes számú alakról.

A KSz. előnye az is, hogy míg az egyszerű tárgyias igék a tárgy megjelölését kívánják, a velük szinonim KSz.-ek enélkül is használhatók. Ez jelentős lehet olyan esetekben, mikor a beszélő nem tudja vagy nem akarja megnevezni a cselekvés tárgyát (l. Kovalovszky 1977: 187 a *megbeszélést folytat* kifejezésről).

A KSz. és az azonos tövű egyszerű ige többnyire rokon értelmű, de ez nem jelent abszolút szinonímiát. Gyakran különböznek egymástól stilisztikailag, illetve más-más jelentésárnyalatot fejeznek ki. Ez a legfőbb oka a KSz.-ek és az egyszerű igék egymás mellett élésének. A használati körükben eltérő KSz.-ek és rokon jelentésű igék természetesen nem helyettesíthetők egymással. Károly és Zsembery cikkében (1960: 149) olyan példákat említ, melyeknél a köznyelv egyszerű igéjével rokon KSz. a szaknyelvben, első sorban a jogi nyelvben más jelentést kap (pl. *keres* — *keresetet ad be/terjeszt elő; óv* — *óvást emel/óvással él*).

A KSz. és az igei szinonima hangulata, stílusértéke is különböző lehet.

A KSz.-ek egymással és a rokon jelentésű egyszerű igékkal olykor hosszú sorozatokat képeznek, melyeknek tagjai bonyolult szemantikai viszonyban állnak egymással. (Pl. a kezdést, folyamatot, befejezést, intenzív cselekvést kifejező KSz.-ek, negatív-pozitív, agens-patiens viszonyú párok.) Apreszjan szerint ezek a szerkezetek szóképző funkciót töltenek be, s ezzel az orosz nyelv ikerendszerének igen lényeges elemei (Apreszjan 1967: 37).

*

A KSz.-ek szerepének eltéréseit vizsgálva egybevettem СИМОНОВ: Солдатами не рождаются, М. 1966. című művét magyar fordításával — Szimonov: Nem születünk katonának (ford.: Brodszky Erzsébet, Bp., 1965.). A mű jellege, témája, a katonai szakzsargon indokolja, hogy a KSz.-ek a köznyelvi átlagnál nagyobb számban fordulnak benne elő. A KSz.-ek legnagyobb és legjellemzőbb csoportja, a V + N_{acc} szerkezetűek a több mint 700 oldalas könyv orosz eredetijében 378-szor, a magyar fordításban 124-szer, tehát harmadannyiszor szerepelt. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert az orosz szerkezetek szinte mindegyike kifejezhető magyarul is KSz.-szel. Ennek ellenére a fordító a magyar nyelvszokásoknak megfelelően az esetek kétharmadában egyszerű igét használt.

Például az oroszban igen gyakran előforduló *обратить внимание, производить впечатление, придать значение* KSz.-eket a fordító egyszer sem fordította a nekik megfelelő *figyelmet fordít valamine, benyomást kelt, jelentőséget tulajdonít* KSz.-ekkel. A *задать/поставить вопрос* KSz.-t, mely 29-szer szerepelt, 12-szer adta vissza KSz.-tel (*kérdést feltesz/felvet*), a többi esetben egyszerű igét találunk.

A fenti vizsgálat alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy az orosz nyelv jobban „tűri” a KSz.-ek használatát. A magyarban a köztudatban élő elítélő álláspont is hat a fordítókra. Végző soron azonban ez sem akadályozhatja meg a KSz.-ek térhódítását. És erre nincs is ok, hiszen a megfelelő helyen és a megfelelő számban alkalmazva, nyer velük a nyelvhasználó.

IRODALOM

- Grétsy László — W. Bíró Ágnes — Kemény Gábor: Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Bp., 1978. 2. kiadás.
 Juhász József: A magyar frazeológiai egységek osztályozása. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1979.
 Károly Sándor — Zsembery István: Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben. Magyar Nyelvőr 84 (1960): 148—54.

A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I.—II. Szerk.: Tompa József. Bp., 1961 és 1962.

O. Nagy Gábor: A szinonímák világa. In: Magyar Nyelvhelyesség. Bp., 1969. 108—30.

O. Nagy, Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. Nyelvtudományi Értekezések 95. sz. Bp., 1977.

Nyelvművelő kézikönyv. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Bp., I. kötet 1980., II. kötet 1985.

Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. Bp. 1977.

Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958.

Адмони В. Г.: Дополнительные функции аналитических форм. Аналитические конструкции в языках различных типов. М-Л-д., 1965. 222—32.

Апресян Ю. Д.: Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967.

Буслаев Ф. И.: Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. Изд. 3. М., 1959.

Гвоздев А. Н.: Очерки по стилистике русского языка. М., 1965.

Козьменко В. А.: Глагольно-именные фразеологические обороты в совр. русск. лит. языке. Уч. записки Харьковского ун-та. 1958. т. 99, 77—89.

Лариохина Н. М.: Глагольно-именные фразеологические словосочетания, употребляющиеся в научной речи. Из опыта преподавания русского языка иностранцам. М., 1964. 190—9.

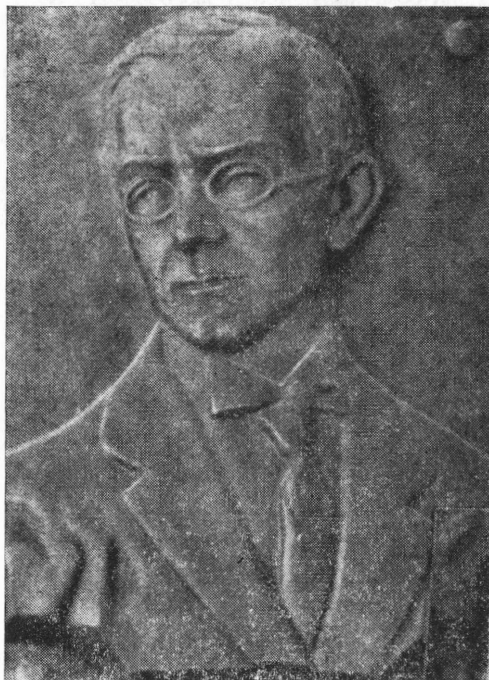
Мордвилко А. П.: Очерки по русской фразеологии. Именные и глагольные фразеологические обороты. М., 1964.

Sziklai Lászlóné

Tóth Árpád és a Hajnali szerenád

(A költő pályakezdésének impresszionista vonásaihoz)

Száz éve született Tóth Árpád

1. Maurice Sérullaz az impresszionizmus jellemzésére találóan idézi André Gide híres mondását („Érzékelek, tehát vagyok”) — szemben a racionalizmus ismert jelszavával (vö. Az impresszionizmus enciklopédiája. Bp., 1978. 12). Az irányzat a múlt század utolsó harmadában a francia festészetben jelentkezett, s hamarosan a többi művészeti ágba, így az irodalomba is behatolt. Ez utóbbi legjelentősebb képviselői Franciaországban Paul Verlaine, Arthur Rimbaud, Albert Samain, Francis Jammes és Charles Baudelaire. Hatásuk a német és angol irodalom (pl. Rainer Maria Rilke vagy éppen Oscar Wilde) mellett (az Örök virágok tanúsága szerint Tóth Árpád valamennyiüket fordította!) a skandináv és a kelet-európai irodalmakban is fellelhető, azonban — a francia forrástól eltérően — ezek inkább csak impresszionisztikus törekvések.

Az újítás nálunk, Magyarországon olyan alkotói magatartásban és kifejezőkészségben nyilatkozik meg, amely a múlt század végén és századunk első évtizedében — leggyakrabban stíluszövedékként, szecesszióval, szimboliz-

mussal keveredve — jelentkezik (ide számítva az irányzat elő- és utóéletét is), vagyis ún. korstílusról aligha beszélhetünk. Úgy látszik, hogy a mi irodalmunkra nézve is el kell fogadnunk Székely Andrásnak a festézzel kapcsolatos megállapítását: „...a szó eredeti értelmében vett »tisztta« impresszionizmusra csak a »világ fővárosában«, Párizsban volt lehetőség, és a nálunk — vagy általában Kelet-Európában... — jelentkező impresszionisztikus jellegzetességek az egyetemes művészettörténet egyik áramlatának hazai hagyományok által is meghatározott... variációi” (vö. Az impresszionizmus Magyarországon. In: Az impresszionizmus enciklopédiája, 267).

A magyar irodalomban Babits, Kosztolányi és Juhász Gyula írása, valamint Kaffka Margit és Krúdy Gyula prózája mellett elsősorban Tóth Árpád pályakezdése, a Hajnali szerenád korszaka mutat határozottabb impresszionista vonásokat.

2. Kardos László — kitűnő Tóth Árpád monográfiájában (Bp., 1955.) — a költő pályáját három szakaszra osztja. E szerint (i. m. 69) az első szakaszt 1907-től 1913-ig számítjuk; betetőzése a Hajnali szerenád c. kötet megjelenése. A gyűjtemény valójában 42 költeményt tartalmaz (l. Tóth Árpád összes versei és műfordításai. Sajtó alá rendezte Szabó Lőrinc. Bp., 1957.), bár Kardos László 43 darabot említ (i. m. 115, ill. 129). Az eltérés oka bizonyára az lehet, hogy a Takarodó nem eredeti alkotás, hanem Samain Reiraite c. költeményének a fordítása, s ezért az említett kiadásban Szabó Lőrinc is az Örök virágok fordításai közé iktatta.

A hat esztendő át fogó kötetben viszonylag egységes korszakról van szó. Erre a pályakezdésre különösképpen áll az, amit Ernst Fischer az impresszionizmus jellemzésére mond: „...menekülés a magánjellegű, a meghitt, a töredékes valósághoz, szintézis és összegzés helyett pillanatnyi hangulat, a dolgok elillanásig menő fellazítása” (vö. Korszellem és irodalom. Bp., 1966. 112).

Izgalmas vállalkozás lenne behatóbban is megvizsgálni, hogy az impresszionisztikus képzőművészeti ihletés, a festői látásmód hogyan alakul ki pályakezdésének idejére a költőben. Az életrajzi vonatkozások ugyanis ezt egyértelműen igazolják. Egy — Tóth Andrásról, az apáról írott — korabeli újságcikk pl. így jellemzi a gyermek Tóth Árpádot: „...olyan bámulatosan rajzolgat karakter képeket és festeget színes festményeket a tizenegyéves csinos, kedves kis barna fiú, hogy a derék András szobrász méltán büszkélkedhetik... vele” (l. Kardos László i. m. 10). Nem véletlen, hogy a szülők kezdetben rajztanárnak szánják.

Később is, mint fiatal újságíró, előszeretettel ír színes, képzőművészeti tárgyú kritikákat. Íme egy cikkének részlete, amelynek már a stílusa is meggyőző: „...az amiensi székesegyháznak egészen a tövében állunk, a felfelé ágaskodó vonalakat nyersen törí ketté a keret felső léce, egy másik templom fakósárga síkjához pedig alul tüzes, vörös búcsús zászlók pöttyei tapadnak” (Hollandusok. Nyugat, 1909. I. 52).

A legtalálékosabb mégis barátja, Nagy Zoltán mutat rá ennek a sajátos szemléletnek az indítékaira (és egyben következményeire is): „A szobrászműhely benyomásai, a mintázás és rajzolás technikája, a szobrász és festő látási módja világos nyomokat hagytak Tóth Árpád költészetében. Néha csak a kifejezés módjában villan ez meg, a versnek legkülső rétegében, de néha mélyebbről sugárzik elő” (Baráti kalauz Tóth Árpád két verseskönyvéhez. Nyugat, 1917. IV. 963).

Az irodalmi indítékokat szemügyre véve a korai magyar költői hagyományból Csokonai érzékenysége, betegségéből és csalódásokból is eredő fáradtabb hangulatai, emellett széínessége, játékossága, Reviczky Gyula sajátos szomorúsága, lélektani (és nem stilisztikai természetű) impresszionizmusa, kiábrándultsága, lírájának zeneisége, az öreg Arany elégikus komolysága, tülekedés előli menekülésvágya és költői technikájának gondossága, a kortársi lírából pedig Juhász Gyula életérzése, hangvétele hatottak rá leginkább. A modern nyugati irodalomból fordításkötetének alkotóit, elsősorban Samain-t, „az ősz és az alkony költőjé”-t említhetjük, akinek legkedveltebb műfaja ugyancsak az elégia, s akinek varázsától évekig nem tud szabadulni. Mellette főként Verlaine súlytalan bánata, nosztalgiája, „aeolhárfa-jának muzsikája”, művészete babonázta meg.

A Hajnali szerenád, ez a főként impresszionista hangulatokban, nyelvi bravúrokban bővelkedő kötet már teljes vértetben mutatja a költőt. Attól függetlenül, hogy ezek a költemények — változatosságuk ellenére is — tulajdonképpen variációk egy témára. Valahogy úgy, ahogy az első kritikuskok egyike, Karinthy Frigyes megfogalmazta: „Tóth Árpád verse egy állandó és elvégzett szomorúság folytonos megújulása . . . Itt nem kezdenek el és nem fejeznek be semmit — folytatják a szomorúság gyötrelmes és meddő panasztát” (Nyugat, 1910. II. 1896).

Ez a pályakezdés tehát — mind tartalmi, mind formai szempontból — viszonylag egynemű költészet. A Hajnali szerenád verseinek vizsgálata elsősorban az érzetkultusz megnyilvánulását mutatja, sajátos életérzést és magatartást, főként pedig sokféle nyelvi leleményt, olyan kifejezőeszközöket, amelyeknek egyike-másika a korabeli tendenciákkal, a szecesszióval és/vagy a szimbolizmussal keveredik. (Emiatt természetesen nehezebben is körvonalazható.) Próbáljuk meg mégis — ha vázlatosan is — összegezni a legjellemzőbb vonásokat.

a) Elsőként az emlékező magatartást említhetjük (vö. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet, 266), amely a jelen és múlt kettős időviszonylatában (esetenként az idősíkok összeszövődésében vagy éppen az álom keretében) elég általánosnak mondható. Néhány példa:

...és elborongva
Egy kicsi, vézna testre gondolok,
Mely már halott, . . .

(Kisvendéglőben)

Ily este merül fel előmbé sok emlék,
Mint messze homálybul a tarka hajó, . . .

— — — — —
Eltűnik előlem a mély, komor udvar
És benne a rótrügyü, bússzavu fák,
Szállok haza, messze a barna darúval,
Amerre ezüst utat ős Tisza vág, . . .

— — — — —
De íme a holdat a köd beborítja,
S álmom zivatar zaja kergeti szét, . . .

(Tavaszi holdtólte)

... úgy mered sötéten
Rám sok nyútt emlék, mint hol búsan éltem,
Tört bútorok az olesó, vak szobákban, ...

(Kincs)

b) A költő képzőművészeti ihletettségeről korábban már volt szó. Itt elsősorban is a festészeti hatásra, „a látás izgalmá”-ra (Szabó Lőrinc) utalhatunk:

Virrad. Szürkül a város renyhe pizska,
De túl az enyhe, tiszta messzeségben
Új rajzlapját kifeszíti az égen
A hajnal, a nagy impresszionista.

(Hajnali szerenád)

Mit ablakom körül fog vén kerettel,
Megfrissül most az unt, szomorú táj,
Víg napsugár pingál aranyecsettel
Az ócska képen és restaurál ...

(Téli verőfény)

c) Szembetűnő a különböző időpontok: évszakok, hónapok, napszakok, órák megragadása, ábrázolása, s ez a törekvés már a címadásban is kifejeződik. Íme: *Tavaszi elégia*, *Esti könnyek*, *Tavaszi holdtölte*, *Ősz*, *Esti szonett*, *Meddő órán*, *Reggel*, *Déli derű*, *Őszi alkonyat*, *Séta az alkonyatban*, *Szeptemberi szonett*, *Este a temetőn*, *Esti vízió*, *Hajnali szerenád*, *Téli verőfény*. (A 42 vers közül 15-nek a címe ilyen.) Ezzel az eljárással olykor Tóth Árpád későbbi pályaszakaszaiiban is találkozhatunk, pl.: *Kőrúti hajnal*, *Áprilisi capriccio*, *Esti sugárkoszorú* stb.

d) A Hajnali szerenád verseiben gyakori a terjedelmesebb mondat, különösen a laza kapcsolású mellérendelő összetételek sorjáztatása:

Tünődtem, s fent az inga halkán suhant az árnyban,
Sebten felém osont, s tréfásan hőkölt hátra,
S a halálra gondoltam s áldott, szelíd anyámra,
S ki emlőit öelve szunnyad a csendes ágyban:
Szép kis öcsémre ... s fóm búsan hajolt előre,
S a vidám színeket a vén szőnyegen, lábtul,
Úgy néztem, mint aki nagy mélységbe bámul,
S ő szürcsölte a teát, kecsesen, hátradőlve ...

(Légyott)

A bonyolultabb, hosszabb versmondatok mellett azonban megtalálhatók a rövid, sokszor egyszavas, hiányos vagy töredékes mondatok is:

Magam vagyok.
 Nagyon.
 Kicsordul a könnyem.
 Hagyom.
 Viaszos vászon az asztalomon,
 Faricskálók lomhán egy dalon,
 Vézna, száználmas figura, én.
 Én, én.
 S magam vagyok a föld kerekén.

(Meddő órán)

e) Szintén mondattani jellegzetesség, hogy Tóth Árpád (és főként az ő példájára a „nyugatos” költészet) szívesen él az enjambement kifejezés-módjával. Általa ugyanis a forma oldottabbá, hajlékonyabbá, áramlóbbá válik. Alkalmazását a magyar verselés fejlesztése, az új lehetőségek kiaknázása érdekében tartotta szükségesnek. Példák:

...halkan hegedül
 Fantáziám, a magános cigány...

(Hajnali szerenád)

Félbehagyott
 Versek szegény, halkuló rebegése...

(Csak ennyi)

...csúnya hajszák
 Miatt gyűrött orcám...

(Esti szonett)

f) A gondolatok félbeszakítására, az elhallgatásnak, a kihagyásnak a megjelenítésére a három pontot (...) használja előszeretettel. Az ilyen központozás a hangulatokon alapuló, homályosabb mondanivalónak a kifejezésére szolgál, s egyben az impresszionista és a szimbolista előadásmód érintkezését is mutatja. (A későbbi kötetekben jóval ritkább ez az eljárás.)

S jaj, józanok a szegény tengerészek...

(Jöjj, vihar!)

Aztán csend... csend... lehúnyom a szemem

(Öröm)

...már elmaradt a boldog táj...
 oázisok... és táncok... és zenék!

(A rabról, aki király volt)

g) Tóth Árpád pályakezdése — a fenti sajátosságok mellett — elsősorban „jelző (melléknév) pazarlás”-t mutat. Már egyik korai versében (Kisvendéglőben) megjelenik a *setét, olcsó, bágyadt, fekete, szomorú, lankadt, vézna, beteg, kopott, fáradt, gyűrött, olcsó, öreg, félszeg, furcsa, bús, halk* stb. jelző (néhányik többször is). Legnagyobb részük valamely érzéki tulajdonság hiányára utal, s a későbbi pályaszakaszokban is a költő negatív életérzést kifejező kulcsszavai (pl. *bús, fáradt, furcsa, halk, szelíd* stb.) között tartjuk számon. Még a melléknévből (melléknévi igenévből) alkotott határozói (*csendesesen, nyugodtan, szelíden, unottan* stb.) is ilyen alaphangulatot érzékeltetnek.

Szeccsessziós-impreszionista sajátosságnak számít a jelzők halmozása is:

Mint túlédés, setét, unt kávéházi lórét,
Ugy szürcsölöm már sokszor a halkuló harangszós
Fülledt, fáradt estéken lankadt illatu, langyos
Italát bánatomnak . . .

(Sóhaj)

h) Az igék ugyancsak sajátos, bátortalan, visszafogott cselekvést, a melléknévvel rokon hangulatú alig-mozgást, -változást érzékeltetnek: *átballag, csörög, hervad, elborong, gondol, vár, sír, tanítgat, pipázgat, vágják, marad, válik, remeg, ötvöz, meghal* stb.

Tóth Árpád egyébként is — mint Szende Tamás szófajstatisztikai vizsgálatai igazolják (vö. Nyr. 1968. 3. 296) — a nominális stílus híve. (Kimutatásában az első oszlop az egész szókincs abszolút megoszlását, a második az ennek megfelelő százalékokat, a harmadik és a negyedik pedig az egyszerű előforduló szavak arányait mutatja.)

	Összes		Egyszeri	
Ige	2446	10,943%	794	24,185%
Főnév	6216	27,809%	1228	37,405%
Melléknév	4415	19,751%	478	14,560%

i) Az alakzatok közül az egységes tartalom részletezett kifejezésére a mellérendelő szerkezetű ismétlést (és halmozást) említhetjük. Ezek rendszerint bővülve, kiegészülve, stilizáló, indázó módon jelentkeznek, s az ejtésükből eredő zenei hullámvázis egyben a szeccsesszió eszköze is. Egy-két példa:

E kéjes mozdulat, mellyel a poharat,
Az édes poharat bús számhoz közelíttem.

(Egy mozdulat)

Lehunytam a szemem, s jaj, az ő arcát láttam.
Jaj, az ő testét láttam . . .

(Esti könnyek)

j) Az első kötet jellegzetességei közé tartozik a szinesztéziák, álszinesztéziák gyakorisága. Ez nem véletlen, az impresszionizmus ui. kedveli a merész érzettársításokat (főként a diszsonancia érzékeltetésére). Íme:

Torkomból, melyből vér hördült pirossan,
Hurrák skárlát szökőkútja bugyogna . . .

(Téli verőfény)

k) A szóképek sorában fontos szerepük van a hasonlatoknak. Néha az egész versszakra kiterjednek, olykor meg „fürtösen”, hasonlat-építményként jelentkeznek (l. Kardos László i. m. 111). Ez is a szecsessziós-impreszionista jellegű dekorativitás egyik eszköze:

Mint nyugvó úrnót piperéz remegve
A néger rabnó lágy s illatos ujjá,
Úgy szépíti a lankadt tájat ujra
A setét ujjú, alázatos este.

(Esti szonett)

Vagy:

. . . olyan illatos, mint duzzadt dombu párnád,
S szelíd, mint női vállhoz simult bús férfi arc-él.

(Tavaszi elégia)

l) Tóth Árpád rímei — már a Hajnali szerenád korszakában is — két típusba sorolhatók (vö. Kardos i. m. 135). Az elsőbe a lazább asszonáncok, a másodikba pedig a meterkéltőbb mozaikrímek tartoznak, bár a ragrímeiktől sem idegenkedik. Az első kötetre azonban inkább az asszonáncok jellemzők (*között — kézelők, rózsá — elborongva, dolog — gondolok* stb.), s ezeket is a hangulati hatás érdekében aknázza ki.

A zeneiség érzékeltetésére — együttes szecsessziós-impreszionista-szimbolista sajátosságként — különleges szerepük van az alliterációknak, pl. *halk hajó, szőke szűz, sok setét sorod, furcsa, földi lét, lámpám lángja, zivatar zaja* stb. (A felsorolás egyben a jellemző típusokat is jelzi.) Olykor a betűrímek a már-már túlhajtott artisztikum irányába mutatnak:

S szívemben akkor halkan arca dőlt
A méla bánat, s kék-kösöntyús kontyát
Mebontva, sírt a sűrűdő setétben . . .

(Séta az alkonyatban)

3. Összefoglalólag megállapíthatjuk: A Hajnali szerenád versei a látványnak, a hangzásnak, a hangulatnak, vagyis inkább az érzékelésnek (mint a gondolatiságnak) a kifejezői. Ezek az impresszionista törekvések azonban nemcsak a modern európai líra (főként a francia költészet) utánzását jelentik, hanem őszinte, átélt líraiságot is, amelynek alaphangja a csendes szomorúság, a szelíd elégedetlenség, azaz: a negatív életérzés; egyben sóvárgás valami

többre, valami másra, mint amit az ifjúkori költemények kifejeznek, s melyekről szóban forgó kötetében így ír a költő:

Igen, ez csak vers: lim-lom, szép szemét,
Játék . . .

(Hófehérke)

Tóth Árpád érezhetően szabadulni kíván sajátos költői magatartásától, hangulat-életétől, s nem véletlen, hogy a most még esztétizálásra kitérő költő — pályájának következő szakaszától — megtalálja a hétköznapi kifejezési lehetőségeit, az „egyéni élet törpe bújá”-n túli mondanivalót és a szolidabb, dísztelenebb kifejezőmódot. Valahogy úgy, ahogy Németh László találóan megfogalmazta (Erdélyi Helikon, 1928. 485): „A Hajnali Szerenád és az Öröm illan közt akkora különbség van, hogy az már-már metamorfózis-szerű, báblepke-átalakulást jelöl . . . Ő, aki az egyéniségtől legjobban nyomorított költőként indult, lassan a legegységesebben emberi lett . . .”

Más (és még tovább vizsgálendő) kérdés, hogy Tóth Árpád időnként néhány későbbi költeményében is vissza-visszatér az impresszionisztikus ábrázolásmódhoz.

Fülöp Lajos

Kassák Lajos képzőhasználat a Hirdetőszlappal című verseskötetben

„A megcsinálás hogyanjáért
ne kukucskálj be a mások ablakain”

(Kassák Lajos)

A magyar költészet két stílusforradalmat élt át a századelőn: a nyugatosok, majd alig hét esztendő múlva az avantgardista művészek csoportosultak egy-egy folyóirat köré. A két „iskola” törekvéseiben csupán az a minden más, újonnan fellépő irányzattal egyező vonás volt közös, hogy szakítani kívántak az elődök alkotómódszereivel. Míg a Nyugat költőinek nyelvi eredményeit viszonylag korán méltatta a stilisztikai kutatás, az utóbbiaké jóval később kapott figyelmet, akkor sem megfelelő rangút. Ennek okait részben már földeztette az irodalomtörténet és a stíluskutatás, hiányosságait azonban még mindig nem tudta pótolni. Dolgozattal ehhez a munkához szeretnék adalékot nyújtani.

Kassák Lajos Hirdetőszlappal című verseskötete költői pályafutásának elején, 1919-ben jelent meg. Az 1910-es évek második felének lírai termését egybefogó kötet tehetsége teljes kibontakozásában mutatja be (A magyar irodalom története VI. 1919-től napjainkig. Szerk.: Szabolcsi Miklós. Bp., 1966. 215). Kassák mind stilisztikailag, mind nyelvi egyértelműen „robant”. Itt már az új, Babbitól olyannyira kritizált aktivista életérzés és látásmód szabja meg a költői nyelv artikulációs formáit.

A verseskötet nyelvi anyagát egységes szövegegésznek tekintetem. (Vö. J. M. Lotman: Szöveg — modell — típus. Bp., 1973. „Az egységes ciklus-szervezet . . . lehetővé teszi, hogy bizonyos szinten a ciklust is szövegnek

tekintsük. Hasonló megközelítéssel szövegnek foghatjuk fel egy adott szerzőnek mindazokat a műveit, melyeket munkásságának egy jól elkülöníthető szakaszában alkotott” 205; „... ha a valamilyen vonatkozásban izomorf szövegek egy csoportját egyetlen szöveggként írjuk le, akkor a leírás a leírandó szövegek vonatkozásában csak a rendszerszerű elemeket fogja tartalmazni...” 61.) Így nem foglalkozom a rendhagyó képzőhasználat opuson belüli esetleges rétegzettségével; ezt egyébként sem tartom sokatmondóan jellemzőnek, hiszen a kötet több év gyűjteménye.

A képzőhasználat stilisztikai elemzésekor Szabó Zoltán alapvető tanulmányának iránymutatását követem (Szabó Zoltán: A szóképzés stilisztikai minősítéséhez. Nyr. 85. [1961.]). „Ha elfogadjuk azt a különben egészen magától értetődő, de néha mégis mellőzött szempontot, hogy a szóképzés stilisztikai vizsgálata a képzőhasználatot állítja előtérbe, akkor az is érthető, hogy önmagukban főleg a szokatlan, újszerűen ható, feltűnő képzések lehetnek expreszszívek. Ennek az elvnek a megfogalmazásával persze nem akarjuk azt állítani, hogy a közismert, megszokott képzésű származékoknak nem lehet stiláris értékük. Ezeknek is van stílushatásuk, csak hogy ez különféle természetű, s közvetlenül nem mindig képzőhasználatbeli összefüggésekből ered” (Szabó Zoltán i. m. 269).

Az anyag csoportosítását úgy végeztem, hogy a szöveg számomra, az én anyanyelvi kompetenciám szerint különösnek ható képzőhasználatát szűrtem ki. Így azonban, az 1980-as évek nyelvérzékével szemlélve az 1910-es évek nyelvi produktumát, egy hetven évvel későbbi nyelvhasználatot vetíték vissza, vagyis a történeti stilisztika napjainkban még kiküszöböletlen nehézsége miatt kénytelen vagyok figyelmen kívül hagyni a nyelvi norma fogalmát. „A norma egy adott időszakban és adott nyelvközösségekben érvényes szójelentések, hangalakok, szóképzési és összetételi szabályok, a szószerkezetekre és mondatokra vonatkozó szintaktikai modellek összességét és megvalósulásukat jelenti” (V. A. Ickovics: Языковая норма. Moszkva, 1968. 5).

A csak önmagukban, tehát az alapszóhoz viszonyítva, szemantikailag rendhagyó (hapax) képzések — tekintetbe véve a válogatás némileg önkényes voltát — három csoportba oszthatók:

- I. elsődleges képzőhasználat: az alapszóhoz képest rendkívüli, önmagában stilisztikai értéket alkotó képzőhasználat; pl.: „*rázom a nincses batyuságom*” (KLÖV. 28)
  - II. másodlagos képzőhasználat: a köznyelvben potenciálisan meglévő képzések felújítása; pl.: „*rugós csikói tánc a pipacsok fölött*” (KLÖV. 42)
  - III. harmadlagos képzőhasználat: nem köznyelvi lexémák (tájnyelvi szavak) igénybevétele; pl.: „*napon bogárzó ménest*” (KLÖV. 37)
- E harmadik csoporttal nem foglalkozom, mivel itt nem elsősorban a képzés hordoz stilisztikai értéket.

Osztályozásom nagyjában fedi V. A. Ickovics felosztását, amely megkülönbözteti a nyelv szisztémáját és struktúráját. E. Coseriu nyomán a szisztémát a lehetőségek rendszerének nevezi, ami magába foglalja a produktív szabályok alapján adott nyelvben megvalósulható alapokat. A struktúra az, ami ebből csakugyan létrejön. Ennek megfelelően kétféle norma van. A szisztéma által meghatározott norma nem ismer kivételt. Megsértése a szisztéma által adott lehetőségek köréből való kilépést jelent (i. m. 23—4), agrammatikus formákat hoz létre. A struktúra által meghatározott norma is köte-

lező, de a tőle való eltérés nem olyan szembeötlő, mint az előző típusú norma csorbitása; azokban az esetekben, amikor a beszélő olyan alakot vagy szerkezetet használ, amelyet az adott nyelv szisztémája megenged, de a struktúrájában nincsen, akkor olyan képzést hajt végre, amely legalább elméletileg nem áll ellentmondásban az adott nyelv alapszabályaival, olyasmit alkalmaz, ami nincs ugyan a nyelvben, de lehetne (i. m. 27).

Kassák képzőhasználatának kvantitatív vizsgálata

A képzett szavak (képződmények) stilisztikai hatásának kutatásában kiindulási pontnak tekintem a képződmények statisztikus vizsgálatából leszűrhető alapvető következtetéseket. Dolgozatomat a táblázatokba foglalt elemzési adatok értelmezésével folytatom.

1. táblázat

A képzett szavak aránya a szövegegészhez viszonyítva

	db	%	Index
Lexémák	8092	100	1
Képződmények	1721	21,27	4,7
Rendhagyó képződmények	173	2,14	46,77

Ezek az adatok igazolják feltevésemet: Kassák korai alkotói szakaszában stilisztikájának egyik legszembetűnőbb szókészleti jelensége a képzett szavak nagyarányú használata (majd minden ötödik szó). Ugyanakkor a fenti eredmények bizonyos mértékig „csalnak”, hiszen a tényleges képzések száma helyett a képződmények számát mutatják, amely azonban magába foglalja a szófajjelölő képzéseket is (az igenévképzőket szófajváltóként kezeltem: vö. Berrár Jolán: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp. 1974. 121). Az olvasó (befogadó) tehát valószínűleg nem ilyen nagyságrendet érzékel. „Hangsúlyozni kell azonban, hogy a kutató leírásának realitása nem esik teljesen egybe az olvasói befogadás realitásával. A leírást végző kutatónak a szerinte egymásba illeszkedő szövegek hierarchiája a valóságos. Az olvasónak egyetlenegy szöveg a valóságos, — amit a szerző hozott létre” (Lotman i. m. 61).

A 2. és 3. táblázat alapján pontosabb képet alkothatunk.

2. táblázat

Az egyszeres és többszörös képzéssel létrejött alakok aránya

képződmények	db	%	Rendhagyó képződmények	db	%
Egyszeres képzéssel	1255	72,92	Egyszeres képzéssel	124	71,68
Többszörös képzéssel	466	27,08	Többszörös képzéssel	49	28,32

3. táblázat

Az egyszeres képzésű alakok képzőinek megoszlása a szóalak szófaji jellegével szemben való magatartásuk alapján

	db	%
Szófajtartók	108	8,60
Szófajjelölők	169	13,47
Szófajváltók	978	77,93

A 3. táblázatból levonható tanulság mindössze annyi, hogy Kassák jóval több szófajváltó képzőt alkalmaz, mint szófajtartót. Ha megnézzük, hogy ezen belül a rendhagyó képződmények hogyan oszlanak meg, bátrabb következtetéseket is tehetünk.

4. táblázat

A rendhagyó képződmények megoszlása képzőiknek a szóalak szófaji jellegével szemben való magatartása alapján

	db	%
Szófajtartók	6	4,84
Szófajjelölők	3	2,42
Szófajváltók	115	92,74

Ez az eredmény tulajdonképpen várható volt, hiszen a szófajtartó képzők épp lényegüknél fogva (ti. hogy adott szófaji kategórián belül csak finomítják a szó jelentését) kevésbé figyelemfelhívóak: a szófajjelölő képzők pedig legfőljebb egyéni ízű, sajátos hangutánzó szavak létrehozásával válhatnak a rendhagyó képzéstechnika eszközeivé. A „szófaj — meghatározás” szempontjából (bár ez az elnevezés nem túl szerencsés) aktív szerepet játszó szófajváltó képzők (vö. Berrár Jolán i. m. 119) feleltek, felelhettek meg legjobban Kassák esztétikai programjának. „Az új irodalomnak... szabadulni kell minden konvencionális... technikai pályvából...” (Kassák Lajos: Az izmusok története. Bp., 1972. 190).

Igazi meglepetéseket a következő táblázat értékei tartogatnak.

5. táblázat

A szófajváltó képzések megoszlása az alapalak és a képződmény szófaja alapján

		db	%
Deverbális nomenképzők	ige → melléknév	15	1,53
	ige → főnév	134	13,70
	ige → igenév	189	19,33
Denominális nomenképzők	melléknév → főnév	32	3,27
	főnév → melléknév	394	40,29
Denominális verbunkképzők	névszó (főnév, melléknév) → ige	214	21,88

A futuralista-expresszionista esztétika szerint az irányzat költői nyelvén az igének megkülönböztetett szerep jut. György Mátyás „anti-alanyi” Kassákról beszél (Ma II. 12. 192). Rónay György a pályaképet méltató tanulmányában egyenesen úgy fogalmaz, hogy „...a jelző szemléltető szerepét a mozgalmasan szemléletes igei állítmány veszi át, amiből szükségszerűen következik az expresszió különféle előérzeteket dinamikusan egyberántó (nem pedig szinesztéziásan, vagyis más-más érzéklési területekre tartozó benyomásokat társítva egybekeveredő) ... tömörítése...” (Kassák Lajos alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., 1971. 130). Nagy Ferenc — bár más oldalról közelíti meg a problémát — hasonló eredményekre jut (Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. MNy. 79 [1983.]).

Az én kutatásaim azonban mindezt nem megerősíteni, hanem cáfolni látszanak. A képzett szavak szófajánál tapasztalt arány (764 : 214; %-ban 78,12 : 21,88) ellenőrzésére és megtesztelésére három versben szófajkimutatást végeztem. A matematikai statisztika szórásvizsgálatokra alkalmas módszereinek (χ^2 próbák, korrelációs együtthatók módszere) elvét felhasználva a mintául választott versekben a lexémaszám 1. a legmagasabb (500 db), 2. a legalacsonyabb (53 db), 3. az átlagos mennyiséghez legközelebb eső (181 db) volt.

1. minta: Sorok, ideges órákban (KLÖV. 32—4)
2. minta: Vers asszonytémával (KLÖV. 62)
3. minta: Örömhöz (KLÖV. 45)

6. táblázat

A névszók (főnév, melléknév, igenevek) és az igék százalékos megoszlása a mintákban

Minták	Névszók	Igék
1.	79,42	20,58
2.	73,33	26,67
3.	83,50	16,50

7. táblázat

A minták szórása összesítésének és a képzett szavak megoszlásának egybevetése

	Névszók	Igék
A minták szórásának átlaga	78,75	21,25
A képzett szavak megoszlása	78,12	21,88

Fehér Erzsébet közöl ugyan egy adatot a Hirdetőoszloppal című kötet igének számáról (Fehér Erzsébet: Az igekötős igék Kassák Lajos első két verseskötetében. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1980. 38), mivel azonban nem ez áll kutatásának központjában, figyelmen kívül hagyja. A sorok számához viszonyítva egyébként sem olyan feltűnő az igék kis száma: 974 db.

Mi lehet az oka, hogy kiváló stilisztáink, értő irodalomtörténészeink erre nem figyeltek fel? E mögött egyrészt az láthatjuk, hogy a kérdéssel csak érintőlegesen foglalkoztak; másrészt viszont kétségkívül Kassák képzőhasználatának hatásmechanizmusát sejthetjük. Hogyan működik ez a mechanizmus, amely ilyen csapdákat képes állítani? A probléma bonyolultsága miatt több oldalról kívánom megvilágítani a lehetséges választ. Először a statisztikai módszer, majd az utolsó fejezetben a stilisztika eszközeinek segítségével fogalmazom meg álláspontomat.

8. táblázat

A szófajváltó képzések megoszlása az alapalak és a képződmény szófaja alapján a rendhagyó képzésekben.

		db	%
Deverbális nomenképzők	ige → melléknév	1	0,86
	ige → főnév	—	—
	ige → igenév	—	—
Denominális nomenképzők	melléknév → főnév	3	2,61
	főnév → melléknév	65	56,53
Denominális verbunképzők	névszó/főnév, melléknév → ige	46	40,00

Ha a rendhagyó képzések viszonylatában nézzük a névszók és igék mint képzett alakok arányát, a különbség már nem olyan nagy. Megvizsgálva a rendhagyó névszói képződmények és az egyszerűen képzett névszók, valamint a rendhagyó igei képződmények és az egyszerűen képzett igék százalékos megoszlását, megkapjuk a feltett kérdésre a válasz egyik felét.

9. táblázat

A rendhagyó névszói képződmények és az egyszerűen képzett névszók százalékos megoszlása

	db	%
Egyszeresen képzett névszók	394	100
Rendhagyó névszói képződmények	69	17,51

10. táblázat

A rendhagyó igei képződmények és az egyszerűen képzett igék százalékos megoszlása

	db	%
Egyszeresen képzett igék	214	100
Rendhagyó igei képződmények	46	21,50

Mindezek fényében megállapíthatjuk, hogy Kassák a bázismennyiséghez képest arányaiban több igét alkot rendhagyó képzéssel. Nagyrészen ezzel magyarázható az igék szerepének túlértékelése.

A képzők csoportosítása a rendhagyó képzésekben

Egyszeres képzések

szófajtartó képzők: denominális nomenképzők (fn → fn)

-*SÁG* (2 db) „létség kovászában szálka” (KLÖV. 28); „testem maradt *péhelyége* alatt” (KLÖV. 64)

-*ÁSZ* (1 db) „*illatszerészek* kirakatai” (KLÖV. 47)

denominális nomenképzők (mn → mn)

-*CSKA* (1 db) „*puhácska* gyerekek” (KLÖV. 30)

deverbális verbunképzők

-*ONG* (1 db) „*állong* a sárga toronyóra” (KLÖV. 40)

-*ÓDIK* (1 db) „*riszálódnak* föl a dombra” (KLÖV. 42)

szófajjelölő képzők: (→ ige)

-*L* (2 db) „ragyásra *suholta* a bőrük” (KLÖV. 29); „*tőftőfőlnék* a körutak” (KLÖV. 41)

(→ mn)

-*S* (1 db) „nagy *juhajrés* rikkantásokkal” (KLÖV. 44)

szófajváltó képzők: deverbális nomenképzők (ige → mn)

-*ÓS* (1 db) „*köhögős* tehervonat” (KLÖV. 39)

denominális nomenképzők (mn → fn)

-*SÁG* (3 db) „a megalvadt *kékségben*” (KLÖV. 61)

denominális nomenképzők (fn → mn)

-*S* (60 db) „*dáridós* nekiruccanással” (KLÖV. 29); „*baglyas* faszüzek” (KLÖV. 40); „*fáklyás* taréjjal” (KLÖV. 52); „a *legajándékosabb* ismeretlenre” (KLÖV. 32); „a *téres*, sárgára hízott földeken” (KLÖV. 36); „*pipiskés* nyomokon” (KLÖV. 47); „*örömosen* lemosakodtak” (KLÖV. 23)

-*Ű* (4 db) „a kezeim *jósúlyú* fürtjein” (KLÖV. 29); „*vidám sokgyerekű* falut” (KLÖV. 36)

-*I* (1 db) „*rugós csikói* tánc a pipacsok fölött” (KLÖV. 42)

denominális verbunképzők (névszó → ige)

-*Z* (30 db) „*ében-ezüst sátor koporsóz*” (KLÖV. 24); „az elszabadult akarát világteremtés *orkánzik* a torkunkból” (KLÖV. 72); „*kiszarvadzik* a homlokomon” (KLÖV. 29); „*célirányba fonalazza* a sorsuk” (KLÖV. 69); „a szörnyű tériszony *csordázta* őket” (KLÖV. 68); „*sikoltások áttövisezik*” (KLÖV. 65); „*égnék tuskézett* a haja” (KLÖV. 69); „*cölöpözik* rá” (KLÖV. 48)

- KODIK* (13 db) „a higany, a tűz s a rádium mind csak trónusod lépcsőjén *kolduskodik*” (KLÖV. 25); „valaki mumussá *szerecsenkedik* a kimart iszapban” (KLÖV. 60); „köréd *testőrködnek* a fák” (KLÖV. 64); „a beszájkosarazott kürtőkre újra *fölcifrázkodott* a tűz” (KLÖV. 57)
- ODIK* (1 db) „kovácsok vérmesen *fölkakasodtak*” (KLÖV. 73)
- L* (1 db) „tízezer pengőket *jussolt* a négy szőke fia” (KLÖV. 39)
- UL* (1 db) „a vonalak mind *belegyenesülnek* a gerincembe” (KLÖV. 29)

Többszörös képzések

A két, legföljebb három képzővel alkotott többszörös képzések mind névszó alapú szófajváltóak, ezért csoportosításuk nem elsősorban a szóalak szófaji jellegével szemben való aktív vagy passzív magatartásuk alapján történik (vö. Berrár Jolán i. m. 119), hanem a kassáki szövegben már-már összetett képzővé váló formánskapcsolódási típusokat mutatja be.

- névszó (fn) + -*Z* + igenévképző (-*Ó*)
 „a *lávázó* vér kovácsol minket össze” (KLÖV. 71)
- névszó (fn) + -*Z* + igenévképző (-*T*)
 „vasakkal *pókhálózottnak*” (KLÖV. 28)
- névszó (fn) + -*Z* + igenévképző (-*NI*)
 „nekitehénkedtek a *fejszézni*való 38 fokos hősugaraknak” (KLÖV. 31)
- névszó (fn) + -*Z* + deverbális verbumképző (-*HAT*)
 „akár tíz ujjammal *gyeplőzhetném* az eszem” (KLÖV. 58)
- névszó (fn) + -*Z* + deverbális verbumképző (*ÓDIK*)
 „*rádkovácsolódott* az árnya” (KLÖV. 71)
- névszó (fn) + -*KODIK* + igenévképző (-*Ó*)
 „*bukfencsedő* gyermekéztelenségre” (KLÖV. 60)
- névszó (fn) + -*KODIK* + igenévképző (-*NI*)
 „jó így *betyárkodni*” (KLÖV. 28)
- névszó (fn) + -*KODIK* + deverbális nomenképző (-*ÁS*)
 „olcsó *tolvajkodásoknál*” (KLÖV. 71)
- névszó (fn) + -*UL* + igenévképző (-*T*)
 „mit gondolsz egész pindurkára *görcsült* önmagadról” (KLÖV. 58)
- névszó (mn) + -*ÍT* + igenévképző (-*Ó*)
 „*kényesítő* éter” (KLÖV. 44)
- névszó (fn) + -*S* + denominális verbumképző (-*ODIK*)
 „hiába *csóvásodnak* föl az illendőre kent címtáblák” (KLÖV. 31); „én *kévésedem*” (KLÖV. 63)
- névszó (mn) + denominális verbumképző (-*ODIK*) + igenévképző (-*T*)
 „a munka *megcsökönnyösödött* barmai” (KLÖV. 72)
- névszó (fn) + -*S* + -*KODIK*
 „a bodros és tarka lányok *perdülnek*, *begyeskednek*” (KLÖV. 42)
- névszó (fn) + -*S* + denominális nomenképző (-*SÁG*)
 „fölnyerít a kék *odvasság*” (KLÖV. 27)
 „*begyesség*ed maroknyi almáit” (KLÖV. 63)

Két önálló képző összetett képzővé való összeforradását legszebben a következők példázzák:

„*felembersednek a munka megcsöknyösödött barmai*” (KLÖV. 72)

Az ugyanazon szólamban szereplő morfológiailag különböző módon létrejött homoním felépítésű lexémák hatására analógiásan megteremtődik a *-SODIK (-sodik/-sedik/-sődik)* képző:

„*kapuzzátok ki az elszamarosodott füleiteket*” (KLÖV. 72)

A befejezett melléknévi igenévben a kötőhangzó hangszíne jelzi a folyamat lezáródását.

A rendhagyó képzések stilisztikai vizsgálata

A képzett szavak stilisztikai elemzésekor alapvetően két kérdésre keressük a választ: 1. A szóképzés mint stiláris eszköz miből eredően kap jelentéstartalmat, mi hordozza expresszivitását? 2. A befogadó hogyan transzformálja a nyelvi alakzatot, mivé alakul át a jelentéstartalmat a dekódolásnál?

Az első kérdést részben már megválaszoltuk az előző fejezetekben. Ahogy a képzőcsoportosításból kitűnt, Kassák élő, többnyire teljes paradigmájú szavakhoz a mai magyar nyelvben is produktív képzőket kapcsol. A stiláris hatást tehát nem új képző, illetve alapszó megteremtésével vagy szokatlan képző alkalmazásával, esetleg a köznyelvi szókészlet passzív tartományába eső alak képzésével éri el. A befogadó az alapszó és a képződmény jelentése közti eltérést, különbséget értékeli költői újításként. Épp ezért elengedhetetlenül szükséges az alapszó ismertsége és a képző produktív volta. A képzőkről azonban ennél többet is mondhatunk. Kassák — mint láttuk — leggyakrabban az *-S* denominális nomenképzőt, a *-Z* denominális verbunképzőt és a *-KODIK* denominális verbunképzőt használja. E képzők polyszemantikus jellege miatt értelmi tartalmuknak körvonalai sokszor homályosak, határozatlanok: sejtésünkre van bízva a bennük kifejeződő értelmi és érzelmi tartalom, mivel egy újszerűen képzett szó a különféle értelmi és érzelmi asszociációknak, beleérezéseknek egész sorát indíthatja meg bennünk.

A továbbiakban azt vizsgálom, milyen jelentéstartalmat közvetítenek ezek a képzők. A legérzékletesebb példák közül válogatva dekódolom, azaz más képzéssel „köznyelviesítem” képződményeiket:

- S* „*hosszú, muzsikás iramban nyújtogatom a lábaimat*” (KLÖV. 46)
 „*kánikulás csöndben sátoroz az este*” (KLÖV. 27)
 „*hordósra spekulált fejemből*” (KLÖV. 33)
 „*csak dobosra a mellünk*” (KLÖV. 28)
muzsikás 'muzsikával teli, ütemes (iramban)'
kánikulás 'füllelt, telített (csöndben)'
hordósra 'telespekulált (fejemből)'
dobosra 'domborúra (a mellünk)' (vö. nyelvjárási *dobájos* 'dombos' jelentésű alakkal)

Külön csoportot jelentenek azok az -S képzős alakok, amelyekben a képző egy modessivus-essivusi módhatározó rag előtt áll:

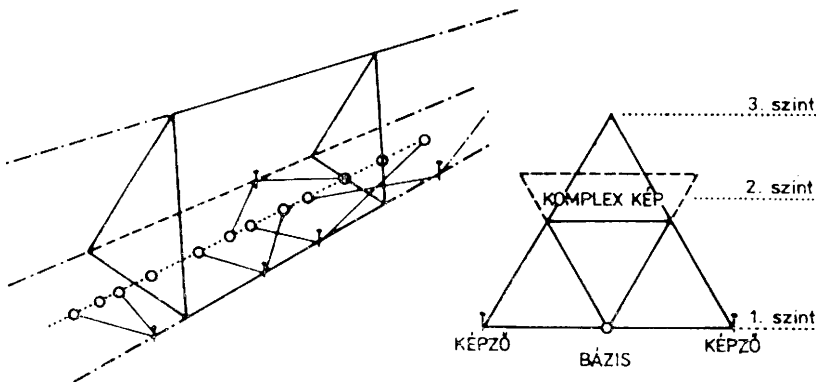
- „*kölykösen* szertelennek” (KLÖV. 28)
 „*zászlósan* lengessétek meg új divatkalapjaitokat” (KLÖV. 36)
 „a jó csillagok *falkásan* bele menekültek a sötétbe” (KLÖV. 70)
kölykösen 'olyan szertelennek, mint a kölykök'
zászlósan 'zászlóként (lengessétek)'
falkásan 'csapatostul, tömegesen'
- Z „a fájdalom vak színei *ökörnyáldznak* a céltalanságban (KLÖV. 65)
 „felkergetett lendületek elátkozottan *szétpozdorjádznak*” (KLÖV. 65)
 „kérdések diadalmasan harsannak, *szétserepeznek*” (KLÖV. 66)
 „*hitek máglyádznak*” (KLÖV. 71)
 „*szárnyazzátok föl* a döglött bérkaszárnyák ajtóit” (KLÖV. 72)
 „a *beszájkosarazott* kürtökre újra fölcifrálkodott a tűz” (KLÖV. 57)
ökörnyáldznak 'ökörnyálként szállnak'
szétpozdorjádznak 'elaprózódnak, széttöredeznek'
szétserepeznek 'széttöredeznek'
máglyádznak 'izzanak, lobognak, elégnek (vö. pl. az eretnekek máglyahalálával)'
szárnyazzátok föl 'tágítsátok ki, alakítsátok át szárnyasajtókká (a kapukat)'
beszájkosarazott '(a füstelvezető nyílásokat vaspántokkal) szájkosárszerűen beborítják'
- KODIK „roppant parázs *páválkodik*” (KLÖV. 27)
 „*rálajhárkodtak* az idegeimre” (KLÖV. 33)
 „ügyetlenül *bakfiskodnak*” (KLÖV. 40)
páválkodik 'színesen izzik'
rálajhárkodtak 'lajhárként rácsimpaszkodtak, ránehezdedek (az idegeimre), nyomasztottak'
bakfiskodnak 'bakfisként viselkednek, ügyetlenkednek'

Jól látható, hogy a sűrítés minden esetben valamilyen képiségre, látványra utal, amely legtöbbször mozdulatot exponál. „Mozgást akarunk, ami mindent mozgat!” — fogalmazzák meg programjukként az aktivisták (Kassák Lajos: A szintétikus irodalom. Ma. I. 1916. 2. 20). Hatvani Pál, a mozgalom egyik teoretikusa, az irányzatnak a relativitáselmélettől kapott tudományos alapozású ösztönzésére is utalva a következőket írja: „A mozgás a tartalom attribútuma, és így a tartalom maga . . .” (Hatvani Pál: Kísérlet az expresszionizmusról. Ma. IV. 1919. 6. 129). Szó sincs tehát az igék eluralkodó szerepéről. „Az új költészet csak egy szempontot értékel: a világ szintétikus látását, s a költemények megcsinálásának mindenekfeletti célja a világban ezer felé futó alakok, gondolatok és érzések összefogása, egy új és egységes életté formálása” (Kassák Lajos i. h.). „Költeményeink . . . fémjelzője . . . a koncentráció. Egy tömegé koncentrációja minél gazdagabb témának, zenének, plasztikának és expresszióknak” (Kassák Lajos: Az új irodalom. A Tett. II. 1916. 17. 303). Ennek a szintetizálásnak, koncentrációnak nyelvi eszköze a képző.

A képző tömörítő szerepén keresztül több síkot vetít egymásra, kitégítva a képzett szó szemantikai horizontját. Már a korabeli kritikák is fölfigyeltek arra, hogy Kassák költői képtechnikájában egy sajátos — Bori

megfogalmazása szerint — „képzőművészeti” látásmód érvényesül. Így Németh Andor: „A festői érzékelés ezer színt aggat a sorokra...” (Fehér Erzsébet i. m. 37), Révai József: Kassák vizionista (Ma. II. 1917. 12. 192). Ebből következően az így létrejött képeket nevezhetjük metaforáknak, amennyiben elfogadjuk, a metafora legfőbb tulajdonsága a metaforikus kifejezésnek abban a jellegzetességében rejlik, hogy új szót hoz létre, nevet adva az addig meg nem nevezett árnyalatoknak. A metafora nyelvi szerepe tehát, hogy egyszerre két, egymástól távol eső képet idézzon fel a nyelvtudatban, s azokat egy névbe sűrítse, tömörítse (vö. Fábíán Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilsztika vázlat. Bp., 1981. 91). Az összekapcsolás alapja a két szó jelentésének és a szót körülvevő képzettársítási udvarnak az érintkezése.

Ezek a bevezetésben használt jelzőt átvéve elsődleges, más szóval költői vagy művészi metaforák Kassák szövegében rendszert képeznek. Ezt a struktúrát az alábbi modellel szemléltetem:

A rendszer fundamentuma (1. szint) az elsődleges metaforákat mint struktúra-bázisokat összekötő szövedék, amelyet az alapvetően három képzőt használó képzésmechanizusból statisztikusan következő alaki hasonlóságokra támaszkodva a befogadói felidőzés rögzít a csomópontokban (képzők). Innen kiindulva egyes bázisokra komplex képek épülnek (2. szint):

- „a formák papagájos hajtása” (KLÖV. 54)
- „a házak pulyásan alábóbiskoltak az egyetlen torony alá” (KLÖV. 60)
- „az ég ekhósan rákoporsózza magát a horizontra” (KLÖV. 61)
- „az ég buta tábornokkék mellére fölkokárdázza a napot” (KLÖV. 64)
- „a házak falai pedig testvéresen összevállaltak az utolsó védelemre” (KLÖV. 70)

A teljes rendszert átfogja egy metaforahálózat a bázisok alakzatszerű ismétlődéseként.

Refrénszerű ismétlés versen belül:

- „zenebonás fejemmel” (KLÖV. 28—29)
- „az Élet tengerkedik körülötte” (KLÖV. 37—38)
- „meghabzott kékségben” (KLÖV. 26—26)

Refrénszerű ismétlés a versesköteten belül:

„*az utcán szagosodott a kolerás rózsaszínű fagyfalt*” (KLÖV. 30)
 „*messzire szagosodik*” (KLÖV. 39)

ismétlés variánsokban a versesköteten belül:

„*a formák mind rátáltoskodnak az ölemre*” (KLÖV. 29)
 „*a horizonton föltáltoskodott egy fehér Állat*” (KLÖV. 57)
 „*az őrijtő fényből szelmalmazza vissza az életet*” (KLÖV. 60)
 „*a ti nyelvek bársonyvörös igazságát malmozzátok bele a felrettent világba*” (KLÖV. 64)

Azonos alapelakból más képzővel azonos szófajú képződmények ismétlése:

„*s hiába barlangosodik erre a megöntözött liget*” (KLÖV. 31)
 „*a kesely fejük fölött tévesztőket barlangozott az éjjel 12*” (KLÖV. 69)
 „*a szemei ünnepesen szétkapusodtak*” (KLÖV. 74)
 „*kapuzzátok ki az elszamarcsodott füleiteket*” (KLÖV. 72)
 „*a vizek fölkekaskodtak az égig*” (KLÖV. 45)
 „*kiégett szemű kovácsok vérmesen fölkekasodtak*” (KLÖV. 73)

Azonos alapelakból más képzővel más szófajú képződmények ismétlése:

„*valahol felrakétázta magát az összegyűjtött kiáltás*” (KLÖV. 74)
 „*köszöntöm a ti fölrakétázott aranynapotokat*” (KLÖV. 72)
 „*fáklyázzuk az időt*” (KLÖV. 23)
 „*fáklyás taréjjal*” (KLÖV. 53)
 „*szobrosan*” (KLÖV. 45)
 „*szobros mozdulások*” (KLÖV. 46)
 „*felszobrozta magát a rémület*” (KLÖV. 65)

A Bevezetésben II. csoportba scrolt úgynevezett másodlagos képzések, más szóval megújított metaforák a fentebb jellemzett struktúrának egy másik vetületén foglalnak helyet. Stilisztikai értéküket abban a sajátosságukban látjuk, hogy a metaforikus képzések „kihúlt”, köznyelvi jelentését megbolygatják. Kassák két módszert használ a köznyelvi metaforák felfrissítésére.

a) A metaforát felbontja, és elemeit új szintaktikai kapcsolatokba rendezi: „*ilyenkor birkásan összefelhőztek*” (báránfelhő) (KLÖV. 68). (Vö. Kassák költészetük versírási technikájáról: A költő „...előbb felrobbantja... a vers anyagát, és azután megkísérli újból összerakni. Miután azonban a robbanás a vers anyagát szétvetette, az építéshez csak szilánkok maradtak.” Kassák Lajos: Az izmusok története. Bp., 1972. 208).

b) A képzőket szinonim párjukkal helyettesíti: „*hosszú tavaszéjszakás séták*” (KLÖV. 32); „*rugós csikói tánc a pipacsok fölött*” (KLÖV. 42); „*s vízszintű, gerendás vállukon ülnek a csákányok*” (KLÖV. 43).

*

Pars pro toto: „Kemény dió úgy olvasni el egy szöveget, hogy tartalmától elvonjuk figyelmünket — s indulatainkat —, és csak úgynevezett külalakjára ügyelünk. Mintha viviszekciót végeznének az eleven írón” (Déry

Tibor: Nyögvenyelő. In: A napok hordaléka. Bp., 1972. 83). S ezen felül még az a veszély is fenyegetett, hogy a szöveg jelentése erősen torzul, legalábbis redukálódik ilyen önkényes, szubjektíven választott kulcs segítségével történő dekódolásakor. Szolgáljon mentségemül, hogy a szó hatásának lényege nem közelíthető meg tökéletesen racionális és megfigyelő módszerekkel (vö. Zolnai Béla: Szóhangulat és morfológia. In: Nyelv és stílus. Bp., 1957. 178).

Bár dolgozatom nem terjedhetett ki minden részlet elegendően pontos kifejtésére, remélem, így is sikerült valamit felvillantanom, megfejtennem a titokból.

Pongrácz Zsuzsa

Kányádi Sándor: Ló és lovas

„A vers állandó hiányérzetünk ébrentartója”¹ — fogalmazta meg hitvallását Kányádi Sándor egy Kántor Lajossal folytatott beszélgetés során. Sokszorosan igaz ez a megállapítás a nemzetiségi irodalmakra. A nemzeti kisebbség írástudóinak mindig óriási a feladata: művészi érték teremtése mellett az anyanyelv ápolása, a nemzeti tudat ébrentartása is az ő hivatásuk. Kettős hűséggel tartoznak: egy nemzetiséghez és egy országhoz kell kötődniük, hogy ember az embernek önálló kultúráját megőrizve lehessen testvére. S ez a feladat életre hívja az igazán nagy művészeket, ahogy az erdélyi Szilágyi Domokos fogalmazta: „hősöket izzadtunk ki magunkból — (kézenfekvő, mégis mondom a hasonlatot:) akár a gyöngykagyló, feleim . . .”²

Ezek közé a nagy művészi erejű költők közé tartozik a Kolozsváron élő Kányádi Sándor is. Mindig ünnep a szép versek kedvelőinek, ha új kötettel jelentkezik, hiszen költeményeit esztétikai értékei s a bennük foglalt gondolatok alapján méltán sorolhatjuk a kortárs magyar nyelvű líra élvonalába.

Ide tartozik Szürkület c. kötete is, mely az 1970–77 között írt verseket tartalmazza, s 1978-ban adta ki a Kriterion.

Talál ez a cím, hiszen a könyvben olvasható művek mind beletartoznak ennek az egy szónak az asszociációs körébe. Sok mindent magába rejt az a szó: *szürkület*. Sötétességet, mely őrzi még a nappal fényének egy részét; folytonosságot, mely mégis valami minőségileg máshoz, egy új napszakhoz vezet; a remény fogyását, hiábavalóságát; de egyben azt a vágyat is, hogy lennie kell reménynek; a félelmetest, a szorongást, az egyedüllétet s az élet alkonyát mind-mind felidézi. Ezekről az érzésekről szól ez a kötet, s bár ezek a gondolatok, érzések néha ellentétesek, nem rendezte őket Kányádi külön ciklusokba. Nem kellett. Egységbe vonta őket a cím: Szürkület.

A versek, ahogy sorban egymás után következnek, folytatják, kiegészítik — néhol átértelmezik — a gondolatokat. Nem a keletkezésük időrendjében állnak, hanem egy tudatos szerkesztési elv szerint. Ezt támasztja alá az a tény is, a szövegeket csupa kisbetűvel szedték, s nincs központozásuk. Szinte egyetlen gigantikus mű az egész könyv, s csak „alversekre” osztható. Egy költő életéből hét év vágyait, reményeit, fájdalmait vetítik elénk, de ennél sokkal többet is: a hetvenes évek ellentmondásait, a minden síkon egyre

¹ Tiszatáj 1979. 5.

² Idézi Cs. Gyimesi Éva: Múlt, jövő mezsgyéjén: I. Kolozsvár, 1980. 7.

érezhetőbbé váló válságát, azaz a hatvanas évek lendülete után a megtorpanó, új erőket kereső, ám mégis hanyatló világot, s e világban a helyét kereső embert.

Ennek az utat tévesztésnek, a válságba került ember belső világának művészi erejű kifejezője a kötet Ló és lovas c. verse.

föl-fölhorkan a ló
cimpája ina reszket
vadszagot érez

félve lép mint a vak
meg-meghajlik a föld alatta
zsombékos süppedékes

se kantár se sarkantyú
csak egy sovány kötőfék
s két elszántan szorító térd

a zubogó patakot hallod-e
vagy ereidben
a vért

ugratni kéne
ha volna túlsó part

Kányádi egy ló képével indítja a verset: egy izgatott állatéval. Nem tudjuk, miért ilyen, hiszen a vad, melynek szagát érzi, éppúgy lehet egy vadászaton üldözendő és legyőzendő ellenfél, mint félelmetes támadó.

Az első versszak természeti kép, s ez megfelel a dal műfaj hagyományainak. Ám már érezzük, ez a vers nem egyszerű érzések kifejezője, nem életkép, hanem több annál. Az ember ugyan még nincs jelen, ám a ló idegessége utal a lovas lelkiállapotára is, hiszen a ló az az állat, mely leginkább képes felfogni és követni az ember érzelmeit.

A versszak feszültségét nemcsak a szavak jelentése tükrözi (*fölhorkan, reszket*), hanem a vers lüktetése is. Felütéssel kezdődik (*föl-fölhorkan*), így a szakaszhangsúly a magyarban szabályos első szótagról átcusúszik a másodikra. Ez ellentétes a fonetikai szabályokkal. A hangsúlynak ezt a szokatlan eltolódását nemcsak az igekötő megismétlése (a felütés) eredményezi. A ritmust megpörgeti a ló lábdobogását utánzó korijambus is.

Az I. versszak verslábai: $\overset{v}{f} \text{öl} - \text{f} \overset{v}{\text{ö}} \text{lhorkan a ló}$
 $- - \overset{v}{c} \overset{v}{i} \overset{v}{m} \overset{v}{p} \overset{v}{á} \overset{v}{j} \overset{v}{a} \text{ ina resz} | \overset{v}{k} \overset{v}{e} \text{t}$
 $- \overset{v}{v} \overset{v}{a} \overset{v}{d} \overset{v}{s} \overset{v}{z} \overset{v}{a} \overset{v}{g} \overset{v}{o} \overset{v}{t} \overset{v}{é} \overset{v}{r} \overset{v}{é} \overset{v}{z}$

A szaggatottságot fejezi ki az is, hogy a versszak három tömondatból áll, nincsenek benne bővítmények: vagyis időben-térben nem kötött. Így — bár egy valóságos ló viselkedését írja le a költő —, a vers érezhetően több,

mint életkép. Fokozatosan egy lelkiállapot kifejezőjévé válik. Ezen az sem változtat, hogy a központozás hiánya miatt az első versszak felfogható egy három tagmondatból álló mellérendelő összetett mondatnak is. Ez a hiány is a zaklatottságot, feszültséget és bizonytalanságot erősíti, így fontos szerepe van a vers egésze szempontjából.

A második versszak a környezetet vázolja fel. De ezáltal sem válik konkrétabbá a kép, sőt fokozódik az az érzésünk, itt a testi valóságon túli jelenséggel állunk szemben. Mocsáron kell a lónak keresztülmennie, s ez a mocsár félelmetes. Ezt sugallja az állat bizonytalan járását utánzó igekötő ismétlése (*meg-megbotlik*), s az inverzió is. A föld jelzőit (*zsombékos, süppedékes*) Kányádi hátravetette a névutó utánra, ezáltal még jobban kiemelte jelentésüket, hiszen szokatlan helyen állnak. Azáltal is hangsúlyt kapnak, hogy a *zsombékos* tájnyelvi szó, s így használata az irodalmi szövegben különös stílus értékkel bír. Az ingovány képét még fenyegetőbbé teszi, hogy az, akinek át kell kelnie rajta, vak.

Ugyan csak egy hasonlító mellékmondatban szerepel a vak főnév, de ennek a hasonlatnak két értelmezési lehetősége is van. 1. Olyan félve lép, mintha vak lenne (a hasonlat szerepe, hogy két különböző dolog közös tulajdonságára rávilágítson, ezáltal a hasonlítottat szemléletesebbé tegye). 2. Félve lép, mint minden vak (ezt a lehetőséget a határozott névelő kínálja).

Ez utóbbi értelmezést erősíti, hogy a *vak* főnév a versszakban azonos helyen áll, mint a *ló* az előzőben, ezáltal az íráskép összekapcsolja a két szót. Ezt a szempontot is figyelembe kell venni, hiszen korunkban a versekkel elsősorban olvasás révén s csak másodsorban hallás alapján ismerkedünk meg.

A második három sorban fokozódik a feszültség, s ugyanakkor érthetővé válik, ez az állat fél, még hozzá kétszeresen is. Nem vadászaton hajtja a vadat, hanem menekül előle, de lépteit bénítja az elsüllyedéstől való félelem. Így lesz a vers ritmusa is lassúbb: a spondeus lesz az uralkodó versláb.

-   ˘   -   -   -   -
 félve | lép mint | a vak
 -   -   -   ˘   ˘   -   ˘   -
 meg-meg|hajlik a föld | alat|ta
 -   -   -   -   ˘   ˘
 zsombé|kos süp|pedé|kes

A mű szabadvers, így az egyes versszakok különböző ritmusának fontos szerepe van a jelentés megfejtése szempontjából.

A lovas még mindig csak áttételesen van jelen a versben: a címben szerepelt, s ezáltal jelenléte kisugárzik az egész szövegre — hiszen, ahogy Tamás Attila megfogalmazta: „Ha kimondok egy szót, ezzel már valamilyen módon visszavonhatatlanul cselekedtem. Ezt nem semmisítheti meg egy másik szó kimondása . . ., itt már csak módosulhat az egészben a rész-cselekvés értelme, értéke, de már mindenképpen v a n.”⁸

A következő versszakban lép fel az ember — először csak eszközei révén (kantár, sarkantyú, kötőfék), s csak az utolsó sorban jelenik meg testi való-

⁸Tamás Attila: A költői műalkotás sajátosságai. Budapest, 1972. 182.

jában. Ám itt még a ló áll az ábrázolás középpontjában: az állat érzi a kötőféket és a térd szorítását. Részben ezért ábrázolódik az ember csak ezáltal a mozdulata által.

A lovas tehát irányítja a menekülő állatot, s ez a tény félig oldja a félelem keltette feszültséget. Teljesen azonban nem teszi semmissé.

A sok zárhang és sziszegő hang fenntartja a kellemetlen érzést az olvasóban. Ehhez járul, hogy a lovasnak, bár elszánt, az akaratán kívül alig van az irányításra eszköze. Ez az akarat is csak a térd szorítása által érvényesül. Nem az ész, inkább a félelemtől hajszolt biológiai lény megnyilvánulása. Az állatot és az embert tehát egyaránt elemi erejű ösztönei készítetik cselekvésre. Ezért nincs szüksége a lovasnak kantárra, sarkantyúra: azonosak egymással a ló és az ember. A *sovány* jelző sem csak a kötőfékre vonatkozhat. A lóra és a lovasra inkább ráillene, mert jelentéstartalma élőlényekre vonatkozik. Szokatlan használata által szinte meglevenedik a kötőfék. Így hozzájárul ahhoz, hogy a vers fokozatosan egy látomás leírásává váljon.

Ezt a látomásosságot támasztja alá a nyelvi megformálás: nincs ige a versszakban. A nominális stílus állapotot fest. A ló nem ló többé, s a lovas sem lovas. Az első versszakban még a valósághoz köthető alakok fokozatosan egy létállapot szimbólumává váltak: a bizonytalanság, a környezet által való fenyegetettség, a félelemtől hajszoltság szimbólumává.

A lónak és lovasának szimbolikus értelemben való használata nem új a magyar irodalomban. Ady Eltévedt lovasának azonban mások a tartalmai. Az utat tévesztett, önmagában bizonytalan alak, a Kányádi teremtette látomás viszont a körülményeknek való kiszolgáltatottság kifejezője, s fokozatosan válik a kiúttalanság sugallójává.

A harmadik versszak még nem teljesen kilátástalan: a lovas elszánt, van célja. A menekülés vagy a harc vállalása? Nem tudni. A félelem és elszántság kettősségét, drámaiságát érzékelteti a negyedfeles jambus is, mely a versszak ritmusát adja. Ebben a szakaszban azonban a félelem is és az elszántság is ösztönként van jelen.

A következő versszakban jelenik meg a tudatos lény: az egyes szám második személyű igealak jelzi ezt (*hallod-e*). Ez önmegszólítás két értelemben is. A lovas szól önmagához, egyben a lírai én is felteszi ugyanezt a kérdést. A látomást, mely eddig személytelen volt, a költő azonosítja a lírai énnel, ezáltal azt a létállapotot, melynek szimbólumaként megteremtette a lovat és lovasát, önmagára és a befogadóra is vonatkoztatja. A befogadóra annyiban, hogy az egyes szám második személyű igealak lehet megszólítás is. Ez a létállapot azonban ebben a szakaszban új vonásokkal gazdagodik. A tudatos én megjelenésével egyszerre feltűnik egy tiszta vizű hegyi patak, mely a mocsár végét jelzi, a kiút lehetőségét. Hegyi pataknak kell lennie, hiszen a *zubogó* szó mint főnév 'vízesés' jelentésben használatos, s ez a jelentése is belejátszik a versbe. A remény megcsillanását támasztják alá a patak csobogását utánzó daktilusok is.

- u u - uu - - u u
a zubo|gó pata|kot hal|lod-e
- u u - u
vagy ere|idben
u -
a vért

Ugyanakkor azt is érezzük, hogy a lovasnak — aki immár azonos a lírai én-
nel — ereje fogytán van, szinte az önkívület határán léptet. A kérdő értelmű
mondat s az -e kérdőszócska azt jelzi, lehet, nincs is a közelben patak, csak
a túlfeszített agy képzelet, nincs kiút, a zubogó csak „látomás a látomásban”.

Ezt az értelmezést azonban az utolsó versszak módosítja. A patak ott
van, de még sincs kiút. A menekülésnek éppen a zubogó állja útját. A cél,
mely felé a lovas tartott, nem létezik. Lehetetlen a félelemtől, úzottságtól,
bizonytalanságtól megszabadulni. Ezt támasztja alá, hogy az utolsó vers-
szaknak általános az alánya. Az igealakok feltételes módúak: meg sem lehet
próbálni a menekülést, mert a feltételek nincsenek meg.

A vers térben és időben nem zárt. A környezet ábrázolásának a létállapot
jellemezésében van szerepe, az időre pedig nincs is utalás. Talán a kötet címére
kell megint gondolnunk, a valóságos és jelképes szürkületre. Mindkettő bele-
illik a vers hangulatába-jelentésébe. Az állapotszerűség, a konkrét valóságnak
szinte teljes hiánya utal arra, hogy ez a vers látomás. Ezt a fent elemzett
eszközökön kívül az is alátámasztja, hogy a mély magánhangzók aránya
nagyobb benne, mint egy átlagos szövegben, ezáltal hangulata borongósabbá,
homályosabbá válik.

A mű írásképe is ezt, a konkrét valóságon túli jelentéstartalmát erősíti.
Csupa kisbetűből áll, központozás nélkül, mintha egy mondat közepe lenne,
vagy inkább egy belső monológ része. A nagybetű hiánya miatt úgy érezzük,
nincs eleje igazán a versnek, ahogy egy létállapotnak sincs pontosan behatá-
rolható kezdete, s nincs lezárva sem a költemény (az utolsó versszak csak két
soros, míg a többi három), hiszen a bizonytalanságról szóló művet nem lehet
egy biztos írásjellel befejezni. Az írásjelek hiánya a szövegen belül is többször
módot adott kétféle értelmezésre, ezáltal gazdagította a művet. A központozás
és a nagy kezdőbetűk hiánya miatt egyik vers a másik folytatójaként is fel-
fogható. Különösen így van ez a Ló és lovas címűnél és az utána következőnél.
Ugyanazokat a motívumokat használja ott is — de Gyermekhangra. Ez a vers
ugyanúgy a ló és lovas egymásra utaltságáról, vágójáról szól — csak más
kicsengéssel:

hogyha lovam volna
...
szórén ülném én meg
s tudom egy jó szóra
még a tengeren is
egyből átugorna

A két vers tükörképe egymásnak. Mindkettő dal, ám az egyik (Gyermek-
hangra) tiszta, népies forma, a másikonál a látomásosság, a szimbólum kerül
előtérbe, s a dal forma szabálytalanná, a verselés szabadverssé válik. Nem
alkalmaz szóképeket, nyelve egyszerű, mégis nagyon sokat mond mind a
kettő. Az egyik a gyermek álma, a másik a felnőttet körülvevő valóság.

Ám a két vers sorrendje nem a szórványos álom — valóság szembeállítás.
A kötetben előbb olvasható a Ló és lovas, s csak utána a Gyermekhangra.
Ez utóbbi mintha a Ló és lovas utolsó versszakának hiányzó harmadik sora
lenne: a felnőtt tapasztalatai ellenére is a gyermek álma igaz.

Koczóhné Járay Erzsébet

Nyelvi „idegenségünk” és idegennyelv-tudásunk

A publicisztika nap mint nap emlékezteti az olvasókat, hogy hazánkban igen korlátozott sikerű az idegennyelv-tanulás, holott nagyszámú ember nyelvtudása lenne talpon maradásunk egyik feltétele, az idegen nyelvek megtanulása nemzeti érdek. Az eredménytelenség okai között gyakran említik anyanyelvünk uráli eredetét, a magyar és a többi nyelv közötti különbségeket, és ezek, állítják, megnehezítik a tanulást, a magyar nyelvtanuló hátránynyal indul.

Mint magyar szakos tanár, aki hosszú és valamennyi oktatási fokozaton keresztül vezető pályája során mindig tanított idegen nyelveket (hármat), tévesnek tartom ezt az érvelést. Ha újságírók fogalmazzák meg, nyelvészeti és pedagógiai tájékoztatlanságuk vezeti félre őket. Ha tanügyi emberek, akkor nehéz elutasítani a gyanút, hogy mentséget keresnek.

A cáfolatot könyvnyi terjedelemben meg lehetne írni. Megelégszem azonban a gyakorlatilag fontos tapasztalatokra és néhány, a tárgy szempontjából hasznos nyelvészeti szakmunkára való hivatkozással.

I. Először vizsgáljuk meg röviden a legjelentősebb nyelven kívüli tényezőket.

1. Nemzeti történelmünk és kultúránk nagyjai majdnem mind beszéltek egy vagy több idegen nyelven, amelyek — néhány szaktudósunk, műfordítónk különleges nyelvismeretét nem számítva — mind indoeurópai eredetű nyelvek voltak.

2. Akadnak európai országok, amelyekben a lakosság idegennyelv-tudása alig vagy egyáltalán nem jobb, mint nálunk. Az angol szakírók állandóan panaszkodnak a szigetország iskoláinak gyarló nyelvoktatása miatt. A velünk egy nyelvi tőről nőtt finnek viszont többre jutottak, mint mi.

3. A vezető rétegek, osztályok mindig megtanították a gyerekeiket idegen nyelvekre. Bizonyára így van Japánban vagy Madagaszkáron is. Latinul régen a mi nemesi középrétegünk fiai is megtanultak. Joggal kérdezhetjük tehát, hogy a hátrány csak nyelvi természetű-e, vagy legalább annyira szociális.

II. A közvéleményben és a sajtóban elterjedt nézeteket így foglalhatjuk egyetlen mondatba: a magyar nyelv hangrendszere és szerkezete uráli, eredetű, tehát más, mint az általánosan tanított nyelveké; könnyű a hollandoknak mert anyanyelvük és az angol, a spanyol között számos, az ő számukra is észlelhető hasonlóság van.

Csak hogy a nyelvtanuló nem úgy észleli a hasonlóságokat, a különbségeket, mint ahogyan a laikus azt elképzei.

Több nyelvész észrevette már, hogy a hasonlóság mértéke nincs arányban a tanulás nehézségével vagy viszonylagos könnyűségével (Eddy Roulet: *Langue maternelle et langues secondes*. Paris, Hatier-CRÉDIF, 1980. 23). Sőt: Frans van Passel az ismerős szerkezetekben a téves asszociációk veszélyét látja (*L'enseignement des langues aux adultes*. Paris, Nathan—Bruxelles, LABOR, 1974. 18).

Aki Sz. Sz. Kascasajeva rövid tanulmányát (Специфика обучения основным значением русских подлежащих монгольских учащихся. In: *Русский язык для студентов-иностранцев; «Русский язык»*, Москва, 1980. 131—4) elolvassa, meglepődik, mennyi szerkezeti hasonlóság van a magyar és a mongol között. Sok egyezést mutat a magyar—japán kontrasztív morfológia is. (Waseda Mika: A helyviszonyok jelölésére szolgáló eszközök a magyarban és a japánban. *MNy*. 1981. 9—21.) Ki állítaná, hogy mongolul vagy japánul könnyebben megtanulunk, mint angolul? Van annak oka, hogy a japán tanulására kevesen vállalkoznak, még olyanok közül is, akik európai nyelveket viszonylag könnyen tanulnak meg. (Az írás kérdését mellőzhetjük. A nyelvet lehet használni írás nélkül is, példa rá számos európai, aki Japánban él.) Sok magyar szakos bölcsésznek nehezebb a finn, mint a lektorátusi órákon tanult indoeurópai eredetű nyelv.

Ha a nyelvi rendszer hasonlóságai nem serkentik a tanulást, akkor feltételezhetjük, hogy a hasonlóság—különbözőség egyenlege nem perdöntő.

III. Nézzünk szét a kudarcért állítólag felelős eltérések, különbözőségek rendszerében. **Mi különbözik mitől?**

1. Nem állíthatjuk az oppozíció egyik oldalára az általános finnugor vagy uráli jellegzetességeket, mert az ősi örökségből csak az releváns, ami a mai magyarban megvan. Ilyennek tekinthetjük hangtani sajátságaink jó részét. Fonetikai szempontból jól észlelhető hasonlóságok vannak a magyar, a finn és az észt között, és ennek a közös örökség az alapja. Márped g kétségtelen, hogy a nyelvtanulás hangtani vonatkozásában igen nagy a kontrasztív tényezők szerepe. A serdülőkorban vagy azon túl azonban igen nehéz feladat az idegen kiejtés megtanulása, a tanulók másféle anyanyelvi hangrendszerrel sem lennének sokkal kedvezőbb helyzetben. Franciául jól beszélő olaszok, spanyolok kiejtése annyira pontatlan, hogy francia beszédjükből ki lehet találni az anyanyelvüket. A hollandok, németek gyakran több sikerrel közelítik meg a hiteles francia kiejtést. (Tapasztalataimat főleg francia szakos tanárok megfigyelésével szereztem.)

Még inkább kérdéses, hogy mit állítsunk az oppozíció másik oldalára. Az indoeurópai nyelvek többségét (néhány tudós és szakember kivételével) senki nem tanulja. Kérdésünk szempontjából tehát értelmetlen lenne például a sok ősi elemet őrző litván vizsgálata. De az oktatás rendszerében elfogadott, viszonylag kis számú nyelv is kevés olyan, az eredetnek tulajdonítható egyezést mutat, amely valamennyinek tanulásakor azonos feladatot jelent a magyar nyelvtanuló számára. Az ősi indoeurópai jellegzetességek különböző formában és mértékben maradtak meg az egyes nyelvekben. Továbbá: az általánosan tanított nyelvek nem egy tipológiai csoporthoz tartoznak. Ha azonban ebből indulunk ki, eltérünk tárgyunktól, mert nem magyar—indoeurópai, hanem magyar—szláv, magyar—angol stb. kontrasztív vitásról beszélünk, egybevetéseink nem általános érvényűek. Nem bizonyítanánk semmit, mert két nyelv között mindig van annyi szerkezeti különbség,

amennyi küzdelemre kényszerítheti a nyelvtanulót. Két nyelv kontrasztív leírása egyébként is a tanulás nélkülözhetetlen nyelvészeti előzménye, tekintet nélkül az egyik és a másik származására vagy tipológiai hovatartozására.

Nyelvi „idegenségünk”-ről — legalábbis a tanulás vonatkozásában — csak akkor beszélhetnénk, ha az általánosan tanított nyelvek közös jellegzetességei olyan próbák sorozata elé állítanák a magyar tanulót, amilyeneket a holland, a svéd, az orosz nem ismer. Az tehát a kérdés, hogy vannak-e ilyen jellegzetességek.

2. Vegyünk szemügyre néhány tipikus példát.

Az indoeurópai alapnyelv deklináló nyelv volt, és igen gazdag esetrendszerrel fejezte ki a mondattani viszonyokat (J. Vendryes et E. Benveniste: *Langues indo-européennes*. In: A. Meillet et Marcel Cohen [éd.]: *Les langues du monde*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique; Paris 1952. 1—80). Ezt a jellegzetességét, bár sokat változtatva rajta, örökölték az antik és a szláv nyelvek. Itt lenne a tanulás egyik nagy nehezéke, amely igazolná a bevezetőben idézett véleményt. A magyar, illetőleg a finnugor névszótoldalékolás ugyanis alapvetően különbözik az indoeurópaítól. Sauvageot az uráli nyelvekre vonatkozóan idézőjelbe teszi a *deklínáció* szót (Meillet—Cohen i. m. 305). A deklínáció ugyanis azt jelenti, hogy egy esetet többféle toldalék jelölhet, és a toldalék az eseten kívül a számot és jórészt a nemet is jelöli. A finnugorságban ilyen deklínáció valóban nincs, a mi névszói toldalékaink egyfunktionsak, a kétféle esetragozást nem lehet egyeztetni. A hazai orosz- és némettanítás ennek a következményeit nagyon érzi. (Vö. Bodclay Géza: Néhány irányelv egy német nyelvű magyar nyelvkönyv leíró nyelvtanához. *MNy.* 75 [1979.]: 315—28; Dezső László: A nyelvtudomány szerepe az idegen nyelv-oktatás komplex megközelítésében. TIT, Budapest, 1969. 171—2.)

Ámde az általánosan tanított nyelvek többsége (angol, újlatin) nem ismeri vagy csak maradványként használja az esetragozokat, a viszonyjelölés „analitikus”. A névszóragozás nehézségét tehát nem a magyar és az indoeurópai rendszer ellentéte okozza, ilyen nehézségről csak magyar—szláv és magyar—német (továbbá magyar—latin, magyar—görög) vonatkozásban beszélhetünk.

A magyar nyelvtanuló labirintusnak látja a nyugati nyelvek igeidőrendszerét. Az orosz időrendszer azonban nem bonyolultabb a magyarénál, és a *consecutio temporum* szabályai sem terhelik úgy a tanulást, mint az újlatin és a germán nyelvek esetében.

Számos példát sorolhatnánk még arra, hogy ami *A* vagy *B* európai nyelvben különbözik a magyartól, az *C* vagy *D* nyelvben különösebb gondot nem okoz, vagy nincs is meg.

3. Vannak azonban a tanított nyelveknek látszólag közös sajátosságai, amelyekkel állításomat cáfolni lehetne.

Például a szenvedő. Megvan valamennyi nyelvben, amelyet iskoláink tanítanak, mint kidolgozott rendszer, a magyarban viszont csak töredékesen. Szervedő jellegű alakjaink és szerkezeteink nekünk is vannak („az X professzor által végzett kísérlet”), a finnugorságban nem ismeretlen a kéttagú (ágens nélküli) szenvedő *m o n d a t* sem. (Vö. Balázs János: A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete. *MNy.* 75 [1979.]: 42—55.) Másrészt a célnyelvekben a passzívum nem olyan fellegvár, mint a nyelvkönyvek alapján hinni lehetne. Libuše Dušková kutatásai szerint az európai nyelvek köznyelvi változatában három százalék körül van

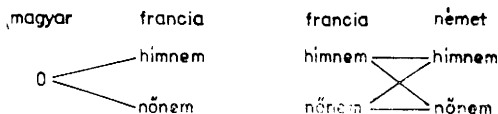
a használati aránya, a tudományos nyelvben valamivel hús százalék felett. (Ismerteti Jürgen Esser: *Contrastive Analysis at the Crossroads of Linguistics and Language Teaching*; IRAL 1980. 189.) Ha tehát a tanítás nem terjed ki a nyelv bonyolultabb szintjeire, a tanár türelmes lehet a tanuló tévedéseivel szemben (ti. a szenvedőt a kommunikációban el lehet kerülni, az olvasott vagy hallott szenvedő alak megértése pedig nem nehéz; a francia és orosz pronominális szenvedő esetleg a receptív tudás szintjén maradhat). Mindenesetre jó lenne, ha az iskolai magyar nyelvtan elméleti alapismereteket adna a szenvedőről, mint általános nyelvészeti kategóriáról; a fogalom hozzátartozik a nyelvi műveltséghez, hiszen a legtöbb nyelvben, rokon nyelvekben is, van szenvedő. (L. pl. a finnre vonatkozóan Aurélien Sauvageot: *L'élaboration de la langue finnoise*. Librairie Klincksieck, Paris, 1973. 422–7.)

Úgy látszik, a nyelvtani nemek kérdésében összedől egész eddigi érvelésem. A *genus* tényére támaszkodva frontális támadást lehet indítani ellene, bizonyítva, hogy vannak az egész nyelvcsaládra érvényes pluszok, amelyekkel szemben magyar, sőt uráli mínusz áll, tehát a nyelvtanulóknak nincs semmilyen fogódzója.

Való igaz: az európai nyelvekben általános a névszók nemek szerinti csoportulása, bár ennek néhány nyelvben, például az angolban, szinte csak nyomai vannak meg. Az uráli, de általában a hatalmas eurázsiai nyelvterületen a nyelvtani nem kategóriája ismeretlen. Még inkább nehezíti a nyelvtanuló dolgát, hogy tulajdonképpen redundanciáról van szó, olyan megkülönböztető jegyről, amelyre a kommunikációnak nincs szüksége. A magyar ember nyelvi tapasztalataival ellenkezik, tehát a nyelvi bonyodalomhoz tanulási-lelektani nehézségek járulnak.

A *genus* azonban csak eredetét tekintve egyértelmű fogalom, a gyakorlat valóságában nem az. Nem ad például használható információt az orosz névszógrammatika bármilyen alapos ismerete a nyugati nyelvek tanulásakor a szavak nemének megtalálásához. Különösen vonatkozik ez a franciára, amelyben a nem háromféle módon létezik: *a*) van (*vert*, *-e*); *b*) nincs (*rouge*), *c*) csak az írásképből van (*bleu*, *-e*). Itt tehát a harmadik nyelv segítségével sem lehet számítani, sőt az interferencia miatt még zavarhat is, bár a korábban tanult nyelvre mint kiegészítő információk lehetséges forrására a nyelvdidaktika általában szívesen hivatkozik.

Ami nálunk L_3-L_2 interferencia, tehát esetleges, az más európai országban az anyanyelv és a célnyelv genusrendszerének aszimmetriája. A franciában a 'hold' szó nőnemű (*la lune*), a 'nap' hímnemű (*le soleil*), a németben éppen fordítva van. Más szavak esetében viszont egyezést mutat a szótár. A kontrasztív képlet tehát:

Mivel a németben és a szláv nyelvekben három nem van, a teljes kontrasztív képlet sokkal bonyolultabb. A magyarnak tehát csak a célnyelven belüli interferenciával kell küszködnie, a holland számára az oroszban, a francia számára a németben kétféle interferencia jelenik meg. Az angol számára új fogalom az egyeztetés is.

A nyelvtani nemet mint kategóriát a magyar iskolásgyerekeknek meg kell tanulnia; a külföldieknek ugyan nincs erre szükségük, de a névszónak a kategóriákban való elhelyezése rájuk is ugyanolyan, alkalmanként még nehezebb memorizálási feladatot ró. A névszók neve tehát a gyakorlatban **n e m a m i k ü l ö n h á t r á l t a t ó g o n d u n k**.

A nem valójában egy mondattani feladat, a névszói szerkezeten belüli egyeztetés miatt nehezedik súlyosan a tanításra, különösen, ha a főnév és a hozzá csatlakozó szavak végződései között nincs legalább olyan fokú alaki egyezés, mint a latinban. Az egyeztetés valóban sok gyenge akarátú magyar nyelvtanuló kedvét szegheti. Ám az egyeztetés csak akkor bonyolult, ha többtényezős feladat, ha az esetragokkal kombinálódik, különösen a túlterhelt ragok esetén. (Az [u] az orosz deklinációrendszerben az egyes szám valamennyi függő esetének lehet a végződése.) Itt tehát megint nem beszélhetünk magyar—indoeurópai szembenállásról. A viszonylatokat háromszög formájában képzelhetjük el, amelynek szögei a magyar, a deklináló és a nem deklináló nyelvek. Az utóbbi kettő között legalább olyan hosszú a szár, mint azok a vonalak, amelyek a magyartól a másik kettő felé vezetnek. A magyar embernek nem indoeurópai arcvonalat kell megrohamoznia. Nyelvészetiileg kijelölhetünk egy ilyen arcvonalat, a gyakorlatban azonban nincs igazi arcvonal; két elkülönülő arcvonalszakasz van, amelyek egymással is szemben állnak: az orosz névszói végzések összerendezése az angol vagy holland diáknak sem könnyebb, mint a magyarnak. (Más kérdés, hogy bizonyos nyelven kívüli tényezők őket esetleg jobban segítik.)

Hasonlóképpen a redundancia terheli a tőszámnev utáni többest. Ami őt, az nyilvánvalóan nem egy: mi értelme, hogy ugyanazt a viszonylatot kétszer jelöljük. Nyelvtörténetileg ez is alapvető különbség az uráli és az indoeurópai nyelvek között. De a tanulás gyakorlatában itt sincs frontális szembenállás, itt is két arcvonalszakaszról beszélhetünk. A kettősségnek a távoli oka a dualis bizonyos maradványai az egyik, teljes eltűnése a másik frontszakaszon, a közelebbi, a közvetlen ok pedig az esetragok megtartása-elkopása. Az angol és az újlatin nyelvek számneves szerkezeteinek helyes használata csak önellenőrzés kérdése, bonyolult szembenállás a magyar és a deklináló nyelvek között van. De a két arcvonalszakasz között is: feltételezhetjük, hogy az orosz tőszámneves szerkezet az olasznak sem egyszerűbb, mint a magyarnak.

IV. De ne erőltessünk a felszínes általánosítás helyére egy másik, ellenkező előjelű, elhamarkodott általánosítást. Ismerjük el, hogy a nálunk tanított indoeurópai eredetű nyelvekben vannak olyan közös vonások, amelyek ellenkeznek a magyar nyelvtanuló tapasztalataival.

1. Frontálisan állnak szemben a tanított nyelvek a magyarral — kisebb különbözőségek ellenére — a névmási tárgy tekintetében. A magyar ige jelzi a külön szóval nem képviselt tárgyat is. Nem a tárgyias, hanem a **k é t f é l e r a g o z á s** segítségével, az utalás hiányának is lehet funkciója: *Látsz, Pista?* — angolul: *Can you see me, Steve?* Olykor a részeshatározó funkciójú névmást is elhagyjuk: *Adok egy könyvet* — francia fordítása: *Je vais te donner un livre.*

Szükség lenne kísérletekre annak a felderítése céljából, hogy mekkora erőfeszítéssel tud áttörni a nyelvtanuló a névmási tárgy akadályán. Egyirányú áttörésről van szó: a két nyelvi rendszernek ez az eltérése a megértést nem zavarja, esetleg kissé magyartalan fordításra csábít, csak a célnyelvi

mondatok megszerkesztésében jelentkezik erős anyanyelvi interferencia. Különösen magyarból célnyelvre való fordítás esetén; csak csökkenti, de a tapasztalat szerint nem szünteti meg a tévedés lehetőségét, ha a magyar mondatot szájbarágó módon, didaktikusan szerkesztik meg. (De: magyar az ilyen mondat?) Valamit azonban aggály nélkül kijelenthetünk. Örüljön minden nyelvtanár és nyelvtanuló, hogy a célnyelvben nincs tárgyas ragozás. Sokszor nehezebb volna, mint a névmási tárgy. Bizonyosságul arra, hogy a szerkezeti hasonlóság gyakran nem könnyíti meg, olykor inkább megnehezíti a tanulást.

2. A magyarból idegen nyelvre való fordítás alkalmával pregnánsan jelentkeznek olyan különbségek, amelyek sem az ellenkező irányú fordításban, sem az egynyelvű beszédeseményben nem kerülnek felszínre. Köllő Márta könyvében (Az orosz nyelv oktatásának néhány kérdése. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.) olvashatjuk, hogy a felnőtt nyelvtanulók, akik tévedés nélkül mondják: Это моя книга — a fordításban ezt írják le: Это я книга. (A szerző kandidátusi értekezésében elemzett fordítási feladatot érdemes lenne német anyanyelvűekkel is elvégeztetni, az eredmény bizonyára tanulságos lenne.) Mindenesetre megfontolandó, hogy a fordítást használjuk-e a tanítás vagy ellenőrzés eszközeként. (Az anyanyelv érdekében azt kell felelnünk: ne!)

3. Szóljunk röviden azokról a magyar–indoeurópai különbségekről, amelyeket legtöbbször emlegetnek, amelyekkel leginkább találkozunk anyanyelvünkönkről szóló publikációkban. Ezek főként sorrendi kérdések: a birtokost és a határozói viszonyt jelölő kötött morféma a szó végéhez csatlakozik, az idegen nyelvekben viszont a) a birtokosra való utalás általában a szó előtt áll, de mindenképpen (legalább helyesírási szempontból) önálló szó formájában; b) a prepozíció, amely a magyar határozóagnak, névutónak felel meg, néhány sajátos kivételtől eltekintve a főnév előtt található. Valóban átfogó különbség a két rendszer között. De mennyire befolyásolja a nyelvtanulót? A leggyöngébb tanulók sem mondják, hogy *the house in, *livre mon. Ennek a látszólag különös ténynek az a magyarázata, hogy az analitikus szerkezetet könnyebb felépíteni, mint a toldalékolást elvégezni; az előbbit a helyesírás is jobban segíti. Bizonyos nehézséget akkor figyelhetünk meg, amikor a jelzői birtokos névmás vagy a viszonyzó elválik a főnévtől, például melléknévi, névmási jelzőt iktatunk közbe. Egy-egy nyelv különleges szerkezeteiről („with those of my friends”) ebben a vonatkozásban sem beszélhetünk, mert azok a két nyelv kontrasztív elemzésére tartoznak.

4. Természetesen nem beszélhetünk a tanulás gátjaként a „mínusz”-struktúrákról, vagyis azokról a szerkezetekről, amelyek a célnyelvben hiányoznak. Semmi gondunk például amiatt, hogy a célnyelvekben nincs hangrendi illeszkedés.

5. A tanulás egyik legjellegzetesebb buktatójaként emlegetik a tanárok a *habeo* típusú ígét, illetőleg az ennek megfelelő szerkezetet. Ezzel a magyar nyelvtanuló előzetes nyelvi tapasztalat nélkül kerül szembe. Nehéz megmondani, mi képviseli ilyenkor az „ismert” kategóriáját, mert az *I am* nem lehet az *I have* didaktikai e özménye; az utóbbit az előbbiből levezetni természetlen magyarázkodás, és nyelvészetileg hamis kijelentésekre csábítana.

Nem valamilyen stílusérteget fényűzéséről van szó, amelyet például a funkcionális oktatás kikerülhetne; a *to have*, az *avoir* és megfelelőik az első szinttől kezdve nélkülözhetetlenek. Kétségtelen tehát, hogy ebben a vonatkozásban beszélhetünk a magyar nyelvtanuló hátrányos helyzetéről. A

hátránynak az az oka, hogy a szerkezet hiányzik az uráli örökségből, és az anyanyelvtől annyira idegen, hogy ezer év alatt nem fogadta be (illetőleg csak átmenetileg és csak bizonyos stílusrétegekben). A nyelvi tapasztalat hiánya annyira gátló, hogy olyakor az egy idegen nyelvet már ismerő nyelvtanuló is küszködik miatta. Kétségtelen azonban, hogy a művelt egyén hátránya általában kisebb.

Hasonlóan kerülünk szembe a copulának a magyartól eltérő használatával, amely szintén örökség mindkét oldalon. Az orosz azzal, hogy közelebb áll a magyarhoz, mint a nyugati nyelvekhez, erősíti az interferenciát.

6. Az elmondottak a nyelv általánosan használt szintjeire vonatkoznak, és a legszembetűnőbb, leginkább emlegetett kontrasztokat veszik példának. Más elvek érvényesek a nyelvnek a mindennapitól eltérő funkcióira. A szép-irodalmi szövegekben és az egzakt tudományok szaknyelvében számos olyan struktúrának van fontos szerepe, amelynek tanulása vagy fordítása a két nyelvcsalád közötti, egyébként kevésbé zavaró eltéréseket hoz felszínre. A sokféle igeneves szerkezet, a nominalizálás nehezen sajátítható el magyar logikával. Anyanyelvünk régóta fejleszti, gazdagítja ugyan saját alárendelő rendszerét, egykor a latin segítségét is igénybe vette, mégis nehezen versenyezhet mind az orosz, mind a nagy nyugati szaknyelvek többszörösen alárendelő építkezésével. Anyanyelvünk alkalmas ugyanazokra a közlésekre, amelyeket más nyelveken leírnak a tudósok, szakírók, a szakfordítás a bizonyosság rá — csakhogy másféle struktúrákkal. Az ellentét feloldásához az egyénnek különleges nyelvi ismeretekre (anyanyelvi ismeretekre is) és szakmai kompetenciára van szüksége.

7. A magyar—indoeurópai különbségek jó része valóban megnehezíti a tanulást, ha külföldiek tanulnak magyarul.

V. A részletkérdések után próbáljunk átfogóbb érvényű választ adni arra a kérdésre, hogy hátránnyal indul-e a magyar nyelvtanuló. Egy általános tényt már említettem: az egyezések nem mindig könnyítik meg a tanulást, így joggal feltételezhetjük, hogy a különbség és a nehézség közé nem kell egyenlőségjelet tenni.

A legfontosabb tényezők: *a)* A magyar nyelv, bár eredeti rendszerének alapjait jórészt megőrizte, európai nyelv lett. Sauvageot latinizálódásról beszél, de az európai társadalmi és kulturális fejlődéshez való csatlakozásunknak legalább akkora a szerepe, mint az évszázados latin hatásnak. *b)* Ennek következtében anyanyelvünk jól egybevetethető az európai nyelvekkel. (L. Korponay Béla: A gyakoriság kifejezője az angolban. Modern Nyelvoktatás, TIT, Budapest, 1971. 69). Mind az *a)*, mind a *b)* beszédes bizonyítéka: műfordításirodalmunk. *c)* A nyelvtanítás szempontjából igen fontos, hogy a magyar jól használható a célnyelv metanyelveként. Ugyanezt valószínűleg nem mondhatjuk a tibetiről vagy az afgánról, jöllehet az utóbbi indoeurópai eredetű.

Összefoglalásul: 1. A magyar a gyakorlatban többnyire nem az indoeurópai nyelvekkel, hanem egy nyelvvel vagy a nyelvek egy csoportjával (pl. szláv), illetve típusával áll szemben, mert az adott szerkezet a tanult nyelvekben nem általános (mint pl. a nyugati nyelvek igeidőrendszere), még ha ősi indoeurópai elemekből áll is. 2. Viszonylag szűk azoknak a szerkezeteknek a köre, amelyeknek értelmezését semmiképpen nem lehet a magyar tanuló nyelvi tapasztalataihoz kapcsolni. 3. A magyar is európai nyelv, legalább

annyira kötődik a tanított nyelvekhez, mint amennyire eredete megkülönbözteti tőlük.

A „mit hasonlítunk össze mivel” kérdését így is fogalmazhatjuk: melyek azok a nálunk uráli vagy finnugor, a célnyelvekben indoeurópai sajátosságok, amelyeknek össze nem illése különleges terhet ró a magyar nyelvtanulóra. Akadnak ilyenek, de nem akkora számban, hogy a magyarok hátrányos helyzetéről beszélhetnénk. Vannak anyanyelvünknek jellegzetességei, van ősi öröksége, de a nyelvi idegenség nem létezik. A nyelvtanulás, a kivételes tehetéseket nem számítva, mindenkinek és mindenütt nehéz. Ne tegyük meg bűnbaknak anyanyelvünk eredetét. Ha kudarcokat észlelünk, annak főként történelmi, társadalmi és nyelvpolitikai okai vannak.

Bán Ervin

Közmondásgyűjtemény egy 1823-ból való tankönyvben

A 19. század első évtizedeiben a soproni evangélikus líceumban — hasonlóan a többi, hazai középiskolához, gimnáziumhoz — a tanítás nyelve a latin volt. Ahhoz, hogy a diákok a szükséges tananyagot elsajátíthassák, előzőleg alapos latin nyelvi stúdiumokra volt szükségük. Ez a donatusban vette kezdetét — a latin előkészítő osztályban —, majd a grammatikai osztályokban folytatódott, évekig. A minél eredményesebb latintanulás érdekében általában megtiltották a tanulóknak, hogy egymás között az anyanyelvükön társalognanak. Így még a baráti beszélgetések is a latin nyelvgyakorlást szolgálták. Azt gondolhatnánk, hogy ilyen módon teljesen háttérbe szorult az anyanyelv tanulása — Sopronban két anyanyelv, a magyar mellett a német is.

Általában az idegen nyelv elsajátítása csak úgy lehet eredményes, ha biztos anyanyelvi készségekre épül. A soproni iskolába érkező, többnyire 10 éves tanulók bőséges anyanyelvi magyarázatok segítségével kezdhették a latin tanulását, ha nem részesültek is önálló magyar anyanyelvi oktatásban. Az a latin nyelvtankönyvük, a „Donatus”, amelyet az iskola egyik grammatikatanára, Sztrokay Ignác szerkesztett a donatista tanulók számára, jól példázza a latin nyelvtanulás kapcsolatát az anyanyelvvvel. A nyelvtani példák, ragozási gyakorlatok 3 nyelvűek a könyvben; a latint magyar és német példaszövegek támogatják s teszik érthetővé a diákoknak. Így elképzelhető, hogy a magyar nyelvet is gyakorolták a latinnal való szoros kapcsolatában. Ebben az iskolában már amúgy is jelentős hagyománya volt a magyar nyelv ápolásának, tanulásának, hiszen már a 17. században is készült itt egy — bár latinul írt — magyar nyelvtankönyv; Kövesdy Pál írta, „Elementa lingvae Hungaricae” címmel.

Igazán van azonban Czuczor Gergelynek, aki a reformkor elején bírálta a hazai gimnáziumokban a „magyar nyelv állapotját”. Azt írja, hogy így a latin árnyékában, csak úgy melleleg tanulja a diák az anyanyelvét, és csak valahogy úgy, olyan eredménnyel, amilyen a festett növény az „írottképen” — sem illatja nincs virágjának, sem íze gyümölcsének.

A soproni Donatusban azonban olyan tananyagrészek is vannak, ahol a két anyanyelvnek íze is van, meg illatja is! A könyv nyelvgyakorlásra szánt, 3 nyelvű szentenciagyűjteményt is tartalmaz; a latin mondások mellett ízes

magyarsággal, népies humorral kifejezett közmondások vannak, s ezeknek német nyelvű megfelelői is hagyományos, népi bölcsességeket mondanak. A latin szentenciát tehát nem szó szerinti fordításban tanulta a diákság, hanem ezeknek magyar és német értelmezését, tartalmi megfelelőjét. Ebben, a kis tananyag részben a magyar nyelv nemcsak szolgálja a latint, hanem önálló nyelvi jelenség, társa a latinnak, egyenrangú vele.

A közmondások között sok olyan is van, amelyet a falusi tanulók otthonról már jól ismerhettek — most megtanulták latinul is! Így az ismerős és kedvelt szöveg segítette a latin szóhasználat jobb megértését, meg a fordítási gyakorlatokat is. Ezekkel a magyar közmondásokkal és a másik két nyelven való értelmezésükkel nemcsak az anyanyelvi tudásuk gazdagodott, hanem gondolkodásuk is.

Ebben a közlésben felsoroljuk a soproni Donatusban található valamennyi közmondást, latin és német értelmezésükkel együtt, mert így mutatkozik meg a magyar közmondások nyelvi szépsége. Az eredeti helyesírástól csak annyiban térünk el, hogy a hosszú *f* helyett *d*-t írtunk, elhagytuk az *a'* névelő és az *'s* kötőszó vesszőjét. A német szövegben a gót betűformák helyett latin betűs írást alkalmaztunk, megtartva a korabeli német helyesírási sajátosságokat; az *y*-t és a *ß*-t is, bár megjegyezzük, hogy ezek használata nem egységes a szövegben.

Adagia et Sententiae

A

Ad calendas graecas. Auf Sankt Nimmerstag. Zu Pfingsten auf dem Eise. Soha napján.

Asinus ad lyram. Er versteht sich darauf, wie eine Gans auf die Musik. Tud hozzá, mint a bagoly a Musikähoz.

Ante lentem auges ollam. Du verkaufst die Bärenhaut, ehe noch der Bär gestochen ist. Még meg sem fogtad s már mellestted.

Asinus esuriens fustem negligit. Es muß gegessen seyn Währen schon alle Bäume Galgen. Elszenvedí a szamár a verést, csak ennie adjanak.

Alia terra, alios mores postulat. Ländlich, sittlich. So manches Land, so manche Sitten. Ki hol lakik, annak törvényét tartja.

Ante victoriam triumphum ne canas. Fröhlocke nicht, die Karte liegt noch auf dem Tisch. Nem kell a győzödelem előtt tapsolni.

Assideat valvae non invitatus honeste. Ungeladene Gäste setzt man hinter die Thür. Hivatlan vendégnek ajtó megett a helye.

Adde parum modico, magnum cumulabis acervum. Viel Pfennige machen auch Geld. Tseppenként, tseppenként a hordó meg-töltetik.

An nescis longas Regibus esse manus. Großer Herr Hände reichen weit. Messze elérnek a nagy Urak kezei.

B

Breviter sed nervose. Kurz aber gut. Röviden, de velősen.

Bruta fulmina. Hundsgewall kommt nicht in Himmel. Nem hallik eb ugatás menyországba.

C

Currus bovem trahit. Man spannet den Wagen vor die Pferde. Simon Biró hajtya a lovat.

Cantabit vacuus coram latrone viator. Wo nicht ist, da hat der Kaiser sein Recht verloren. Nem fél a koldus fosztástól. Nem fél a német, hogy levonják a gatyáját.

Corvus corvo non eruit oculos. Eine Krähe hakt der andern die Augen nicht aus. Nem vágja ki egyik varju a másiknak a szemét.

Canis timidus vehementius latrat, quam mordet. Furchtsame Hunde beissen nicht so leicht. Félnék eb csak ugat, de nem igen marhat.

D

Deficiente pecu — deficit omne nia. Geld mach den Markt. Für nichts kriegt man nichts. Pénzzel járják a vásárt. Kinek üres erszénnye, üres a szekrénnye.

Dii labore omnia vendunt. Gott hat uns die Hände nicht umsonst gegeben. Isten is munkára fizet.

Dat veniam corvis, vexat censura columbas. Kleine Diebe henkt man, vor den grossen zieht man die Hüte ab. Latornak arany lántz, jámbornak nehéz tántz, ítéltetik Biráktól.

Dum ferrum candet, cudere quemque decet. Trink, weil du beim Brunnen bist. Addig üst a vasat, míg meleg. Addig hámozd a hársfát míg hámlik.

E

E squilla non nascetur rosa. Eine Eule brütet keinen Falken aus. Nem léssen bagolynak soha sólyom fia.

Evitata charybdi in scillam incidi. Ich bin aus der Trause in Platzregen gekommen. Essőt kerülén vízbe estem.

Est commune mori, mors nulli parcit honori. Es klopft der Tod bei allen an, beim Kaiser wie beim Bettelmann. Senki halállal áldomást nem ivott.

Et mihi sunt vires, et mea tela nocent! Mein Bock hat auch Hörner. Az én kardom sem fűzfa.

F

Festina lente. Eile mit Weile. Langsam kommt man auch zum Ziel. Lássan járj, tovább jutsz.

Figulus figulum odit. Ein jeder beneidet seinesgleichen. Kováts kovátsra irigykedik.

Frustra malefici deprecantur patibulum. Es hilft kein Panzer für den Galgen. A ketske sem menne a vásárra, de tsapják hátúl.

Fertilior seges est alieno semper in arvo, vicinumque pecus grandius uber habet. Des Nachbarn Kuh, hat immer eine grösser Eyter. Mindenkör kövérebb a más ember szalonnája.

G

Grata quies post exhaustun solet esse laborem. Nach gethaner Arbeit ist gut ruhen. Munka után édes a nyugodalom.

Gratia Magnatum nescit habere statum. Großer Herren Gnade ist an Hasen Hasen Schwanz gebunden. Nagy urak szerelme, kedveknek öröme, jár gyakrabban nyúl háton.

H

Homo proponit, Deus disponit. Der Mensch denkt, Gott lenkt. Ember tészén fel, de Isten igazgatja annak kimenetelét.

I

Ignavis semper feriae. Faule Leute haben immer Feierabend. Mindenkor ünnepe vagyon a rest embernek.

Inveterata sapit, quod nova testa capit. Jung gewohnt, alt gethan. A melly új fazékban faggyú volt s korsóban, mindenkor fagygyús szagú.

In canibus non est, ut moriantur equi. Man darf ihm die Schuld nicht beimessen. Nem ebre bízták a ló halálát.

L

Lupus in fabula. Wo man des Wolfs gedenkt, da ist er nicht weit. Farkast emlegetnek, s a kert mellett kullog.

Mala ultro adsunt, vel; Adest ad portam malum. Man darf die Läufe nicht in den Pelz setzen. Nem kell a nyaváláért követet küldeni.

Manus manum lavat. Eine Hand wäscht die andere. Egygyik kéz a másikat mossa.

Mendicus mendico invidet. Es ist dem einen Bettler leid, daß der andere vor der Thür stehet. Egyik koldus a másikat gyűlöli.

Mulum muli scabunt. Sie verstehen einander wohl. Ein Hund flöht den andern. Tudják egymás dolgát. Eb ebnek barátja.

Malum vas non frangitur. Unkraut verdirbt nicht. Ha valami jó vólna, már régen oda vólna.

Mendicorum loculi semper inanes. Bettelfäche haben keinen Boden. Soha nem elég a koldúsnak.

Messe tenus, propria vice. Man muß sich strecken, nach seiner Decken. Tsak addig nyújtózzál, még a lepel ér.

Mendico ne parentes quidem amici. Arme Laute müssen jedermanns Schuhsetzen seyn. Mindenütt el-vettetett a szegény.

Morbida facta pecus totum corrumpit ovile. Ein räudiges (krätziges) schaaf, macht die ganze Heerde räudig. Egy rühes juh az egész nyáját meg vesztegeti.

Male agitur cum Domino, quem villicus docet. Wo der Herr von seinem Schäffern lernen muß, da ist die rechte Höhe. Nyomorult gazda az a kit a szolga tanít.

N

Noctuam Athenas mittere. Wasser in die Donau tragen. Dunába vizet hordani.

Nihil gratis. Geld ist die Losung. Umsonst ist der Tod. A Krisztus koporsóját sem őrizték ingyen.

Necessitas durum telus. Muß ist eine harte Nuß. Nagy dolog a szükség.

Nosce te ipsum. Greif in deinen eigenen Busen. Nyúlj magad kebelébe.

Nox nemini amica. Die Nacht ist des Menschen Feind. Senkinek se barátja az éjtszaka.

Non curat lupus numerum. Der Wolf frißt auch wolgezählte Schaaf.

Nem gondol a farkas a bárányok számával.

Non omnia possumus omnes. Es sind nicht alle gleich, die mit dem Kaiser reiten. Nem élhetünk mindnyájan nagy Urak módjára.

Nudus spoliari non potest. Wo nichts ist, da nimmt der Tod nichts. A hol semmi nints, Isten sem vehet onnét.

Ne Hercules quidem adversus duos. Viele Hunde sind des Haasen Tod. Sok lúd disznót győz.

Non procul a proprio stipite poma cadunt. Der Apfel fällt nicht weit vom Stame. Nem messze esik az alma fájától.

O

Omnia tunc bona sunt, quando clausula bona est. Ende gut, alles gut. Botskorban keresni, Tsismában költeni, esik bötsületedre.

Omnia tempus habent. Alles hat seine Zeit. Mindennek vagyon ideje.

Ovem lupo committere. Den Bock zum Gärtner machen. Ebre bizni a hájat.

P

Parvum parva decent. Darnach der Mann, so brät man ihm die Wurst. Kitsiny legényt, kitsiny pallos illet. Ein kleiner Vogel braucht ein kleines Nest.

Praestant praesentia futuries. Besser ein Sperling in der Hand, als ein Storch auf dem Dache. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.

Par est fortuna labori. Wie die Arbeit, so der Lohn. Minémü a munka, ollyan a jutalma.

Paupertas nulli loco alligate. Armuth ist überall daheim. Mindenütt szegény a szegény.

Plus aloës, quam mellis. Das sind überzuckerte Pillen. Több a búva, mint a java.

Plus potest, qui plus valet. Der Stärkste hat das Recht. Erőtlent az erős tsak a zsákba rázza.

Posteriora cogitationes sapientiores esse solent. Wann die Herren vom Rathhause gehen, so sind si immer klüger. Mikor az Urak a tanátsból fel-kelenek, mindenkor okosabbak.

Q

Quod rarum, carum. Seltsame Dinge sind angenehm. Minden ujság kedves.

Qualis Rex, talis grex. Wie der Herr, so der Knecht. Wie der Hirt, so die Schaaf. Minémü az Ura, ollyan a szolgálja.

Qualis interrogatio, talis responsio. Wie man einen grüßet, so dankt man ihm wieder. Minémü a köszönet, ollyan a felelet.

Qualis mater, talis filia. Die Tochter wie die Mutter. Minémü az anya, ollyan a leánya.

Quandoque bonus dormitat Homerus. Es stolpert auch zuweilen ein Pferd, das doch vier Füße hat. A négy lábú is botlik néha.

Quilibet suae fortunae faber. Jeder Mensch will den besser Theil. Kiki maga szerentséje kovátsa.

Quisque suos manes. Niemand ist ohne Gebrechen. Kinekkinék tulajdon bibéje.

Quod differtur, non aufertur. Lange geborgt ist nicht geschenkt. A halasztást nem mindég követi a meg-botsátás.

Quod capita, tot sensus. Wie viel Köpfe, so viel Sinne. Valahány ember, annyi értelem.

Qui semel malus, semper malus. Wer einmal stiehlt, bleibt immer ein Dieb. A ki egyszer lop, mindenkör tolvajnak tartják.

Quod tibi tute intrivisti, exedendum tibi est. Hast du dir selbst gekocht, so iß es auch aus. Ha aprítottad, meg is egyed.

Quod in animo sobrii, id in Lingva ebrii. Trunkener Mund, redet aus Herzensgrund. Józan a mit gondol, részeg arról papol.

Qui non habet in aere, luat in corpore. Ist dir dein Beutel leer, so gib den Rücken her. Ha nints pénze, fizessen bőrével.

R

Rem acu tetigisti. Du hast errathen. Jól találád!

S

Sapientum octavus. Das fünfte Rad. Tizenharmadik Apostol.

Sus Minervam. Das Ei will klüger seyn, als die Henne. A tyukmony okosabb akar lenni az annyánál.

Sero sapiunt Phryges. Wenn die Kuh aus dem Stalle ist, ist das Zumachen zu spät. Kár nyitja bolondnak szemét.

Similis simili gaudet. Geich und Gleich gefellt sich gern. Meg-találta a zsák a feltját.

Surdo narras fabulam. Es hilft kein Sagen bei ihm. Er läßt zu einem Ohre ein, zum andern aus. Siketnek mondasz mesét. Falra hányod a borsót.

Suum cuique pulchrum. Einem jeden Lappen, gefällt seine Kappen. Minden róka a maga farkát ditséri.

Sementem alii faciunt, alii metunt. Einer mach den Beutel, der andere schneidet ihn ab. Egyik tsinál erszényt, s másik le-metszi azt.

Sceptra gerunt mures, ubi felis non habet aedes. Wenn die Katze ausgehet, haben die Mäuse ihren guten Tag. Matska mikor szunnyad, az egerek tántzolnak.

T

Tarde venientibus ossa. Nach dem Essen mein Gast. Későn járónak tsont a vatsorája.

Tunica pallio prior. Das Hemd ist näher als der Rock. Közelebb az ing a tsuhánál.

Tute vivit, qui bene vivit. Wer recht thut, darf sich vor keinem Teufel rüchten. Akár ki mit szóljon, tsak te élj jámborul.

Tua quod nihil refert, percontari desinas. Was einen nicht brennt, soll er nicht blasen. A mi nem égeti nyelved, azt ne fuvjad.

Tolluntur in altum, ut lapsu graviore ruant. Wer hoh seitgt fällt tief darnieder. A ki nagyot hág, nagyon esik.

U

Ut sementem feceris, ita metes. Wie du dir wirst säen, so wirst du dir auch ernten. A ki mint vet, ugy arat.

Urit mature, quod vult urtica manere. Es brennt bei Zeiten was eine Nessel ist. A mely fából horog akar lenni, idején a föld felé nő az.

V

Veritas odium parit. Wer die Wahrheit geiget, dem schlägt man den Fidelbogen um den Kop. Mondj igazat s bétörík a fejed.

Via lethi omnibus calcanda. Alle Menschen müssen sterben. Mindennek meg-kell a halált kóstolnia.

Vana est sine viribus ira. An geringer Leute Zorn kehret man sich wenig. Mérgében mind ki töri a fogait.

Vino vendibili hedera non opus. Ein gutes Pferd findet mah auch im Stalle. Tzégér nélkül is elkél a jó bor.

A múlt századi, soproni evangélikus líceumi donatista diákok kis latin nyelvtankönyvében levő közmondásgyűjteményt a szerkesztő Sztrokay Ignác grammatikatanár — a többi latin nyelvtani anyaggal együtt — Dunai Imre miskolci ev. líceumi tanár hasonló Donatus könyvéből vette át. Elhagyta azonban belőle a szláv részeket, amelyekre Miskolcon szükség volt, de Sopronban nem. Sztrokay Ignác Donatusa a soproni Schrabs nyomdában készült.

Bencze Bernadett

Szövegmutatvány Kisszékely nyelvjárásából

I. Történeti és nyelvjárástani bevezető. A középkori Tolna megyében több Székely nevű településsel is találkozunk. Ismerünk pusztán Székely alakot mutató helynevet (1443: *Zekel*), valamint különféle előtagokkal ellátott *-székely* formákat: 1324, 1416: *Parartzekul*, *Parartzekel*; 1329: *Louaszcekul*; 1361: *Pispukzekel*; 1428: *Alsowzekel*, *Felsewzekel*. Az előtagok a Székely nevű települések lakóira (lovász, paraszt), tulajdonosára (püspök), illetve egymáshoz való térbeli viszonyára (alsó, felső) utalnak. Lokalizálásuk, illetve ma létező, hasonlóan *-székely* utótagot viselő Tolna megyei községekkel való azonosításuk bizonytalan. Csánki Dezső szerint a mai Nagyszékelynek *Parasztzékely*, Kisszékelynek pedig alkalmasint Püspökszékely felelhet meg. Püspökszékelyről tudjuk, hogy a pécsi püspök tulajdona volt, s mint vásáros hely a középkori települések rangosabb csoportjához tartozott (Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Bp. 1897. 450). A legfrissebben ismertté vált török adatok azonban — úgy tűnik — módosítják a Csánki által adott azonosítást. Azon adatból, hogy Donád (később Donát) pusztá a török defterekben Püspök-Székely után, illetve annak közelében bukkan fel, Dávid Géza arra a következtetésre jutott, hogy Püspökszékelynek éppen Nagyszékely, míg *Parasztzékely*nek a mai Kisszékely felel meg. Kétségtelenül Püspökszékely volt a nagyobb, mivel ott 1565-ben 45 kaput írtak össze a *parasztzékelyi* 20 kapuval szemben, 1570-ben 60-at 35-tel szemben, de általában a török összeírások valamennyi mutatója szerint Püspökszékely lényegesen nagyobb, népesebb település volt *Parasztzékely*nél.

Becses emléke Kisszékely XVI. századi történetének a török defterek jóvoltából több évből (1546, 1552, 1565, 1570, 1580, 1590) ránk maradt névsor, amely kisszékelyi lakosok nevét nagy számban örököltette ránk. Ennek alapján megállapítható, hogy népessége a jelzett időben tisztán magyar, s mivel az első és utolsó összeírás között 44 év telt el, a nevek összevetése még arra vonatkozóan is következtetni enged, hogy a Dósa, Ágyán vagy Ágyján, Sós, Kesztőc, Mihál és Bozsán családok laktak több generáción át a faluban (minderre l. Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982. 121, 128, 174—175, 278, 294, 312—313).

A következő bepillantást a *-székely* nevű Tolna megyei falvak történetébe az 1773. évi helynévtár teszi lehetővé. Eszerint Nagyszékelyt helvét vallású németek, míg Kisszékelyt katolikus vallású magyarok lakták (*Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Budapestini 1920. 270). Az 1863. évi Magyarország helynévtára c. kiadvány (Pest, 1863. 446, 576) szerint Kisszékelynek 1128 magyar nyelvű lakosa volt, míg Nagyszékelyt 2439 német és magyar nyelvű vegyes lakosság lakta. A „Tolna megye földrajzi nevei”-ben szereplő adatok alapján (Bp. 1981. 90, 96) Kisszékely 988, Nagyszékely pedig 1075 főnyi lakossal rendelkezett az anyaggyűjtés lezárásakor. Kisszékely földrajzi névanyaga tisztán magyar, míg Nagyszékelyé vegyesen magyar és német nyelvű. Az 1864-ből származó Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés szerint a nagy-

székelyiek még emlékeztek arra, hogy „az itteni református vallású német lakosság 1720^{ik} évben telepedett meg”. 1864-ben Kiszékely nevét a Székelyi családtól származtatták a falu hiedelme szerint (Gaál Attila – Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI–VII. 283, IV–V. 322).

Ami Tolna megyei *-székely* nevű falvaink nevének etimológiáját illeti, Nagy- és Kiszékely nevében a *-székely* utótag — a történeti adatok alapján — nem újabb kori székely betelepüléssel kapcsolatos, hanem középkori eredetű. Kiss Lajos szerint a település neve „székely népnévből keletkezhetett. Lehet 10. századi törzsi jellegű helynév” (FNESz. 344, 601). Nem elképzelhetetlen, hogy a települések nevüket személynévből nyerték. Mindenesetre Kiszékely lakosságának magyar volta a rendelkezésünkre álló adatok alapján sok évszázadon át bizonyítható, s Nagyszékely is csak a török utáni telepítéskor kapta német lakosságát.

Kiszékely nyelvjárásának típusba sorolása a következő, korábbi kutatási eredmények alapján történhet.

a) Kálmán Béla (Nyelvjárásaink Bp. 1966. 71–72): „A dunántúli nyelvjáráshoz számíthatjuk Somogy megye északi harmadát, Veszprém nagy részét, a régi Győr megyét, Tolnát, Fejér megyét”; „Hangsín tekintetében a nyugatival szemben monoftongusos.”

b) Imre Samu A mai magyar nyelvjárások rendszere (Bp. 1971. 338–9) c. monográfiájában kisebb tájegységekhez köthető nyelvjárásokat is megkülönböztet, így — többek között — egy Balaton vidéki nyelvjárástípust, amelynek „Területe: A Balaton távolabbi környéke, tehát a mai Veszprém, Fejér, Somogy és Tolna m. egyes részei”; „Nem sorolom ebbe a típusba — írja Imre Samu — a D-13, 18, F-4 pontokat, mert bár sok lényeges vonásukban idehúznak, eléggé gyakori bennük az *ó^u*, *ő^ü*. *éⁱ* típusú kettőshangzó, ami a közép-somogyi nyelvjárástípussal való kapcsolatukra utal”, ezért „mindegyiket átmeneti pontnak tekintem”. (A Magyar Nyelvjárások Atlaszának F-4 kutatópontja Kiszékely.) Az egyes nyelvjárásokban meglévő magánhangzók és mássalhangzók rendszere alapján Imre Samu 18 nyelvjárástípust különböztet meg (néhány típuson belül több altípussal). Kiszékelyt (F-4) 20 társával a III/b altípusba sorolja (i. m. 65), amelynek magánhangzó-rendszere a következő:

<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ű</i>	<i>í</i>
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ë</i>	<i>ó</i>	<i>ő</i>	<i>é</i>
	<i>a</i>	<i>e</i>		<i>ã</i>	<i>ē</i>
			<i>á</i>		

Mássalhangzók: mint a köznyelvben.

c) Szabó Géza A magyar nyelvjárások c. egységes jegyzetében (Bp. 1980. 116) a déli nyelvjárástípusba sorolja Somogy megyét — északi része kivételével —, Baranyát, Tolna megyéből Sárközt, Szlavóniát és a Duna mentét.

A fenti kutatási eredmények, illetve besorolási nehézségek miatt úgy véltem, hogy a Kiszékelyben élő és lassan változó nyelvjárásnak a vizsgálata néhány hasznos következtetésre ad lehetőséget. A nyelvjárás gyűjtést általános jelleggel indítottam, ahogy ezt Márton Gyula megfogalmazta: „Ha a nyelvjárás nyelvi rendszerének egészét vizsgáljuk, ha a nyelvjárás minden szempontból tanulmányozzuk, gyűjtésünk általános jellegű” (Magyar nyelvjárás. A Babes-Bolyai Tudományegyetem jegyzete. Cluj, 1972. 62). A gyűjtés módja szerint a közvetlen, aktív (beavatkozó) módszert követtem — magnetofonnal a helyszínen (Márton: i. m. 63). Több adatközlővel beszélgettem, s készítettem fölvételt, de a régiségnek, a nyelvjárásiaságnak kedvezve most a legnépibbnek, legfizesebbnek mondható mutatószöveget választottam ki közlésre. Tisztában vagyok azzal, hogy több adatközlőtől gyűjtve több alakváltozat és még változatosabb nyelvjá-

rási állapot képe bontakozik ki szemünk előtt (eddigyi kisszékelyi gyűjtéseim is ezt sugallják). Mind szociolingvisztikai, mind nyelvjárástörténeti szempontból tanulságos egy olyan falu nyelvjárásának föltérképezése (esetleg a környező falvakkal összevetve), amely „egy letűnőben levő nyelvhasználat elhaló maradványai”-t (Deme László: A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége, MNy. II. 12) is bemutatja, „a variánsok más része viszont a jövő fejlődés csfáját és irányát rejtheti magában” (i. m. 12). Nem néprajzi témájú beszélgetést folytattunk, de úgy gondolom, hogy egy dolgos élet lefrásának kultúrtörténeti értéke lehet.

A szövegek lejegyzésében a Magyar Nyelvjárások Atlaszának hangjelölési rendszerét követtem. A beszédszüneteket mondatközben és mondatok között is | vonallal jelöltem. Jankó Vincéné Schiszler Júlia — adatközlőm — tősgyökere helyi lakos, 1907-ben született. A közzölt lejegyzés felvétele 1983. augusztus 22-én történt Kisszékelyben.

2. Szövegek özlés

Péti Feri bácsiná oť vót a riporter. Asztánd akkor az aszt monta nekije, hogy aszongya, | gyűjön, | qstánd akkor | danűjon ety szép magyar nő^utát, mer hát ű riporter, qstán hát qstá akar ijen szép magyar nótákat. Aszongya a Feri bácsi neki : Hát én nem tudok, aszongya, ám bor néküin danűni, ahq még is köll ám kenni a tőrkomqt. Oszt akkor hozott neki ez a riporter egy liter bört, akkor ivott a Feri bácsi, qstánd akkor elkeszte neki danűni a nő^uťákat, a régi nő^uťákat. Hát én még a | rádió^uba is még a nem rég is hallottam, hogy : Kisszéköli templom tornya tyuhaj de magos, rá van írva a babám neve, jaj de aranyos. Ešzet a nő^utát még mindíg hallom a rádióba is.

Legyen szíves, beszéljen a gyermekkoráról ! Mikor született Juli néni ?

Ezérkilenc' százshédbé. It Kisszékéjbe. Akkor tizenkét éves koromba eméntünk a apámma — anyámmal a | tárlóra aratnyi.

Testvére volt ?

Vót. Vót. Ety lány még ety férfi. Én hédbé születtem, másik testvérém tízbe, a férji testvérém, a lekkissebbik tízennégybe. Apánk még akkor a háborubq vót, az alsó vilákháborubq | hadifokságq, akkor szegény anyám meg öreganyám | az edésanyámngk | hajtotta a lovakot, fuharzott | vatkérbé az erdészetnél. Akkor még emént gany | trágyát hordani | oť vatkérbé, télén | abba a hídgbe. Akkor a Kuruc mestért | tanított is vót még hát mestér, | asztánd akkor aszt még hurcúta Néméd^lre, hát akkor nem vót sē busz, sēmmi. Asztá vitté az álomásq, ha éjjel köllöt mēnni, akkor éjjel vitté, ha nappā köllöt mēnni, nappā vitté. A háboru alatt, mikor az apám fokságq vót. Asztánd akkor, hát ugyē | min' mēk csak vótunk. Én vótam az időssebbik, mikor emēntek dó^ugozni öreganyám még anyám kocsvā még ló^uvā, | az anyám szántott, akkor még még a zapszénát is lēkaszátq, csak ippēn rētēt aszt má nem futta. Akkor az öreg (érthetetlen név) susztēr, aZ még, hát ugyē némigēn vót embēr, aZ még lēaratta valahogyan aszt a kis ešségēt. Hát | ijembé étünk. | Mikor apám még^ugyütt, akkor kimēntünk a tarlóra, qstá évíttek réggē én még kocsvā, mer vótak lovak, asztá évíttek kocsvā. Asztánd akkor | anyám szette a markot, én mēk husztam a kötelet, ahogyan tuttam, tēritēttem lē, oszt abba rakta a márkot az anyám. Mikor qstá uGY végigértünk a fō^udōnn, akkor qst bekötötték apámmā, ém még addik pihentem. Akkor a másik rēndbe akkor mē mégin köllöt tēritteni a kötelet. Abba a nagy melegbe. De qstá mēk hozzá mezé^ltláb. Szegény öreganyám aszongya : cselédōm, mer av vót a szavajárásq, ity huzzad a lábqdat, akkor nem böki ám a tārly. De a bokám még yan kirőjtosodott, yan lēt. Tēritēttem a kötelet. Édősanyám rakta rá a márkot, amit szédētt, buzát sarló^uvā, a markokba, qstá akko ahun vót egy marok, akkor ott ém lētēritēttem ety kötelet. Akkor másik rēndbe annak a tētejire rakták a márkot. Akkor qstá ugy újra visszafelé

még bekötözték, akkor má két marok bem vó^ut abba a ké^vl^ebe. Akkor alig vórtam má, hogy öreganyámtól lássam még, hozta a vé^kát a fején, a nagy vé^ka ebédét. Am má ebéd vó^ut, | akkor hát öt maratt öreganyám délután, akkor asz terítette a kötelet, még másik sorban mékkötötte utánuk.

Hány órakor kezdték a munkát?

Hány órakor? Amikor miven üdö^ü vó^ut. Hotyha ojan nagyon száraz vó^ut az é^léség, akkor ē köllöt mēnni nagyon korá, hoty tuggyunk kötelet csinyáni abbu a buzábu. Abbu csinyátuk a kötelet. Mjnk csinyágtuk. Én is csinyágtom, ahogyan tuttg^m. | Ahogyan tuttg^m. | Akkor mikor apám fokságbo vót, akkor még a Gyurink kis picike gyérék vót, am még mindig akart velük, öreganyámmá még anyámmá mēnni | a után | velük kocsiwā. Akkor nēm akartam, én mēk hát othan köllöt velē maranni velük, a másikkal, ugyē a Katink, az is kisseb vót, akkor ém még yan hé^t éves vó^utam, hé^t-nyo^o éves. | Av vó^utam. | Ásztá akkor | mikor | é^dősanyám | szegény | aszongya, csugd bē a natykaput, hok ki nē tuggyon gyünni. A Gyurink még, | rá^tótam a kiskaput, | am még kibújt a natykapu alatt, fut óra utánuk, ém még a Gyurink után. Asztán hoztam vissza. Rit, rugdūt, karmúta a kezemēt. Ásztá akkor mégis mégbékūt valahogyañ. | Ásztá akkor még még a | majnēm a szemūt is kiböktük neki. Mer ugyē é^dősanyám szegén készített ebédrevalót neki, | az egész kizsgyerék vó^ut, | asztá akkor készitēt neki ebédēt, fžöt tojást vaty hát tejtet vagy amit hát maj débē étessem még, | aggyak neki ēnni. Hát av vót a szerēncse, hogy oan kés vót nálam. Oda a konyha fžgyire lētettek tēnni pakró^ucot, akkor asztán | attam nekijjē tojást ity falatonként ē^v kis kényérre ēitettem. A Katink hát as sē, mēnyive^l, oan három évvel vo^ut idősebb, mind a Gyurink, | qstá ajis, nekēm is aggy, nekēm is aggy, qstá akkor ugyē ō is ehēs vó^ut, aszt valaho iGY mēglökte a kezem, mind attam Gyurinknak a szájábo a falatot, qstánd akkor nekilökte szemibe | Katink iGY lökötte a kezemēt, hogy üneki is aggyak, qstán neki a szeminek. Nq qstá mikor gyüttek haza | kocsiwā, akkor szalatt má a Gyurink. De mind asztá ritt a gyérék, osztá csak lēfektettük, elātattuk. Akkor szalatt elēbük, mire gyüttek kocsiwā, má harmadik szomszéd ellen szalatt elēbük, aszt fžvették a kocsiwā | Gyurinkat, a kizsgyerékēt, qstánd akkor | mikor begyünnek kocsiwā, aszongya é^dősanyám nekünk: Mi csinyátatok evvel, miven ennek a gyérēknēk a szēme? Hát, mondom, sēmmitcsē, hát nēm csinyátunk mjnk neki sēmmitcsē. Hát asztá hájog vót má akkor a szēmin. Az a jō^u, hogy nēm hēgyēs vót a kés, máskép kifojt vóna a szēme. Ásztá akkor vót a Tót Panni nēninek ēty fi^a, az^ok is Simontornyár jártok a Vazs doktorhó. Ásztánd annak is vót ēgy gan kis fájós szemü fi^a, qstá akkor mingyár ajizs gyütt, qstánd aZ is hozta a kizsgyerékēt még é^dősanyám is, ki sē fokta a lovqkat, mingyár Simontornyára asztá vitték a gyérékēt, osz uGY vették lē a hájogō a szemirü. Ijenēkēñ köllöt körösztümmēnni má kislánkoromba.

Fžzni kellett-e itthon?

Fžzni nēm fžsztem. Csak mire hazagyüttek, akkor az egész udvart ēsöpörtem. Minden rendbē vót. Még hát ugyē gyütt a jó^uszág, tehēn vagy valami, aszt is mékkötöttem. Disznō^ud bēcsuktam. Hát. Ijenēket má akkō mēk köllöt csinyáni.

Mit fžztek, mikor a nagymama a földre kivitte az ebédet?

Baromfit váktak. Levēst is, pörküttet is, még asztá sütött is. Hun rétest, hun eszt, hun eszt. Fejñ vitte a nagy véka ebédēt. Lē hozzá Natyközépsdōē, majdnem Lō^urincig ē köllöt hozni.

Hány kilométer lehetett az?

Hány? Három kilométer van biztos. Annyira ē köllöt hozni ja zēbédēt nekijjē.

Mikor ment férjhez Juli néni?

Én? Huszonöbde. Huszonöbde kerütem ide, ebbé a házba. Anyósom is vót, meg apó^usom is vót. Még még akkor a zurannak vót eGY testvére, az még ithun vót. Az még utánno egy évre mi esküvőnk után mént férjhöz. Léán vót. | aki most is él, ot van Pestén, | az még él, az az egy él belülük. Hatán vótak testvérek, egy mékhát az első vilákháboruba, a Józsijuk, | akkor asztá öten megmarattak, három gyerek mék két lán. Asztánd akkor ez a lekkisebbik lány egy évvel idősebb, mind én, | asz hatos, hadbeli, gsztán mondom utánno évbe mént férhő. Addig ithun vót a'is. Azutátu fogva én id dógozok | ebbé a házba. Akkor a | huszonöbde vót a zesküvőnk vagy a lakodalmunk, akkor a Mari született, a lányom, huszon'nyódzba. Akkor huszon'nyóc április⁴ba született huszonötödikén, április huszonötödikén, bucsu másnaptyán, emlékezgetés.

Bábaasszonnyal szült?

Még akkor báboasszo vót, it lakott átellembé a Bőrcsné, | asztánd akkor aszt napam huta át, gsztán az uram tesvérgye siófoki vót, akkor réggé el akart má haza menni | akkor hát nem | izé engette vagy nem mént é, aszongya, megvárgyo, kíváncsi, gyerek-é, gyerek lész-é vaty kislá, | megvárgyo, mos má nem mén el addig. Hát gsztá kislán lett. Az uram még évót egy másik öregemberré, az Innencső-hátrq | szöllővesszót raknyi. Hát mikor gyün, mer nagyon gyerekét várt, | nagyon szerette a kizsgyerekekét. Asztánd akkor az Inencső-hátrq gyütt haza, gszt a nyulászna a felesége vizér vót lent a kutonn, | aszongya, no csak menny, nem tod, mire mész haza, van naty fjad. Az van örömmel gyüt háza, mikor gsztá észrevette, hogy montuk, hoty kislán, emént a kedve nekijje.

Miért csapták be?

Mektréjfták. Mer mindig a vásárba mikor eméntünk, má mindig a kiscsizmákot nézte, mer nagyon, az annyira szerette a kizsgyereket, nemcsak tán a züvét, hanem a másét is. A fíjut, a fíjut nagyon szerette.

Nem lett több gyereke?

Nem vót tőp, csak a Mari. Asztánd akkor, | no jó, hát belenyugodott. Hád gszt akkor három évig ét az anyósom még. Mikor a Mari született ápriliszba, akkor júniuszba | ém má akkor a Innencső-hátra eméntem, | szoptattam aszt a picike lán, | ugyé akkor még mi vót, akkor nem vót tőBB | gan három hetes, akkor mán eméntem az Innencső-hátrq a szöllőbe dógozni. Débe hazagyüttém mekszoptatnyi, | de akkor má a napam kint rászto ity, hogy ugyé akkor ijen hosszi vánkos vót, ien szögletés, 'kor má abba rászto, mer má annyira ritt, tömkötte a dudlit vaty cuclit a szájábo, dehát abba sémmit sē vót. Asztán akkor rászto, egyre rászto.

Hány óra hosszaiig nem evett a baba?

Hát | öt óráig biztos. Asztánd akkor | hát ugyé amugy még | szoktak ám rágni nekik | szégénkének | zsepkendő sarkábo | kényeret cukorral, osztá akkor aszt is belenyomták a szájugbo. Ijen világ vót akkor. Asztán akkor mikor gyüvök haza, mán kinn az ucca közepin rászto így az ölibé, a kislá még mán kilógott a láb, asz hittem, má kicsuszik a vánkoszbo. Hát gszt akkor aszongya, jaj de soká gyüsz má, nem birok evvel a kislánnyá. Jó van hát, osztán akkor mekszoptattam, akkor enyugodott a kislán. Azutá akkor a másik szöllőbe köllöt mönni, mer még éty szöllő^u vót, | kötöznyi. Akkor emént az anyós. Aszonta, én nem maradok ithun vele, aszongya, marac tē ithun, aszongya, asztánd akkor majd én emegyék. Hát gsztán emént kötözni szöllőbe, am még ott gan rosszul lett, hogy éty szomszéd embér gyüt haza, még ekezdēt vele viccūni, no aszongya, gyere haza, éviszlek kocsivá. A Vince is ot vót vele, az uram, aszongya, vigye is é Józsi bátyám, aszongya, mer édesanyám nagyon beteg. Osztá akkor él is hoszta, együtt haza, akkor lēfekütt, ez így júniuszba vót, lēfekütt, gsztá éty hé'tig ugy zsimbél-

gëtt, nëm is vót gan sokáig beteg, amugy gan aszmás vót ám má előbre is. Asztán akkor még gyűtöttünk június, | sohasë felejtëm ë, | június tizénhatodikán vót, gyűtöttük itt a kert alatt, osztá akkor ott ien ringatós böcső vót, nëm ám gyerekkocsi vagy nëm tom mi, egy bö^ucső. Hát osztán azon az ágyon vót a | napam, osztá oda tettük a bö^ucsót, asztá hát hogy ringatgassa.

Az mit jelent, hogy zsimbelgett?

Uty hoGY betegësködött. Addig hát orvost is hosztunk nekijje. Főkelt még lëfëkütt. Hát akkor lëmëntem én gyűteni a kert alá, gyűtöttük föl a szénát, qsztán Vince fgygyütt, mer mëkszomgyút, fgygyütt innya, qsztá gyün lë, aszongya, édësanyámho mëny fë, nëm tuggya má ringatni a kislánt. Asztá föl is gyűttem, másngp má mëkhät. Ebbë az aszmábq. Köhögött is mind, pöködött is mindig. | No akkor qszt szëgént ëtëmgtük, ^akor oszt it maratt az apó. Gondühattya, hogy asztá ém még akkor nëm is meszëtem, othun nëm köllöt meszëni | nekëm, mer hát öreganyám még édësanyám azok ërëndëszték mindënt. Ijet nëm këllët nekëm csinyáni. Ettiünk ebédët, má mikor nagyob lányok vótunk is, akkor mëk csak ëszalattunk onnan hazu jáccani még barát-nökhö. Asztánd akkor szëgény ipam maratt itt, az apó^usom, asztánd akkor aZ még melik évbe hát még, negyvenháromba, addig it vót, addig vel avval vótunk, aszt köllöt gondolni, azë lëtt ez ház a mijénk, hogy asztat gondoljuk. Akkor még közbe, mikor mëk hát ét, akkor még ëtört a lábq nekijje, azër hogy lëszött a szëmakazäru, má kicsi vót a szëmakazal, asztán lajtërggät támasztott oda, nëm husza, mer sietött ëtetni, ëkësött ë kicsit, ëmaratt a pincé^uné, | az uram még nëm vót ühqn, a Vince, asztánd akkor odatëtte a léträt, asztánd akkor valahugyan ëcsuszott a szëmakazänä a létra. Asztánd akkor | hát valakinek a lakodalma vó^ut, gvvel a szomszëddal, Fëcërrë, még a felesëgëvë nésztiük a mënyasszont, asztánd akkor | aszongya ez a szomszëdnek a felesëge, a Kati, aszongya, Juli néném, aszongya, | a zöreg még miha kijabánq. Hät szaladunk qra be, ot van a szëmakazänä, ugy vezetük jö ezzë a Fëcërrë, a szomszëddä, mer az uram nëm vót ühun. Asztánd akkor fgyvzëttük, lëfëkütt. Akkor hazagyim a zuram, aszongya, mi van a papámmal? Montam neki, hgygan járt. Asztá akkor ki së fokta a lovakgt, a Kapysi naty-széköli (érthetetlen szó), akko még nëm vót së autója nekijje, sëmmi së, uty mënt el kocsival érte, kihosztá. Asztán akkor aszongya a Kaposi, it törött ë neki fönt, itten tomporba ez a csont, ez a fgygcsont. Aszongya Kaposi, hát aszongya, ez nagyon veszëjës, | de akkor hát Szëkszärdra köllött dt, Pincelëhön akkor még nëm volt kórház, Szëkszärdra köllöt vóna vinni, de aszongya, ez maguknak nëm ér annyit ez a ház, amennyibë ez belekëriül, mer ez hosszi betëksëg. De aszongya, ha maga, nekëm monta, ha maga, aszongya, válüja, ém még'gyógyítottm. Hät akkor asztá | väratott velegm | két ijen homogzsäkot, ijen hosszit, homogzsäkot, aszt mëk köllöt töttëni homokkal. A zágy végüt még ki köllöt fúrni, ära még ëgy ötven kilós süjt kapsút. Köllöt väрни ijen kötö^ut, | ijen rá madzagot | a bokájához, asztánd akkor rá kivürö akkor tették aszt a spärgät vagy a madzagot, akkor asztá ära akasztották rá | ëty kapocsra, a madzagbu beleakasztották, azon mëgvöt, uty hogy në tuggyon a lábq sëmëre se fordüni. Na hát asztá akkor vótam ám veleg hat hónapig a kimbq. Aszongya ja | izë | a Kaposi, hát aszongya | hát ëty kis gongya-baja lësz veleg, mer aszongya hát it pelënkäznyi kël, mint a kizsgyerëkët. Pelënkäznyi. Már mikor má rá ëty hónap ëjárt, de kimbä vót ám, sokat jajgatott, ugyë nëm jó vót ot hanyatt ëgy izëba fëkünni, sokszor jajgatott, ho vëgyük lë, vëgyük lë aszt a süjt róla. Hät ha nëm szabad, maj mikor a zorvos mongya, akkor lëvessük. Hät akkor a zorvos, mikor monta, ho lëvëhetyük mos má, tutta mozdittani a lábät, asztánd akkor hosztunk ätytälq, asztá akkor má tutta ëty kicsit magät emëni, akkor ugyë aszt tettük alá, az ätytälät. Utána még ëty hónapra akkor még aszonta az orvos, hogy mos má Jankó bäcsi, aszongya, ëty kicsit vëzëd-gëssék ám itt a szobäq, próbäjjäg vëzëdgetni. Hät ez a Laci, a Sislër Laci, a szomszëd it vót ëgy este, asztán aszongya neki a Vince, az uram, gyere, Laci ëty kicsit vëzëd-gëssük, mer monta az orvos. Hät ëkëszték vëzëdgetni, az öregnek csak ul lëszött a fejë, a zapósnak, qsztán akkor eläjüt. Visszatëtték az ägyrq, mer akkor mindig gyütt az zorvos, onnand ot vót fuha-rossa, akkor majnëm mindën nap gyütt az orvos.

Hát ez is sok pénzbe került !?

Sogba hát. Asztán akkor mindig be-begyütt. Hát éccer | gyüvüing be, mit gondol, akkor mankóvā mént. Vó^ut két makó^u, asztá akkor avvā, | avvā ékezdēt mankóznji. Hát éccē gyüvüing be, gyüvög be a szobábg, étettem odaki, hát így az ágy mellet végig ity csuszkát, így a ké^t ágyná ity fokta az áty szélit, fejit, így mént mggátu, este. Másngp mondom a zorvosnak, jó van, aszongya, még'gyógyul a Jankó bácsi, aszongya csak vezédegetni mos mán. Utóbb asztán akkor mént mankó néküin is, uty hogy bottal, de azér az a lábq éty kicsit röviggyéb lett. Hát éccēr gyün a nasszéköli orvos, a Kaposi, mer ére szoktak gyünni, erre a mi uccánkon, a maguk uccájiba, erre innend a Horhoson szokott begyünni, Temető uccán gyütt, a Pap Imre bácsi szokta hordani. Hát qszta | gyün a zorvos, a zapós még, em mán akkor a hatodik hónabba vót, gyün a zorvos. Hát megláttya a zipamat, hogy botoz, mén, ement a pincéhó, oda ki. Asztá akkor mégát az orvos, meglátította a kocsiat, aszongya nevetve, no miya Jankó bácsi, má ē lehet menni a pincéhó? Aszongya, ē. Aszongya mekpróbáalom, de aszongya, vigyázzon, ē nē essēn ám, mer akkor baj lēssz. Hát azután akkor ēballagott majnēm mindēn nap, elsétát éty kicsit ugyē unalmábul is. Így asztá még'gyógyút. Hát osztá akkor ez izēba vót, negyvenháromba hát még, asztá hat évvel előbb vót ez a lábtörésse nekijje. Hát akkor még mekhāt édēsanyám, akkor ajis negyvenháromba hát még. Akkor öreganyám megmaratt, szegény édēsanyám-nak az anyya. Édēsapám ot maratt. Akkor most há légyēn el. Ez a Ferenc Laci még nēm szívelte ottand, mer aszitte, öreganyámnak ez a háza, még asztánd a szöllője a züvéké lēssz. Hát akkor | mikor | mondom édēsanyám mekhāt, nēm szívelték édēsapámot. Hát há légyēn ē, há légyēn ē?

Ki volt ez a Ferenc? Rokon?

Unokatstvér. Annak az anyya még az én édēsanyám tēstvérek vótak. De má akkor, | a ez má akkor vót, mikor az a vil rendszer vót, mikor sort köllött áni kényérér. Szegény osztán kínlódott annyit, hogy sokszor kényérbü sē lakot jó^t, mer odacsāták űhózzájuk, mer qszta a házot elatták, apámngk ē köllöt gyünni abbu a házbu. Hát há légyēn ē, há légyēn ē. Gyurinkná is ot vót az apóssa, még az anyóssa, még a nőtestvéremné^t is ot vót az após, anyós, a két öreg mindēnikné, hát qsztánd akkor idegyütt, idegyütt mihozzánk. Hatvan | izé negyvenhadba férhó mént a Mari, oszt akkor negyvenhédbē idegyütt, idegyütt asztán akkor mihozzánk.

S ő mikor halt meg?

Az még qszta tiz évig it vót, akkor oszt emēnt a, má akkor nēm vótak a zöregék a nőtestvéremné, qszta akkor emēnt oda. Hát ém még nēm is bántam, hát jó van, énám vót tiz évig, hát fér, ot nincsenek öregék, annak még családgyya sē vót, légyēn hát mos még ott. | Hát asztánd akkor ot vót, ötvenhédbē mént el innen, ötvennyódzba még mekhāt má, egy évig vót ottan. | Küzdelēm vót az életünk.

Milyen volt Juli néni lakodalma?

Hát azelőtt nēm vót ijen lakodalom ekkora, mim mqs. Id vót ennē a házná. Ki vót rakodva.

A nagy rokonság nem volt itt?

De azok it vótak, még hát ugyē a pajtások. Hát mék százzq is vó^utunk. Asztá akkor a zelső szobábu ki vót tejjēsēn rakodva, még innend is, egyéb mind. OD vót éty sporhēt ity köröszbe, vót akkor ijen rakot sparhētok, vót egy ien kuszkóáGY. A gyerekek abba szoktak, amejik kicsikék vótak az anyósnak, odadopta beq mindig a kissebbet, ott alutt. Kuszkónak hi^ták. Asztán itt ált, az éty kis ágy vót idebē. Hát asztá uty hoty konyha mek^tellēt néppē, első szoba, mindēn. Id vót a lakodalom. Nahát asztá lányomnak má nagyobb vót ám.

Háznál volt?

It vót, de nāty sátor. Annak má nagyobb lakodalom vót. | Csak akkor még az vót a baj, hogy akkor cukrot nem lehetét kapni, a zorosok után vagy a front utá. Asztá akkor csak sós kiflit tuttunk sütni, akko nem vót ám sütemén mek kuglóf. Hát ahogy vót, hus ölég, baromfi.

Hányban volt ez?

Negyvenhadba. Akkor ugye cukrot se lehetett, akkor csinýátunk egy nāgyon naty teknyó, | fön van a palláson, | ijen naty teknyó, aszt telisütötték kiflivé. Az vót. Baromfi, bor is vót ölég. Nagy lakodalom vót. | De akkor asztá akkor még, még akkor másnap még a szégén Péti sógorom, mit gondúnak, eméntek a ki a préshászó, oda a pincénkó, akkor a díjója elötte megvót, ahun az a szilvafa van, oD vót egy díjója. Asztán eméntek a zenészekkē, szégén Péti sógorom | asz följtözött, mer a Laci, a Vince testvérgye finánc vót valamikor, fináncngk készút, asztán megvót neki a finánc'sipkájg, még az a zódalukra amit szoktak azelött | tēnni, asztánd akkor szégén Péti sógorom följtözött abba a sipkábq még qszánd a kardal, asztán az izé Somogyi vagy mijen Sándor bácsi is vót, na, Horvát Sándor bácsinak vót ety szamarg, akkor qszt ekérték. Akkor fölút a szamar hátárg, azon koménderozott, a zenészek még a nép utánna, méntek ki a préshászó. 'Kor még ottam majnem délig oD mulattak. Ottand ittak még vittek ki kiflit vagy énnivalót, qsztán ott éttek még ittak.

Milyen volt Juli néni lánykora? Bálak voltak?

Vót bál, majnem mindēn vasárngp muzsikátqk. Hun? OD vót, ahun most a tanácsházq, oD vót a Bernát öregapámgk kocsmájg. A testvérēmnek az apóssáé vót az a naty kocsmá. Osztánd vótqk ijen trottyosok, trottyosoknak hátuk úket, ijen trombitávg muzsikátqk. Asztánd 'kor kim vótunk az uccán | a másik soronn, osztán kijabátqk a zajtóbu, hogy a nevünkri, osztá akkor méntünk be táncúni velük. Bizon, akkor oan világ vót.

Milyen zenét fújtak?

Magyar nótákat, akkor nem vótak ijen | táncok, mim most. Csárdást, valcērt, polkát, ceppedlit. (Nevetés.)

Amikor fiatalasszony volt, akkor is mentek táncolni valahová?

Mēntünk bizon a bugyrozsbálg, még akkor évbe, mikor mi esküvőnk vót, | ízé vót | valami husz lakodalom. Utyhogy mindēn hétēn keddēn, csőttörtökōn, szombaton, mindēn hétēn három lakodalom, de ám mindēnhul ot vótunk.

Ajándékot vinni kellett?

Persze. Hát akkor azelött nem attak ám ijen nagy ajánadékot. É kis, három-néty tányért, nem gm ijen drága készletéket. Még ety kis fejkendőt vagy ek kis íjet. A körösztanja, bérmakörösztanja még asztánd a körösztózó körösztanják azok szép kazmir kendőt vett, mer hát akkor konytyra kötötték be ugye lógosra a menyecskék fejüket. Asztán akkor mindēn bálg ot vótunk, még fiatalok vótunk is. Még mondom akkor három lakodalom vót mindēn hétēn.

K. Fábán Ilona

A pszicholingvisztika tegnap és ma*

I. A *pszicholingvisztika* kifejezés pályafutása az utóbbi két évtizedre tehető, bár szórványosan korábban is megtaláljuk használatát. A mindenáron való eredetiségre törekvés mellett, mely olyannyira jellemzi az amerikai pszichológia és nyelvészet utóbbi évtizedeit — s a terminus karrierje innen indult ki — van néhány tartalmi ok is, melyek jogossá tették egy új terminus elterjedését egy látszólag régóta élő problémára. Hiszen a nyelvészet és a pszichológia közötti kapcsolatok a XIX. század utolsó évtizedei óta igen élénkek, s a németes *Sprachpsychologie* hagyománya szinte töretlen volt a XX. században is.

Megszületésekor két újdonság emeli ki a modern pszicholingvisztikát e hagyományból. Az egyik a **n y e l v é s z e t k ö z p o n t ú s á g**. Az ötvenes években, s különösen aztán a generatív nyelvtan megszületése után, a tudományos inspiráció iránya nyelvészet és pszichológia között megváltozni látszik. Míg a hagyományos nyelvélektan javarészt azt tekintette feladatának, hogy a pszichológia már rendelkezésre álló törvényeinek segítségével értelmezze a nyelv jelenségeit — gondoljunk például arra, ahogyan pszichológiai elvekkel (hasonlósági asszociáció, analógia) próbálták magyarázni a nyelvi változást — addig az új program a nyelvészet által a nyelv rendszerére feltárt összefüggéseket tekinti kiindulópontnak; a pszichológia feladata eszerint az lenne, hogy megmutassa milyen lelki működéseket kell feltételeznünk ahhoz, hogy az emberek a nyelvi rendszert használni tudják. Ennek megfelelően a pszicholingvisztika klasszikus korában, a hatvanas években a tipikus gondolatmenet a nyelvészeti leírás felől indul: valamilyen nyelvészeti modell pszichológiai realitását igyekszik igazolni, azzal hogy kísérleti helyzetekben a modell adta jellemzés jól megjósolja naiv személyek teljesítményeit.

Ezzel el is érkeztünk a második ponthoz: a **k í s é r l e t e z é s h e z**. A klasszikus nyelvélektan nagyjai — gondoljunk Wundtra vagy Karl Bühlerre — a pszichológia más területein kiváló kísérletezők voltak. Sosem jutott azonban eszükbe az, hogy a nyelvre vonatkozó nézeteiket kísérleti módszerekkel ellenőrizzék. Ennek egyik oka talán az volt — s ez mindmáig tanulságos —, hogy a nyelvet mint egyének feletti valóságot képzelték el, mely ennek megfelelően közvetlenül nem férhető hozzá a hagyományos pszichológiában oly fontos önmegfigyeléses módszerekkel. Ez az összekapcsolás azonban később sem történt meg, a XX. század közepén sem, mikorra az európai pszichológiában is általánossá váltak az indirekt kutatási módszerek. Feltehetően azért nem, mert a nyelvészeti felfogások nem voltak elég explicitek ahhoz, hogy közvetlenül hipotéziseket merítsenek belőlük a pszichológusok. (Kivéve talán a fonológiát; nem is véletlen, hogy

* Az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának 1983 májusi ülésén elhangzott referátum nyomán.

a modern nyelvészet első betörése a kísérleti pszichológia laboratóriumába a megkülönböztető jegyes fonológiával kapcsolódott össze.¹

Mi volt a nyelvészet és a kísérletezés összekapcsolásának jellemzője a pszicholingvisztika klasszikus korában, a pszicholingvisztikai tegnapokban, a hatvanas években? A nyelvészeti indítás révén a kísérletek és az általuk nyert adatok többnyire csak az illusztráció szerepét játszották. Ennek oka a pszicholingvisztika keletkezésének közegében kereshető. Akárcsak a pszicholingvisztika létrejöttét felgyorsító nyelvészeti elmélet, a generatív nyelvtan maga, a modern pszicholingvisztika is az amerikai viselkedésvizsgáló (behaviorista) pszichológiával s általában a viselkedésközpontú, nominalista tudomány felfogással szembeszállva született meg, mely a szellemi jelenségeket leíró tudományos elmélet terminusainak nem tulajdonít reális létezését. Közvetlen céljának éppen ezért nem azt tartotta, hogy részletesen megmagyarázza a nyelvvel kapcsolatos pszichológiai teljesítményeket, hanem pusztán azt, hogy bemutassa, vannak olyan teljesítmények, amelyek megfeleltethetők egy olyan nyelvtani modellnek (a korai transzformációs nyelvtannak), amely megkérdőjelezi a behaviorista emberkép alapvetően nominalista, elementarista és asszociációs végső elveit.

Hogy a kísérletezés és az adatok pusztán illusztrációk voltak, közelebről két dolgot jelentett. Egyrészt nem volt tisztázott, hogy az adott ingeranyaggal kapcsolatos eredmények tényleg kiterjeszthetők-e a nyelv egészére, másrészt szinte fel sem merült, hogy a teljesítmények szintjén való megfelelést nyelvelmélet és pszichológia között milyen valóságos pszichológiai mechanizmusok, folyamatok közvetítik. Jellegzetes példa erre George Millernek, a modern pszicholingvisztika egyik atyjának két híres kísérlete a hatvanas évekből. Az egyik a transzformációk pszichológiai realitásával foglalkozott, s azt kérte naiv, nem nyelvész egyetemistáktól, hogy az alábbi (1) példának megfelelő mondatokból alkotott listákban keressék ki az egymásnak megfelelő mondatokat. Pl. az *a* típusból kiindulva a *b*-t, vagy a *c*-ből kiindulva a *d*-t stb. A kísérletek eredményei szerint a mondatok megtalálása Chomsky korai generatív modelljének megfelelően volt értelmezhető:

- (1) a. *A fiú kergeti a lányt.*
 b. *A fiú nem kergeti a lányt.*
 c. *Kergeti a fiú a lányt?*
 d. *Nem kergeti a fiú a lányt?*

Ha a két mondat között több transzformációeltérés volt (pl. *a* és *d* között), a feladat több időt igényelt, mint ha csak egy (pl. *a*–*b*). A kísérlet illusztrációként alátámasztotta a transzformációk pszichológiai realitására, és a kijelentő, állító, cselekvő magmondatoknak központi szerepére vonatkozó feltevéseket. Azt azonban ebből még nem tudjuk, hogy ezek az összefüggések a nyelvészeti modellben feltételezett összes transzformációra igazak-e vagy csak — később ezt látszottak a tények igazolni — az ún. kérdő-tagadó-szenvedő transzformációs családra —, s azt sem tudjuk, vajon természetes körülmények között a kísérlet sugallatainak megfelelően megy-e végbe a megértés. Mindig „lefordítjuk-e” a levezetett mondatokat transzformációs előzményeikre, vagy a kísérlet pusztán

¹ A klasszikus nyelvlektan szemléletét jól mutatja be magyarul: Lux Gyula: A nyelv. Nyelvlektani tanulmány. Bp., Atheneum, é. n. A jakobsoni fonológia korai „betörésére” említett kísérletet pedig: Miller, G. A. és Nicely, P. A.: An analysis of of perceptual confusions among some English consonants. *J. Acoust. Soc. Amer.* 1955. 27, 338–52. A kísérlet azt mutatta ki, hogy erős zajban hallott mássalhangzók összekeverése a megkülönböztető jegyek szerinti elemzéssel jól leírható.

azt igazolja, hogy ha felkérnek rá, képesek vagyunk elvégezni a fordítást, s ilyen meta-nyelvi helyzetekben valóban a nyelvészeti modellnek megfelelően cselekszünk.

Egy másik, Isardall együtt végzett klasszikus kísérletében Miller azt mutatta ki hogy a (2–4)-hez hasonló mondatokat hallgatva erős zajban, mind a nyelvtanilag helyes de értelmetlen, mind az agrammatikus mondatoknál a mondatot alkotó szavak felismerése is romlik: a nyelvtan tehát valamilyen módon aktívan belejátszik az észlelés folyamatába. Hogyan? Erre a kérdésre ekkor a pszicholingvisták még meg sem kísérlik a választ; számukra a hatás ténye a fontos, nem a mechanizmusa.

(2) <i>A balesetek áldozatok szednek az utak mentén.</i>	Jó mondat.
(3) <i>A balesetek mézet cipelnek a házak között.</i>	Anomális mondat.
(4) <i>Közt balesetek cipelnek mézet a házak.</i>	Agrammatikus mondat.

Ez a mai szemmel kissé elvont hozzáállás tükröződik abban is, hogy ekkoriban a pszichonyelvészek a nyelvet végeredményben minden „egyéb” megismerési és cselekvési rendszertől elszakítva igyekeznek tanulmányozni. Mivel az uralkodó pszichológia viselkedésvív, s nem ismeri el a nyelv vagy bármiféle szellemi tény belső (mentális) valóságát, legjobb annak tényeit egyszerűen zárójelbe tenni, s e nyelvet önmagában tanulmányozni. Ennek az elszigetelődési törekvésnek megvolt a maga történeti érdeme — ezáltal vált lehetővé, hogy a nyelvpszichológia a pszichológia más területeinél jóval gyorsabban szaladjon előre a megismerési folyamatok modellálásában. Korlátai azonban már a hatvanas években is áttetszőek voltak. Azt jelentette ugyanis, hogy a nyelv világát az ember teljességéből kiragadva próbálták meg vizsgálni, s ami egyéb tényező egyáltalán feltűnik a pszichológiából — pl. a kezdődő modern emlékezetkutatás hatása —, az a nyelv világához képest csak mint k o r l á t jelenik meg. Az emlékezet például nem mint a nyelvet lehetővé tevő tényező, hanem mint a nyelvek teljes lehetőségeiben való kibontakozását korlátozó tényező, a gyarló emberi mivolt következménye (szemben a tökéletes nyelvel) jelenik meg.²

Milyen általános újdonságokkal lép fel a ma (értve ezen a hetvenes évektől máig tartó időszakot) pszicholingvisztikája az így jellemzett tegnaphoz képest?

A nyelv f o l y a m a t k ö z p o n t ú szemléletével. A mai pszicholingvisztikát az eldődknél sokkal inkább érdekli az, hogy a nyelvvvel kapcsolatos legfontosabb pszichológiai teljesítmények — a megértés és a beszédprodukció — ténylegesen hogyan valósulnak meg. Ebben két tényező játszott nagy szerepet. Egyrészt a pszichológia egészében lejátszódott „kognitív forradalom” következtében a pszicholingvisztika mentalizmusa megszünt egyedülálló lenni a pszichológia egészének behaviorista tengerében; a sajátosan emberi megismerési folyamatok újrafelfedezésével olyan modellek jöttek létre, melyek a szervezeten belüli információáramlás (pl. különböző átkódolások, illetve a mentális, a fejünkben levő leképzés/reprezentáció) modellálásával igyekeznek magyarázni a viselkedéses jelenségeket. A modelláló rendszerként felfogott megismerő ember metaforája révén megnyílt a lehetőség arra, hogy a nyelvet mint egy részrendszert értelmezzük ebben a képben. Ennek révén a nyelv pszichológiája nem elsősorban az elvont ismeretként felfogott nyelvtan pszichológiai realitásának igazolására törekszik, hanem azt próbálja megmutatni, hogyan működik a nyelv tényleges teljesítményeknél. A m i t helyett a

² E korszak szemléltetésére lásd:

G. A. Miller: A pszicholingvisták. In: Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Bp. Gondolat, 1973. 531–59. Uő.: Pszichológiai kutatások a nyelvtanról. In: Pléh Csaba, (szerk.): Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Bp., Tankönyvkiadó, 1980.

Pléh Csaba: A pszicholingvisztika horizontja. Bp., Akadémiai, 1980.

hogyanra helyeződik a hangsúly; nem az lesz például az érdekes, hogy a nyelv grammatikai megkötései befolyásolják az észlelést, hanem e befolyásolás mikéntje. Ebben az átalakulásban elsősorban a generatív nyelvtanhoz szorosan kapcsolódó pszicholingvisták, például és főként Jerry Fodor továbbra is fenntartják a nyelv különálló mentális rendszerként való értelmezését. Ma ez azonban már csak egy alternatíva, s nem túlzás azt állítani, hogy a domináns trend éppen ezzel ellentétes — a nyelv beillesztése a tágabb viselkedési és megismerési rendszerbe.

A folyamatközpontúságba, sőt egyes szerzők szélsőséges állásfoglalásába, mely szerint a pszicholingvisztikát nyelvészet nélkül kellene művelni, belejátszott maga a nyelvészet változása is. Az egymással rivalizáló, de célrendszerük szerint egyaránt generatív nyelvtanok megjelenése a hatvanas évek végétől (tulajdonképpen az esetenyelvtanra és a generatív szemantikai irányokra kell itt gondolni) fellazította a modern, avantgard szándékú pszicholingvisztika és a speciális generatív irányzat — az eredeti M.I.T. modell — közötti elszakíthatatlannak tűnt kapcsolatot. Ha nem kell is elfogadnunk a nyelvészetet illetően szélsőségesen nihilista értelmezést, kétségtelen, hogy az uralkodó szemlélet a nyelvészet kínálta fogalmak és megoldások óvatosabb, távolságtartó — s többnyire eklektikusabb — átvétele lett. A grammatikai modellálás sokrétűvé válásával párhuzamosan relativizálódott a többség fejében a grammatika értéke a nyelv pszichológiai modellálásában.

A pszichológia általános „kognitivizálódásának” keretében a mai pszicholingvisztikának a korábbinál fokozottabb jellemzőjévé vált a beágyazás a pszichológiát ma újra foglalkoztató alapkérdések keretébe. A nyelv és általában a megismerési rendszerek biológiai és szociális beágyazottságának, illetve meghatározottságának kérdése (a gyermeknyelv kapcsán konkrét példákat is fogunk látni erre); nyelv és megismerés kapcsolata, melyik vezet a másikhoz képest — ami mind az ún. reprezentáció problematikában, mind a gyermeknyelv terén megjelenik a pszicholingvisztikában is; s a korábbinál jóval több tapasztalati érvel is felvetett empirizmus-nativizmus kérdés tágabban pedig a fejlődés meghatározó tényezőinek kérdése néhány fontosabb probléma, ahol a korábbi izolációs tendenciákkal szemben a pszicholingvisztika ma a pszichológia egészének sarkalatos problémáihoz illeszkedik.³

2. A mondatmegértés problémája. A szemléletváltozásokat legjobban azon lehet érzékeltetni, hogy egy nyilvánvalóan kitüntetett kérdésben, a mondatmegértés vizsgálatában hogyan változott a pszicholingvisztika mondanivalója. Ez egyben módot ad arra is, hogy bemutassa, módszereiben hogyan folyt s folyik a pszicholingvisztikai kutatás. A megértés természetesen sok összetevős folyamat; a szó átfogó értelmében beletartozik a szűken vett beszédészlelés, a nyelvben kódolt valóságbeli viszonyok felfogása vagy a közlés társas szándék oldalának értelmezése is. A pszicholingvisztika sajátos mondanivalója e tág folyamaton belül azonban elsősorban a nyelvtani összetevőkre koncentrált; arra, hogy a mondat mint mondat felfogása hogyan mehet végbe, s milyen következményei vannak ennek a megértés teljesebb folyamatára nézve.

A hatvanas évek elejének felfogását e téren az ún. derivációs (levezetési) bonyolultság fogalma uralta. Ennek lényege, hogy egy mondat nehézségét a megértés számára a transzformációs nyelvtanban megadott levezetésének bonyolultsága

³ E folyamatközpontú szemlélet általános jellemzésére lásd Bever tanulmányát a 2. jegyzet említett szöveggyűjteményben. Clark, H. és Clark, E.: *Psychology and language: An introduction to psycholinguistics*. New York: Harcourt, Brace and Jovanovich, 1977.

szabja meg. A bonyolultság ilyen értelmezésének ebben a korszakban megfelelt egy határozott folyamatmodell is. Egy bonyolultabb mondatot — megértése során — mintegy visszatranszformálnánk a mögötte álló magmondatra, vagy — Chomsky második modelljének terminusaiban — a mondat felszíni szerkezetéből a levezetésekor használt transzformációk visszaforgatásával eljutunk a mondat szemantikai értelmezését lehetővé tevő mély szintaktikai szerkezethez. Klasszikus példája ennek a szemléletnek Miller már említett kísérlete, melynek eredményei szerint *Id (Nem kergeti a fiú a lányt?)* mondat megértéséhez le kellene azt bontanunk *A fiú kergeti a lányt* mögöttes mondatra és az ahhoz kapcsolódó *t a g a d ó* és *k é r d ó* transzformációkra. Ebben a korszakban tehát, ha a kutatók folyamatmodellként értelmezték eredményeiket, akkor ez úgy történt, hogy magukat a nyelvtanban tételezett műveleteket (a transzformációkat) tartották a megértés központi mozzanatainak. A nyelvi kompetencia, a nyelvismeret és a performancia, a teljesítmény mögött közvetlen bennfoglalási viszonyt tételeznek fel. A kísérleti helyzetek mesterkélték voltak, korántsem tükrözték a megértés természetes folyamatát, céljuk elsősorban a nyelvtan igazolása, nem pedig a megértés magyarázata volt. Ez azonban akkoriban kevésbé szűrt szemet. Csak ma látjuk igazán, hogy egy ilyen egyszerű mondat megértéséhez feltételezett nagyszámú művelet nem lenne képes magyarázni azt, hogy egy mondat megértése során — ha tartalmi gondjaink nincsenek — az a benyomásunk, hogy a megértés azonnali folyamat; túl gyors ahhoz, hogy ekkora mentális munkát, olyan sok és bonyolult műveletet várhatna el a személytől.

E felfogás megrendüléséhez azonban nem a józan észen alapuló hétköznapi megfontolások, hanem igazából belső gondok járultak hozzá. Kiderült, hogy a nyelvtan és a megértési nehézségek között számos esetben ellentmondás van; a levezetés szempontjából bonyolultabb mondatok nem mindig jelentenek nagyobb nehézséget a megértés számára, illetve a felidézés során megjelenő összekeverések tanúsága szerint nem mindig az egyszerű szerkezetre vonatkoztatva értődnek meg. Így például az (5) és (6)-nak az angolban megfelelő ún. csonka és teljes szenvedő mondatok esetében a generatív nyelvtan azt sugallja, hogy (5) bonyolultabb, mert egy határozatlan alany (*valaki*) törlésével vezetnénk le a teljes szenvedő szerkezetből. Kísérletek szerint azonban nem ez a helyzet, inkább (5) a könnyebb, s nincs utalás arra, hogy (6)-ra vonatkoztatva értenénk meg.

(5) *A gyilkost kitüntették.*

(6) *A gyilkost kitüntette valaki.*

A megértés kutatásának a hatvanas évek közepétől kezdődő második szakasza még mindig egyértelműen a generatív nyelvtan ihletése alatt állt. Most már azonban nem a nyelvtan feltételezte műveleteket értelmezték közvetlen megértési mechanizmusként, hanem ehelyett a *s z e r k e z e t e k e t* emelték a kutatás középpontjába. Egy mondat megértéséhez a beszélőnek a mondathoz kell rendelnie azt a szerkezeti leíráspárt — a felszíni és mélyszerkezetet —, melyeket a transzformációs nyelvtan a mondathoz rendelne; a megértés folyamatában a struktúráknak van pszichológiai realitásuk. E korszak jellegzetes, reprezentatív kísérlettipusa az irreleváns anyag szerkezeti asszimilációjával kapcsolatos kutatások sora. A Fodor és Bever kísérleteivel elindult kutatási sorozat lényege, hogy kimutatták, a (7)-nek megfelelő mondatban a csillaggal jelölt helyeken egy kattánást hallva (egyszerre természetesen csak egyet) a személyek hajlamosak arra, hogy a kattánást a tagmondathatárra lokalizálják. Pontosabban a felfogás itt is fejlődött: kezdetben a kísérleteket úgy értelmezték, hogy az asszimiláció, a szerkezethez hozzáhallás a mondat felszíni frázisszerkezetének minden osztására érvényes, s így arra utal, hogy a megértésnek már egy korai fázisában felszíni mondatszerkezetet rendelünk a hallott anyaghoz. Később azonban a felfogás úgy módosult, hogy az asszimiláció csak azokra

az esetekre érvényes, ahol a felszíni szerkezeti határnak megfelel egy fontosabb mélyszerkezeti osztás is.

(7) *Bár tudta a leckét,[†] // a[†] tanár[†] mégis megbuktatta Ferit.*

Ez a korszak tehát a megértés folyamatát úgy képzeli el, mint ahol szerkezeteket rendelünk a mondatokhoz. Fodor és Garrett e korszakban kialakított nevezetes felfogásában a szerkezetnek van feltétlenül pszichológiai realitásuk, nem pedig a szabályoknak.

Két szempontból jelentett előrelépést e felfogás a kiinduló modellekhez képest. Életközeli helyzeteken próbálta demonstrálni a nyelvtan pszichológiai következményeit — hiszen a kattanakos eltolása valós, időben zajló, gyorsabban lejtésződő folyamat például írott mondatok előre kijelölt típusú mondatá történő átalakításához képest. Másrészt a szerkezetek pszichológiai realitásának követelményét állítva fel megtörtént az első lépés abba az irányba, hogy a nyelvészetet komolyan vevő pszicholingvisták is elszakadjanak a generatív nyelvtan szolgai követésétől.

Ugyanakkor ez a rövid ideig tartó szakasz a megértés kutatásában egy lépést hátra is jelentett: bár az előző korszakban a transzformációk mentális, a megértést biztosító műveletté tétele kétségtől naiv volt, legalább folyamatot tételezett. Most azonban ott állunk egy olyan megértési modellel, ahol a feltételezett megértő struktúrákkal operál. Ez rendben is van, hiszen e szerkezetek olyan, számára fontos információkat képviselnek, hogy mondjuk a jelző, mely főnév jelentését szűkíti, vagy milyen mondatrészszerkezetük van a főneveknek (alany, tárgy stb.) — arról azonban semmit sem mond az elmélet, hogyan jut el a szerkezetek realitásához a naiv hallgató. Éppen a megértés aktív, mozgó, műveleti része teljességgel zárójelben marad.⁴

Természetesen ez nem sokáig volt így. A megértés kutatásának harmadik szakasza, a mindmáig tartó folyamatközpontú szakasz a pszicholingvisztikában újra a hogyanra helyezi a hangsúlyt. Most már azonban a kutatók sokkal inkább a megértés tényleges gyorsaságát figyelembe vevő módszereket és modelleket használnak. A hetvenes évek elején elsősorban Thomas Bever munkáiban kezdődött meg ez az átalakulás a *perceptuális srtatégiák* fogalmának bevezetésével. Ezen olyan algoritmikus vagy heurisztikus eljárásokat kell érteni, melyek viszonylag könnyen hozzáférhető, a szó hétköznapi értelmében felszíni jegyekre (pl. sorrend, a ragok, a prozódiai jegyek) alapozva a derivációs történet visszaforgatása nélkül közvetlenül alapvető (ha tetszik mélyszerkezeti) viszonyokra vetítik le a hallott elemeket, illetve azok viszonyait. Számos ilyen perceptuális stratégia együttes működése valószínűleg meg, hogy az egyenként csak valószínűleg jó megoldást adó levetítési elvek a nyelvtannal ekvivalens képet adnak a hallgató számára a mondat mögött álló viszonyokról. Később azután, a kognitív pszichológiával létrejövő kapcsolatok révén jóval tágabbá alakult ez az eredetileg mégiscsak nyelvészeti inspiráció. Mára számos modell született — a perceptuális stratégiák eredeti fogalmát kitágítva és újabb nyelvészeti inspirációkból is merítve — a pszichológiaiak mellett, így például a különböző szemantikai modellekből.

A kognitív pszichológiával való találkozás mellett e szakaszt az a törekvés is jellemzi, hogy a természetes beszédmegértés irányába tolja el a kísérleti kérdéseket. Ez azonban többnyire nem a laboratóriumból történő tényleges kilépést jelenti; a személyek továbbra is laboratóriumi kísérletekben vesznek részt, a megértés során végzett műveleteiket azonban közvetett módon s az inger elhangzása után igen gyorsan vizsgáljuk; azt akarjuk reprodukálni, hogy mit tesz a hallgató vagy olvasó akkor, ha különbözőbb elemző

⁴ Az említett kísérletek elemzésére vö.: Bever, Lackner és Kirk tanulmányait az említett szöveggyűjteményben.

szándék nélkül csak megérteni akar egy szöveget, mert valamely (ál)feladathoz szüksége van e megértésre. A természetességre, a megértés gyorsaságának visszaadására való törekvés miatt lesz az egyik kitüntetett módszertani kérdés az, hogy mi is a valóban egyidejű (on-line) mutatója a megértésnek.

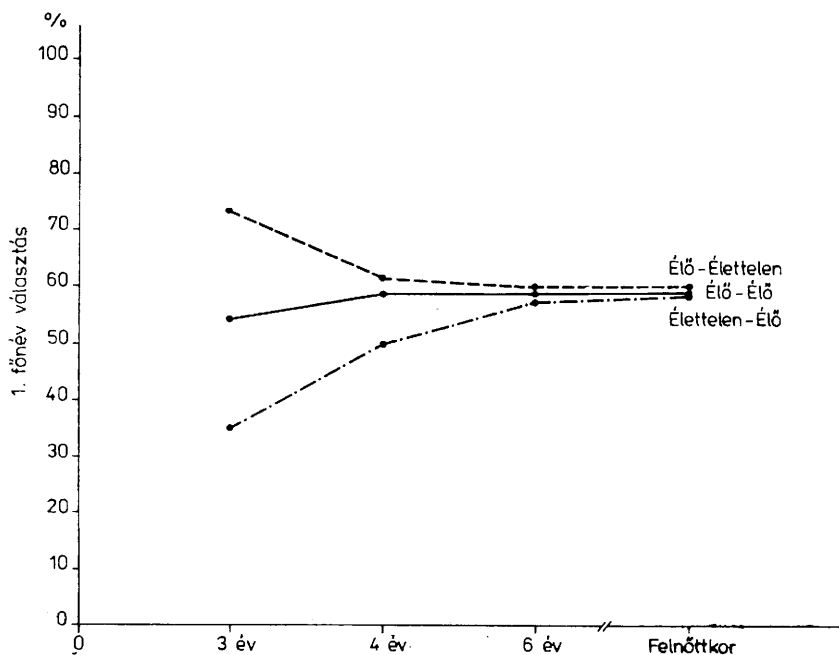
A gazdag s egyre szerteágazóbb kísérleti és elméleti anyagból csak néhány olyan szemléleti kérdést emlélnék ki, melyek jól érzetetik, merre is halad ma e terület.

A nyelvelmélet és a grammatikai kutatások inspirációja továbbra is megjelenik abban, ahogy maga a megértés fogalma gazdagodott. Ma — ahogy azt legvilágosabban Clark és Clark tankönyve képviseli — világosan látjuk, hogy a megértés nem pusztán szintaktikai megértést jelent. A hallgatónak, amikor egy mondatot megért, legalább három dolgot kell kiemelnie a hangzó vagy olvasott anyagból: 1. A mondat mögött álló propozicionális szerkezetet — ez felel meg a hagyományos szintaktikai és szemantikai elemzésnek. 2. Az adott-új információs tagolásnak megfelelő mondat szerkezetet. Ennek nyilvánvaló szerepe van abban, hogy az egyes kijelentéseket össze tudja kapcsolni egymással, s abban, ahogyan ki nem mondott információkat teszünk hozzá. 3. Végül a hallgatónak valahogyan ki kell hámoznia a mondat cselekvésértékét, illokúciós erejét. El kell döntenie, hogy kérdésről, kijelentésről, felszólításról stb. van-e szó. Ez sem luxus: ezek a döntések irányítják azt, hogy „mit kezdjen” a hallottakkal.

A legélesebb viták a propozicionális szerkezet feltárásával kapcsolatosak, ami érthető is, hiszen e téren a legexplicittebbek a különböző megértési modelleket sugalló nyelvészeti elképzelések, és itt a legszorosabb a kapcsolat a korábbi szakaszokkal. Az egyik fő vitakérdés e területen, vajon formai vagy szemantikai-tartalmi alapú-e a funkciók hozzárendelése a mondat különböző szavaihoz, különösképpen az argumentum szerepek hozzárendelése a főnévi csoportokhoz. Érdemes megemlíteni, hogy e kérdéstől függetlenül egy másik is fennáll, melyet maguk a pszicholingvisták kevésbé vetnek fel nyíltan, inkább a nyelvészek és a számítógépes megértő programok készítői számára világos: hogyan jutunk el a nyelvtani szerepektől (pl. alany) a szemantikai szerepekig (pl. cselekvő), illetve tágabban a szintaktikai formától a logikai formáig. Ha expliciten nem is, de azok, akik a feldolgozásban, a hallgató elsődleges munkájában a formai támpontokat hangsúlyozzák, feltételezik, hogy többé-kevésbé egyértelmű megfelelés, egyenes út vezet a szintaktikaitól a logikai reprezentációig, míg a „szemantikusok” szintén csak hallgatólagosan úgy vélik, hogy a megértés során az elemekhez közvetlenül szemantikai funkciókat rendelünk, a szintaktikai reprezentáció ki is maradhat.

A formai elképzelés abból indul ki, hogy a mondat morfémiikus tagolásában vannak viszonylag könnyen azonosítható formai jegyek, melyek szintaktikai utasításként értelmezhetők a hallgató számára. Így például — mint az elképzelés ma már klasszikus kifejtője, Kimball írta le — ilyen elvek lehetnek: „Ha névelőt találsz, nyiss főnévi csoportot, s keresd a hozzá tartozó főnevet”; „Kötőszónál kezdj új tagmondatot, s fejezd be az előző elemzését.”

A szemantikai tényezőket hangsúlyozó álláspont alapfeltevése viszont az, hogy a hallgató — jószándékú közlőt feltételezve — állandóan abból indul ki, hogy az könnyen azonosítható dolgokról igazságokat mond. Ezért az elemzés során állandóan szemantikai és világismereti megkötésekre támaszkodik, s ezekre alapozva nincsen is szüksége (többnyire) a mondat formai elemzésére. Ha például egy olyan mondatot hall, melyben a *kutya*, *csont* és *rág* szavak szerepelnek, a ragok s egyéb formai elemek figyelembevétele nélkül is fel tudja tárnai a három szónak a mi világunkban egyedül értelmes kombinációját. Vagyis a funkcióhozrendelés döntő elve e felfogásban az lenne, hogy a predikátum szemantikai és pragmatikai megszorításaihoz kielégítő módon próbáljuk hozzárendelni az argumentumokat. A példa különösebb részletezés nélkül is mutatja, hogy a tartalmi-szemantikai felfogás erős formájában tarthatatlan, hiszen egy ilyen elemző rendszer nem

1. ábra: Az élő—élettelen szembeállítás csak a legkisebb gyerekeknél befolyásolja a mondatmegértést

tudna már olyan egyszerű mondatokkal sem mit kezdeni, hogy *Péter kergeti Ferit*. Nyitva hagyja azonban ez az elvi megszorítás a következő kérdést: ha a megértésnek vannak is formai összetevői, vajon nem segíthetik-e vagy adott esetben akár „előzhetik-e” meg ezt tartalmi hatások? A tartalmi modell Slobin még a hatvanas években végzett híres kísérletéből indult ki, mely szerint ún. irreverzibilis (pl. *A csontot rágja a kutya*) szenvedő mondatok megértése 4–6 éves életkorban — mikor a szenvedő általában nehézségeket okoz — könnyebb, mint reverzibiliseké (*A lányt kergeti a fiú*). Erre a klasszikus példára visszautalva a kérdés ma tehát az: vajon ez a hatás a szintaktikai elemzés segítségét jelenti-e a tartalom felől, vagy a szintaxistól független tartalmi befolyásolást. Mielőtt erre rátérnék, egy konkrét példát mutatok be arra, mennyire jelentéktelenné válhatnak a tartalmi-világismereti megkötések olyan nyelvben, amely kiugróan jelöli a mondatbeli viszonyokat formai eszközökkel.

Brian MacWhinney-vel végzett kísérleteinkben olyan mondatokat adtunk gyerekeknek lejátszásra, felnőtteknek pedig gyors szóbeli értelmezésre, melyekben az élő—élettelen tényezőt is variáltuk. Az 1. ábra az első főnév cselekvőként választásának százalékat mutatja ebben a szembeállításban. Jól látható a vonalak egymáshoz közelítéséből, hogy ennek a tényezőnek csak a legkisebb gyermekcsoportban volt jelentős hatása, később a gyerekek akár az olyan értelmetlen mondatokat is, mint *A ceruza kergeti az oroszlánt* a grammatikai jelölésnek megfelelően értelmezik. (Ez az ábrán azért jelenti az 50%-hoz közelítést, mert az esetragot is variáltuk, vagyis a mondatok felénél az első főnév volt a nyelvtani tárgy.)⁵

⁵ Pléh Csaba és MacWhinney, B.: Formai és szemantikai tényezők egyszerű magyar mondatok megértésében és a megértés fejlődésében. *Pszichológia*, 1985. 5: 321–38

A formai és tartalmi megalapozottságú megértési modellek vitája mára elsősorban annak vitájává alakult át, hogy a teljességében felfogott megértési folyamat különböző összetevői (nyelvészeti értelemben), illetve különböző felhasznált támpontjai (pszichológiai értelemben) között milyen viszony van.

Lényegében három álláspont ismerhető fel itt a szakirodalomban. Az egyik — melyet legkihegyezettebben Forster képvisel — szerint a megértés során az egyes nyelvi szinteknek megfelelő elemzés mindig szigorú sorrendezésben menne végbe, „alulról felfelé”. A szófelismerés például megvárná a fonetikai elemzés, a hangoknak (vagy esetleg szótagoknak) megfelelő elemzés eredményeit, ezt követné a szintaktikai majd a szemantikai elemzés. Nem nehéz felismerni e felfogásban a generatív nyelvtan korábbi elképzeléseinek nyomait a grammatikai komponensek közvetlen pszichológiai átvételéről. Látszólag nehezen tartható álláspontról van szó. Hiszen számos kísérletből tudjuk, hogy a magasabb szintek milyen hatással vannak az alacsonyabbakra. Így például a nevezetes hangrestaurációs jelenség is ellene szól. Ennek lényege, hogy ha a (8)-hoz hasonló mondatokban a fel nem készített személyek a $\times$ helyén rövid közhögest hallanak, akkor is azt hallják, hogy *megírta*, sőt meg sem tudják mondani, hogy hol volt a közhögs.

(8) *Az unatkozó gyerek megír $\times$ a a leckét.*

A megértési komponensek szigorú linearitásának képviselői újabban azonban találnak egy megoldást erre: feltételezik, hogy a megértés során a nyelvi elemzés mellett működésbe lépnek általános problémamegoldási mechanizmusaink is. A megértésben érvényesülő kontextuális hatásokért — gondoljunk például olyan egyszerű dolgokra, mint a gyakoriság hatása a szófelismerési időkre — s általában minden ún. „ismereti” hatásért az lenne a felelős, hogy ez a rendszer is foglalkozik a nyelvi anyaggal, de függetlenül a nyelvi elemzőtől. Minden látszólag „felülről-lefelé” érvényesülő hatás végeredményben a világismereten alapuló külső s időben többnyire utólagos korrekció lenne, szemben az automatikus s igen gyors valódi nyelvi elemzéssel.

Ennek az elképzelésnek egy másik változata Fodor nagy visszhangot kapott ún. modul elképzelése. Minket érintő lényege az, hogy egymástól függetlenül, önmagukba zártan s igen gyorsan működő modulok, részegységek valósítanak meg a megértést. Ezek egymástól vehetnek fel ugyan információt, de csak a másik kimenetéből, annak elemzési végeredményéből, s részben egymással párhuzamosan, egyidőben is működhetnek. Eszerint tehát nem annyira a szigorú lineáris renden, hanem a független működésen van a hangsúly.

Mindkét felfogás egyetért abban, hogy a felsőbb szintű hatások elsősorban utólagos „ráértelmezések”. Ez nyilván különleges jelentőséget ad a megértés pontos idői paramétereinek tisztázásának.

A harmadik felfogás e kettővel szemben azt hangsúlyozza, hogy a megértés során egymással párhuzamosan folynak különböző elemzések, de ezek nem zárt modulokként működnek, hanem állandóan figyelemmel vannak egymásra, egymás számára áttetszőek (interaktívok), s a megértésben opportunistá módon használunk fel minden lehetséges információforrást. Ezért a különböző komponensek látszólagos rendje kontextustól függően akár meg is fordulhat. E felfogás legjellegzetesebb képviselője Marslen-Wilson. Egy kísérlet példájával érzékeltetném, hogy képzelel el az interakciókat. Képzeleljük el, hogy a személyek a (9) és (10)-es példáknak megfelelő mondatpárokat hallgatnak, ahol az elsőben van, a másodikban nincs szövegszerű összefüggés a két mondat között.

(9) *A Hortobágyon még mindig népszerű a szilaj állattartás.*

Esőben-szélben kint legelészik a gulya a szabadban.

(10) *Lábia tovább növeli olajkitermelését.**Ésöben-szélben kint legel a gulya a szabadban.*

A személyek három különböző szövegfelismerési feladatot kapnak, ahol a célszó mindegyik esetben a *gulya*. Megadják nekik a célszót, egy azzal rímelő szót (*mulya*) vagy egy szemantikai kapcsolatban levő szót (*csorda*). A (9)-es példánál a hasonló hangzás és a szemantikai kategóriába tartozás alapján való felismerés ugyanolyan gyorsan megy végbe, míg ha a kontextus nem ad értelmes szövegösszefüggést — (10) — a hangzás alapján felismerés sokkal gyorsabb. Vagyis szemantikai előhangolás esetén a szemantikai feldolgozás lehet ugyanolyan gyors, mint a fonetikai. S mindez igen gyors: egyes esetekben a szemantikai-lag hasonló szót az összefüggő beszédáramból a személyek már az első szótag alapján felismerik!

Nem itt kell döntenünk e kérdésekben; biztos, hogy a szintek pontos viszonya még legalább egy évtizedig domináns vitakérdés lesz a kísérleti pszicholingvisztikában. Érdekes azonban kiemelni ennek módszertani oldalát is. Mivel a kölcsönhatás vagy utólagos ismereti hatások vitájában kitüntetett szerepe van az időnek, természetesen nőtt meg az érdeklődés a megértés helyes, valódi, ún. menetközbeni (on line) mutatói iránt.⁶

Két fő módszercsoport alakult ki ez utóbbi vizsgálatára. Az egyik a mondat valamely részének felismerését, a felismerés gombnyomással való jelzését kéri, s az így kapott reakcióidőket a mondat szerkezet függvényében elemzi. Leghíresebb eljárása a Foss által bevezetett hangkövetési reakcióidő. Kiderült, hogy egy előre kijelölt szókezdő hang felismerését lelassítja, ha pl. ritka, kétértelmű szó szerepel előtte, ha mondatlanilag nehéz a megelőző szerkezet s így tovább. Sokan azonban azt mondják erre a módszerre: maga a beszédhang nem elsődleges reprezentációs egység a mondatmegértésben, sokkal inkább az a szótag vagy a szó. A hangfelismerés csak másodlagos elemzés eredménye, s ezért a vele kapcsolatos hatások is lehetnek másodlagos — az eredeti a megértéshez rendszeren használt elemzés eredményéből, a már megértett mondatból kiinduló — műtermékek. Másképpen fogalmazva ezt a módszertani problémát: egy szókezdő hang elérhető a személy számára a hang felől, de a már felismert szó elemzése révén is.

Másik a mondat saját anyagát használó „azon idejűségre” jelölt módszer a Marslen-Wilson alkalmazta szövegfelismerés. Végül egy harmadik eljárás az ejtési hibák felismerése. Itt azzal a ravasz logikával dolgozik a kutatás, hogy minél meghatározottabb egy szó az előzmények révén, annál nehezebb a hibát felismerni, hiszen annál inkább „felülről lefelé” nem pedig a hangsorból indulva történik egy adott szó felismerése.

A másik eljárástípus a mondatához képest külső, irreleváns vagy zavaró ingereket használ el. Vagy ezek észrevétlen törlését vizsgálja — mint a köhögés példájában a hangrestaurációnál —, vagy elhelyezésük eltolódását — vö. a (7)-es példánál említett eljárással —, vagy ezek felismerésének gyorsaságát nézi a mondat szerkezet vagy egyéb tényezők függvényében. Ez utóbbi módszer logikája az, hogy minél inkább el van foglalva feldolgozó kapacitásunk a mondat elemzésével, annál kevésbé képes külső, „zavaró anyagra” is figyelni egyidőben.⁷

⁶ A három irányra vö.: a Cooper, W. E. és Walker, E. C. T. szerkesztette Sentence processing (Erlbaum, Hillsdale, 1979.) c. kötet tanulmányát, valamint Fodor, J.: The modularity of mind. Cambridge, M. I. T. Press, 1983. Marslen-Wilson, W. D. és Tyler, L. V. (1980.): The temporal structure of spoken language understanding. Cognition 8, 1–71.

⁷ Magyar példát a hangkövetési idők felhasználására vö.: Pléh Csaba: Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésben a magyarban. Magyar Nyelvőr 1984. 208–18. A módszertani viták egészére pedig: a Cooper–Walker-féle kötetet.

A módszerek sokszor hoznak egymástól eltérő eredményeket. Ezt lehetne a zűrzavar jeleként is értelmezni. Véleményem szerint azonban éppen a különböző eljárások eredményeinek egymásra vetítése fogja biztosítani, hogy a korábbinál megalapozottabb, tényleges megértési modelleket kapjunk. Egyszóval a módszergazdagság s a módszerek ellentmondó eredményei hosszú távon nem adnak elkeseredésre okot.

A mondat teljes értékű megértésének másik két logikailag szükséges „komponense” kutatásáról csak rövid megjegyzésekre szorítkozom. A mondat a d o t t — ú j információk szempontból vett tagolódásának felfogása a hallgató-megértő részéről a pszichológusok egy jó részének értelmezése szerint a következők miatt kulcsfontosságú. Folyamatos szöveg megértése során a szöveg tartalmáról kialakult mentális reprezentációkban, az operatív emlékezetben a már ismert, a szövegben már elhangzott vagy általánosan ismertnek tekintett információknak megfelelő „csomópontokhoz” rendeljük a mindenkor arra vonatkozó információt. A beszélő és hallgató Herbert Clark kifejezése szerint egy sajátos „szerződéssel” él: feltételezik egymásról, hogy ugyanazt tekintik ismert és új információknak. Amikor valamilyen ellenőrzési feladatban különböző „tematikus tagolású” mondatokat adunk a személyeknek, e tagolás kitüntetett jelentőségét jól mutatja, hogy többnyire csak a mondat szerkezetben újként kezelt információ igazságát ellenőrzik: ha például a személyek egy mondat elhangzása után egy képet kapnak, s a képen egy fiú simogatja a macskát, akkor a (11a) mondatot gyakran mint helyeset fogadják el — ugyanis csak azt ellenőrzik a képen, hogy tényleg a kiemelt fiú végzi-e a cselekvést, míg a (11b)-nél ritka a téves elfogadás, itt ugyanis a hibás információ az újnak tekintett információnak megfelelő helyre kerül.

(11. a) *A kutyát a FIÚ simogatja.*

(11. b) *A fiú a KUTYÁT simogatja.*

Számos kutatás azt is kimutatta, hogy összefüggő szövegek esetében — ha az adott, új információk tagolás használatát irányító elveket „megszegjük” —, a feldolgozás folyamata lelassul: a személy például áthidaló információkat keres ahhoz, hogy igazolja, miért tekinti a beszélő a szövegben először szereplő információkat határozott főnévi csoport segítségével már ismertnek stb.

E kutatások két érdekes mozzanatát emelném ki: egyrészt állandóan felvetik, hogy folyamatos szövegértés esetén módosulnak-e a megértési mechanizmusok — ahogy pl. Marslen — Wilsonék hirdetik, s így például speciálisan — a propozicionális és az adott — új információ szempontjából történő elemzés időileg s menetében hogy rendeződik egymáshoz, ha elszigetelt mondatokról áttérünk folyamatos szövegre. Ez már átvezet egy másik problémára: az adott — új információt mint pragmatikai kategóriát vezették be a pszicholingvisztikai kutatásba, olyan nyelvek példáin, ahol ez többnyire valóban csak pragmatikai kérdés. Sajátosan érdekes lehet azonban, hogy milyen következményei vannak a folyamatos szöveg megértésre annak, hogy a magyar nyelvben a szórend s a nyomatékvizonyok, a fókuszba emelési szabályok révén ezek a megkülönböztetések grammatizálódtak? Igen keveset tudunk erről, de olyan területről van szó, ahol a magyar nyelv sajátosságai a nemzetközi pszicholingvisztika fejlődése számára is tanulságos kutatásokra adnak módot.⁸

A cselekvésérték szempontjából történő feldolgozás kulcskérdése a következő. A beszédaktus-elmélet s a társalgási kutatások révén központi témává vált,

⁸ Az adott — új szerződésre vö.: Clark és Clark i. m., ahol sok kísérleti munkát is összefoglalnak. — A magyar grammatikai vonatkozásokra pedig: É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. Bp., Akadémiai, 1983.

hogy milyen átkulcsolások történnek a kommunikáció során a mondatfajták között, hogyan válik pl. a formális kérdés *Van egy cigid?* valójában közvetett felszólítássá. Ezeknek az átkapcsolásoknak a szerveződéséről, feltételeiről stb. számos dolgot tudunk már. Igen keveset azonban arról, hogy a hallgatóban valóban az elméletek sugallta többlépcsős folyamat megy-e végbe. A fenti mondatot például először mint kérdést fogja-e fel, hogy azután fejben átalakítsa felszólítássá. Nagyon kétes, hogy így lenne.

Végül utolsó nyitott problémaként említem: visszatérő kérdés a háromféle, logikailag egymáshoz képest elkülöníthető elemzés viszonya mind időben, mind súlyban, mind abban, hogy milyen helyzetekben melyik válik háttérbe szorítottá s így tovább.

A megértés példáján érzékeltetett sokrétűvé váláshoz hasonló változások lennének bemutatathatóak a *g y e r m e k n y e l v* kutatásában is. A klasszikus kor (hatvanas évek) a szintaxis, mégpedig a formailag megalapozott szintaxis szerepét hangsúlyozta. Jogos volt ez a hangsúly, mert a korábbi gyermeknyelv-értelmezés a pszichológiában — korábban itt a generatív nyelvtan megjelenését közvetlenül megelőzőket kell érteni — túlzottan szóközpontú, s nyelvtan nélküli képet hirdetett a gyermek nyelvi fejlődéséről. A hetvenes évekre — úgy tűnt — ezt a hozzáállást felváltották azok a modellek, melyek a megismerés egészének fejlődésére, illetve a gyermek társas életének közegébe ágyazva vizsgálják a nyelvi fejlődést. Piaget iskolája vagy az amerikai Bruner, de a legtöbb szovjet pszicholingvista is ezt a felfogást képviselte, s a megismerési és társas elvekben a nyelvtani folyamatok magyarázatát keresik.

A pszicholingvisztika „mája” azonban itt is árnyaltabb képet mutat. Sokan ráébredtek, hogy a megismerés fejlődése vagy a társas élet sokszor talán csak a nyelv fejlődésének keretét adja a gyermek életében, de nem mindig magyarázatát. A generatív nyelvtan újabb modelljei is újra előtérbe helyezték sokak számára a formális megközelítést.

A formális és a „tartalom”-centrikus modellek újra és újra felújuló vitája a dogmatikus mozzanatok ellenére sok szempontból hozott és ígér újat. Egyrészt, valósággá vált s o k n y e l v együttes vagy legalábbis egymásra vetített vizsgálata — hiszen mind a nyelvi univerzalisták mind az egyetemes kognitív magyarázó elveket keresők számára szükséges ez.

A módszertan tekintetében kiderült, hogy gondos longitudinális m e g f i g y e l é s és a precíz hipotéziseket vizsgáló k i s é r l e t e z é s egyaránt járható út, csak eltérő kérdésekre. Pl. a társalgási szabályokat senki se vizsgálná kísérletekben.

A nyelvi fejlődés és az elsajátítás menetének pontosabb m e c h a n i z m u s s z e r ú tisztázására kerül a hangsúly. A nativizmus—empirizmus vita dogmatikája helyett az válik relevánssá, hogy pontosan milyen elveket követ a gyerek az elsajátítás során, hogyan képes például szavakra szegmentálni a hallott anyagot, azonosítani a grammatikai jelölőket stb.

Végül: a nyelvalkotás képességének univerzalizását vizsgálva egyre több törekvés van a természetes nyelvek elsajátításában és történeti változásában fellelhető elvek, valamint a természetes és más nyelvek (pl. gesztusnyelv) összevetésére is.⁹ Vagyis a gyermeknyelv terén is igaz az, hogy a mai pszicholingvisztika a tegnaphoz képest kevesebb kész

⁹ E terület történeti szempontokat is érvényesítő áttekintésére vö.: Lengyel Zsolt: A gyermeknyelv. Bp., Gondolat, 1980. Réger Zita: Az anyanyelv elsajátítása, in: Kenesei István (szerk.): A nyelv és nyelvek. Bp., Gondolat, 1984. 207—30. Pléh Csaba: A gyermeknyelv fejlődésének és kutatásának modelljei. Pszichológiai Tanulmányok XVI. 1985. 105—88. Az említett modellekre pedig Brown és Brunner írását a 2. lapolji jegyzetben-említett szöveggyűjteményben, valamint Pléh Csaba és Radics Katalin: Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. ÁNYT. XIV. 87—108. Az „elsajátítási elvekről” pedig Pléh (1985.), valamint Slobin tanulmánya az idézett tanulmánykötetben.

választ kínál, viszont sokrétűségével s a versengő felfogásokkal közelebb került a valódi problémákhoz.

A pszicholingvisztika nemzetközi sokrétűbbé válása világosan felveti, milyen *integrációkra* van szüksége az egyébként örvedetesen fejlődő magyar pszicholingvisztikának is.

A kísérleti technikák finomodása — például a megértés folyamatának egyre intimebb finom elemzése, de elmondható ez a beszédprodukciónak vizsgálatáról is — azt igényli, hogy a *fonetika* val a korábinál szorosabb kapcsolataink legyenek. Ma a mondatmegértés vizsgálata például „kiszorítva” meg nem oldható ingeranyagok előállítását igényli.

A nyelvtani komponenseknek megfeleltetett, illetve meg nem feleltetett megértési összetevők, az izolált mondat s a folyamatos szöveg megértésének összevetése s hasonló témák újra intimebb viszonyt tételnek fel a *grammatika* fejlődése és a *pszicholingvisztika* között. Ez az intimitás azonban nem úgy értendő, hogy — mint húsz évvel ezelőtt — a pszichológus közvetlenül adaptálja a nyelvész fogalmait. Ma már érettebb a két terület kapcsolata: nem a nyelvészeti modell elfogadására, hanem az ott is változó fogalmak alkotó adaptálására van újra szükség. A magyarban ez különösen világos pl. a szórenddel kapcsolatos rivális grammatikai modellek tekintetében.

Természetesen az ún. alkalmazói területek, a pedagógiai, a különböző patológiás diszciplínák viszont a pszicholingvisztika segítségét várják el. Ezek azok az „illeszkedések” azonban, ahol viszonylag kevés nálunk a fehér folt.

Pléh Csaba

Az idéző mondat funkciója írói szövegekben

(Egy szembeesztő szövegvizsgálat néhány tapasztalata)

1. Maupassant-novellák és magyar fordításuk egybevetésekor terelődött rá figyelmem azokra az összefüggésekre, amelyek a szöveg szerkezeti felépítése és a közlés kifejezőértéke (expresszivitása) meg az írásműbe foglalt ún. idéző mondatok beszerkesztésének és felépítésének különböző módozatai között állnak fenn.¹ A felismerés tüzetesebb elemzésre készítetett.

1.1. Ismeretes, hogy az idéző mondatot mind a magyarban, mind a franciában négyféleképpen lehet beszerkeszteni. Úgy tudom, hogy szövegbeli helyének ugyanezek a változatai megtalálhatóak az európai művelődés szférájába sorolható más nyelvek kifejező gyakorlatában is.

Az idéző mondat *megelőzheti* az egyenes beszédet, az egyenes beszédben megszerkesztett mondat két szakasza *közékelődhet*, *követheti* az egyenes beszédet, végül lehet jelöletlen („0” fokon jelölt).

Szerkezeti felépítését tekintve állhat *önmagában*; lehet *tő- vagy bővítetett mondat* és lehet valamilyen összetett mondat *tagmondat*.

Úgy gondolom, elég nyilvánvaló, hogy ha az idéző mondat szövegbeli helyének és szintaktikai felépítésének ennyiféle változata van, akkor a *közlő szándék* szempontjából ezek a változatok aligha lehetnek egyenértékűek. Tapasztalataim alapján az is

¹ Réflexions sur l'équivalence stylistique. Annales Uni.v Sc. Budapestensis de R. Eötvös nominatae, Sectio Linguistica XVI (1986): 105–25.

elég nyilvánvalónak látszik, hogy az idéző mondat beszerkesztésének és felépítésének különféle változatait (legalábbis az európai művelődés szférájába sorolható számos nyelven) különbözőségükben hasonló kifejezőszükségletek hívták életre és tartják fenn a nyelvhasználat gyakorlatában. Viszonylagos egyetemességük — mutatis mutandis — talán a stilisztikai alakzatok egyetemességéhez hasonlítható.

1.2. Már első megfigyeléseim is azt sejtették, hogy az idéző mondat lehetséges változatainak funkcióját és értékét, gyakoriságának és megoszlásának sajátosságait főképpen az a szerep határozza meg, amelyet a szöveg szerzője akkor és ott neki juttat. Ennek ellenére megpróbálom leírni fontosabb változatainak általánosítható közlészándékát annak tudatában, hogy az általánosítás árnyalatlan és leegyszerűsített lesz.

a) Az idéző mondat a szöveg értelmi tagolásának egyik eleme. Szűnnet értéke van, amit akár a sorkezdő üres hely, akár valamilyen írásjel (gondolatjel, idézőjel, vessző) jelöl. Ritmikailag különíti el a párbeszédés szekvenciát az elbeszélő résztől. Jellemzője a másodlagos szöveghangsúly.

b) A tagolás nemcsak elkülönítést jelöl, hanem egybekapcsolást is. Az idéző mondat összeköti a párbeszédés részt az őt megelőző és/vagy követő elbeszélő szakasszal. Olyan kapcsolóelem tehát (*konnektor, embrayeur*), amely a szöveg kohézióját erősíti. Perspektívája is azonos az elbeszélő részek perspektívájával.

c) Kapcsolóelem funkciójából következik, hogy bevezeti vagy lezárja a beszélgetőtársak objektív és/vagy szubjektív helyzetének leírását, hogy jelöli vagy jelzi személyközi viszonyuk változásait vagy változatlanóságát.

d) Akkor is kielégíti az idéző mondatot jellemző közlészükségletet, ha nem tartalmaz beszédet jelölő igét (*verbum dicendi-t*). A szünet értékű írásjel vagy üres hely kíséretében megjelentett idéző mondat tartalmazhat nemcsak beszédaktust jelölő igét, hanem performatív igét is.

2.1. Az idéző mondat szövegbeli szerepére, expresszív értékére egy paraszti környezetben játszódó Maupassant-novella hívta fel a figyelmemet. Az elbeszélés valamennyi jelölt idéző mondata megelőzte, bevezette az egyenes beszédet. Egyhangú, hol sűrítetten, hol ritkulón ismétlődő beszerkesztése és szintaktikai felépítése egyértelműen tükrözte a naiv beszélő körülményeskedő, nehézkes kifejezőmódját, bizalmatlanságát; félreérthetetlenül érzékeltette a beszélgetőtársak viszonyának aprólékosan leírt, hol lassuló, hol gyorsuló változásait.

Le curé, se voyant victorieux, devint tout à coup bon enfant, familier :

— A la bonne heure, à la bonne heure. [...] Vous verrez, vous verrez.

Sabot souriait d'un air gêné, il demanda :

— Y aurait-il pas moyen d'la r'mettre un brin, e'te communion.

(La Confession de Théodule Sabot)

A plébános, látva, hogy már fölül van, egyszerre jó fiú lett, bizalmaskodó :

— Ideje volt, épp itt volt az ideje. [...] Nem fogja megbánni, meglátja!

Sabot zavartan mosolygott és megkérdezte :

— Nem lehetne... nem lehetne... kissé várni... azzal az áldozással?

(Théodule Sabot gyónása — Lányi Viktor fordítása nyomán)

Mivel most már az érdekelt, vajon az előrehelyezett idéző mondat ilyen következetes ismétlődése csak ennek az egyetlen novellának a stiláris jellemzőihez tartozik-e, vagy ugyanígy megtalálható Maupassant más elbeszéléseiben is, megvizsgáltam az idéző mondat beszerkesztését és szintaktikai felépítését összesen négy paraszti tárgyú és több, más társadalmi környezetben játszódó novellájában is.

Elemzésem azzal az eredménnyel járt, hogy a paraszti tárgyú novellákban valamennyi (jelölt) idéző mondat következetesen megelőzi az egyenes beszédet. Az egyik elbeszélésben (a *Le baptême* címűben) különösen érdekesen jelentkezett az írónak ez az — ösztönös vagy tudatos? — szövegalkotó (stiláris) sajátossága. A novella keretes elbeszélés. A narrátor breton birtokos, a szereplők breton parasztok, halászok. A narrátor szavait kísérő idéző mondatok helye változó, van amikor közbevetett helyzetűek, van amikor záró helyzetűek. A paraszti szereplők szavai ellenben mindig csak előrevetett idéző mondatok kíséretében jelennek meg. Maupassant egyéb írásműveiben már nem találtam rá az egyféleképpen beszerkesztett idéző mondat állandó és következetes ismétlődésére.

2.2. Most már úgy vetődött fel bennem a kérdés, vajon az előrehelyezett idéző mondatnak — amely egyébiránt a Biblia jellegzetes idéző mondatfőpisa — ez a következetes ismétlődése csak Maupassant-ra, kizárólag valamilyen francia nyelvű íróra jellemző-e, vagy ennél általánosabb beszerkesztési eljárásról van-e itt szó.

Feldolgoztam tehát egy több mint 250 000 betűhely terjedelmű korpuszt, amely francia és magyar forrásnyelvű szövegekből áll, magában foglalja a szövegek jó részének fordítását is. (Vö. a függelékben közölt jegyzéket.)

Bár a legtöbb szövegben az idéző mondat különféle változatai váltakozón fordulnak elő, gyakoriságukból és elrendeződésükből mégis kiolvasható a (forrásnyelvű) szövegalkotójának jól körülírható közlő szándéka és az idéző mondat aktuális közlő — stiláris — értéke.

Jóllehet hogy a számításba jöhető írásműveknek csak parányi részét dolgoztam föl, nyugodt lélekkel állíthatom, hogy az a stiláris eljárás, amely Maupassant paraszti tárgyú novelláiban olyan meglepő következetességgel fordul elő, nem egyetlen író és nem egyetlen nyelv kifejező gyakorlatának sajátja.

3.1. Elemzéseim arra a következtetésre juttattak, hogy az idéző mondat kizárólagosan egyfajta beszerkesztése viszonylag ritka. Általában jellemző viszont valamilyen íróra, különösen pedig valamilyen műre, illetve egy-egy hosszabb írásmű rövidebb, de összefüggő szakaszára a beszerkesztés és/vagy a szerkezeti felépítés valamilyen változatának átlagon felüli gyakorisága vagy több változat előfordulásának hasonló (azonos) gyakorisága.

Az 1. táblázat adatai a feldolgozott forrásnyelvű szövegeknek az idéző mondat helyére és szerkezeti felépítésére jellemző legfontosabb viszonyszámait tüntetik fel. Az író neve mellett szereplő sorszám megegyezik a függelékben közölt jegyzék megfelelő sorszámával. A jelöletlen idéző mondatok százalékarányának kiszámításakor 100-nak az összes párbeszéd mondatot vettem; a jelölt idéző mondatok kiszámításakor pedig az összes jelölt idéző mondatot vettem 100-nak.

A számsorok és oszlopok eltérései túl nagyok ahhoz, hogy bármilyen igazolható következtetést vonjunk le akár általában a francia, akár általában a magyar nyelvű írásművekre vagy valamilyen irodalmi műfajra (novellára, regényre) vonatkozóan. Még azt a feltevésemet is csak félve merem kimondani, hogy talán a magyar mondathangsúly ereszkedő jellegének köszönhető a szekvenciát záró idéző mondatok feltűnő gyakorisága a két vizsgált szövegben. Mert hiszen, ha például Benedek Elek vagy más magyar író népmeséi vagy meséi idéző mondatainak szövegbeli elhelyezését vizsgálom, egy-kettőre kiderül, milyen magas bennük az előrevetett idéző mondatok aránya.

Amíg az általam elemzett korpusznál összehasonlíthatatlanul nagyobb szövegtanyag elemzésének eredményei nem állnak rendelkezésre, addig meg kell elégednünk azzal az egyszerű megállapítással, hogy a g y a k o r i s á g v i s z o n y s z á m a i

I. táblázat

A szerző	Jelöletlen	Előrebelyezett	Közbeékel	Hátravetett	Kéttagú	Bővített	Összetett
	idéző mondatok %-a						
Maupasant							
2.	61	100				52	
4.	32	77	8	15	38		38
5.	26	92	4	4	38		33
Aragon							
1.	50		64	ø		36	36
2.	78	50				50	
Beauvoir							
1.	60	50			62		
2.	64	ø	67		61		
Örkény							
1.	39			79	79		
2.	55			88	73		
3.				86	76		
Illyés							
1.	50			55		40	
2.	38	ø		89		56	ø
Déry							
1.	62	ø		77			38
2.	46	ø		60			60

aktuálisan jellemzőek az egyes szövegekre. Bár az idéző mondat különféle változatai előfordulásának gyakoriságát bizonyára befolyásolja az a társadalmi kulturális közeg is, amelyben a szöveg létrejött, diskurzív felépítését és expresszív értékét döntően a kifejező szükséglet és a kifejezőképesség találkozása határozza meg.

4.1. A feldolgozott szövegek összetétele eleve kizárja az idéző mondatok nyelvek, műfajok, írók szerinti pontos és kimerítő vizsgálatát, vagy a szinkrón, még kevésbé a diakrón jellemzők általánosítását, vagy éppen nyelvek közti szembesítését.

A korpusz összeállításából talán az is kiviláglik, hogy nem ez volt a célom. Azt szerettem volna tisztázni, hogy amennyiben gondolatmenetem kiindulópontja igaz, és valamely szöveg stílus jellemzői közé sorolhatjuk az idéző mondat egyik vagy másik változatának jelentős (szignifikáns) gyakoriságát, illetve elrendezésének módjait a elbeszélés szövedékében, tükrözti-e a célnyelvű szöveg azt a közlő szükségletet, amelynek hatására az idéző mondat létrejött; amely indítóoka az egyes változatok előfordulásának és/vagy előfordulásuk gyakoriságának és jellegzetes szövegbeli elrendezésének.

4.2. Az 1. táblázat számsorai azt mutatják, hogy a tizennégy szöveg közül egyben – a Maupasant 2. jelűben – az idéző mondatnak csak egyféle beszerkesztése fordult elő. Öt további szövegből viszont következetesen hiányzik a beszerkesztés egyik vagy másik változata. Mind a két eset szélsőséges.

De vajon mennyire érzékelik, illetve érzékeltetik a fordítók az idéző mondat beszerkesztésének és szerkezeti felépítésének ezeket a sajátosságait? Erről tájékoztatnak a 2. táblázat adatai.

2. táblázat

A szövegjellemző százaléka	A szerző vizsgált műve					
	Maupassant 2.		Aragon 1.		Beauvoir 2.	
	fr.	m.	fr.	m.	fr.	m.
Párbeszédes m. összes m.	53	58	65	64	92	80
Jelöletlen i. m. párbeszédes m.	61	67	50	52	32	40
Előrehely. i. m. jelölt i. m.	100	68	36	40	33	22
Közbeék. i. m. jelölt i. m.	ø	9	64	60	ø	ø
Hátrahely. i. m. jelölt i. m.	ø	23	ø	ø	67	88
Kéttagú i. m. jelölt i. m.	15	70	28	38	61	81
Bővített i. m. jelölt i. m.	52	44	36	50	33	19
Összetett i. m. jelölt i. m.	33	26	36	12	6	ø

A szövegjellemző százaléka	A szerző vizsgált műve							
	Illyés 2.		Déry 1.			Déry 2.		
	m.	fr.	m.	n.	sp.	m.	n.	sp.
Párbeszédes m. összes m.	38	33	72	73	70	70	67	70
Jelöletlen i. m. párbeszédes m.	24	44	44	46	47	33	56	50
Előrehely. i. m. jelölt i. m.	ø	11	ø	13	7	ø	ø	7
Közbeék. i. m. jelölt i. m.	11	22	23	33	13	40	47	26
Hátrahely. i. m. jelölt i. m.	89	67	77	67	80	60	53	67
Kéttagú i. m. jelölt i. m.	44	11	31	36	21	13	20	27
Bővített i. m. jelölt i. m.	56	89	38	28	29	60	53	46
Összetett i. m. jelölt i. m.	ø	ø	31	36	50	27	27	27

Ha soravesszük a különböző számoszlopokat, bizonyos tájékoztatást kapunk arról, hogy a forrásnyelvű szöveg idéző mondatainak az eredeti műtől eltérő beszerkesztése és/vagy szintaktikai felépítése milyen érzékelhető változásokat idéz elő a célnyelvű

szöveg diskurzív rendjében és/vagy expresszív értékében. De tegyük hozzá azt is, hogy amíg az idéző mondat szövegbeli elhelyezése — feltételezésem szerint — független az adott nyelv rendszerétől, addig szerkezeti felépítése kevésbé független tőle. Bár általában csak a lényeges eltérésekre érdemes felfigyelnünk, a szerkezeti felépítés szempontjából szignifikáns eltérésről csak akkor fogunk beszélni, ha a forrányelvű és a célnyelvű szövegben jelentősen különbözik a kéttagú idéző mondatok és az összetett mondat tagmondataként megszerkesztett idéző mondatok aránya.

a) A Maupassant-elbeszélés magyar változatában a fordító különféle áttagoló eljárásai együttesen azt eredményezik, hogy az eredeti mű lassú, visszafogott menete felgyorsul, s ez már nemcsak a novella kifejezőértékét változtatja meg, hanem diskurzív felépítését is.

b) A fordító olvasata határozza meg a célnyelvű szöveg tagolását és kifejezését. Mind az Aragon 2. jelű, mind a Beauvoir 2. jelű szöveg idéző mondatainak beszerkesztése hasonló az eredeti írásműhöz.

c) Déry regényének német fordítójában megvan a hajlandóság arra, hogy tömörebbé tegye az író — bizonyára tudatosan — (túl)részletezett előadásmódját. A spanyol fordító eljárása azonban következtelen.

d) Az Illyés 2. jelű szöveg adatai arról tanúskodnak, hogy a fordító fellazította a regényrészlet érzékletes tömörségét. Megváltoztatta ütemét azáltal, hogy csökkentette a párbeszéd mondatok, a párbeszéd mondatokon belül meg a hátravetett és főképpen a kéttagú idéző mondatok arányát.

5. Már a számszerű összehasonlítás során is kiderült, hogy a célnyelvű változatban az eredeti szöveg idéző mondatai akkor torzulnak el a leggyakrabban, ha a fordító nem az aktuális kifejező szükséglet összefüggésében értelmezi (adja vissza) 1. a hosszabb-rövidebb szünetet jelölő frászelek és üres helyek szemiotikai jelentését és/vagy 2. az idéző mondat előre- vagy visszautaló funkcióját.

A következő oldalakon néhány példát látunk, amely szemléletessé teszi ennek a kétféle torzulásnak (torzításnak) és a szöveg szerkezeti felépítésének, illetve a közlés expresszivitásának kölcsönös összefüggését.

¶ a) A G. A. úr X-ben című regény tagolásának egyik sajátossága — láttuk —, hogy benne az idéző mondatok sehol nem előzik meg az egyenes beszédet. Másik sajátossága, hogy Déry ritkán szerkeszt egymondatos bekezdést, és nem szerkeszt olyan egyenes beszédet tartalmazó bekezdést sem, amelyben az egyenes beszéd önmagában áll, legalábbis én egyetlen ilyen bekezdést sem találtam.

A német fordításban akad ugyan elvétve előrehelyezett idéző mondat, de önálló bekezdésbe tagolt, egyenes beszédben megírt mondat vagy rövid mondatlánc egyszer sem.

A spanyol fordító figyelmét ezek a finom részletek elkerülték. Mutatóban néhány szövegtörödéek:

G.A. felült az ágyban. — Nyugodjék meg, Larra úr!

G. A. *beschwichtigte ihn*: „Beruhigen Sie sich doch, Herr Larra!” G. A. se incorporó en la cama. — Vamos cálmese, señor Larra . . .

Az öregember kiegyenesedett. — A kis unokám?

Der Alte richtete sich auf „Meine kleine Enkelin?” *El abuelo se reincorporó, preguntando*: — ¿Será mi nieta?

Hoztál tápanyagot? — kérdezte az aggastyán.

„Hast du Nährmittel gebracht?” *frage der Greis*. — ¿ Me has traido comida?

Az első két példával kapcsolatban csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy amennyiben az írásjelnek van jel értéke — márpedig ezt aligha lehet vitatni — Déry jelölése: a pont és az után következő gondolatjel nyilvánvalóan azonos kifejező szükséglet jelzésére szolgál. A magyar gyakorlat szerint nem értelmezhetem a kettősponttal egyenértékű jelölésnek.²

A német fordító következetes volt. Mindkét helyen idéző mondatként értelmezte a bekezdés első mondatát, amelyet én elbeszélő szövegszelvényként értelmeztem. A spanyol fordító nem volt következetes.

Az utolsó példában bemutatott mondatnak nemcsak a tagolása, hanem a közléstartalma sem egyenértékű Déry mondatával (mintha ez lett volna a forrásnyelvű szövegben: „Hoztál nekem eledelt?”).

b) Simone de Beauvoirnak a szöveganyagban szereplő regényét ketten fordították: Illyés Gyula és Wessely László. A belső címlap azonban nem tájékoztat arról, hogyan osztották meg a munkát. Ezért mind a regény első, mind a második felének egy-egy részletét tüzetesebben elemeztem. Az idéző mondatok beszerkesztésének sajátosságai azt jelzik, hogy a két részt más-más fordító ültette át.

Az 1. jelű szövegre az jellemző, hogy tagolása kevésbé simul az eredeti szövegéhez, mint a 2. jelű szövegé. A két fordító eljárásainak különbözőségére a továbbiakban még visszatérünk.

5.2. Simone de Beauvoir sűrűn él az idéző mondat közlőértékének mindenféle változatával. Megerősíti, hangsúlyozza a szöveg kohézióját erősíti kapcsoló szerepét, amikor egyazon tagolt egységen belül, egymást követő két mondatba is beleilleszt egy-egy idéző mondatot (egyszer az egyenes beszéd elé, egyszer utána sorolja). A beszédhelyzet ilyen túljelölését nem a szöveg érthetősége követeli meg: sajátos kifejező érték hordozója.

a) Fel kell tételeznem, hogy van fordító, aki redundánsnak tartja azt, amit túljelölésnek neveztem, ezért hagyja ki azután a célnyelvű szöveg egymást követő, ugyanabba a bekezdésbe tagolt mondatai egyikéből az idéző mondatot.

Így jár el a Beauvoir 1. jelű részlet fordítója is:

— Non, ça ne m'est pas agréable, dit Robert. On se donne tant de mal pour se faire comprendre! Et ils vont créer systématiquement les pires malentendus. Oui, ajouta-t-il, c'est peut-être l'écrivain en moi qui conseille lâchement à l'homme politique de filer doux.

— Nem, nem érint kellemesen — jelelte Robert. Mennyi vesződés, mire az ember megérteti magát! Igen, talán az író tanácsolja bennem gyáván a politikusnak, hogy tűnjön el a balfenekén.

Ugyanilyen jellegű áttagolást találtam a 3. jelű Örkény-novella német fordításában is:

Rutkowski hallgatott.

— Érdekes — mondta Barbara —, hogy órá nem voltam féltékeny. Talán azért — tündött tovább —, mert úgy imádta azt a gyereket.

Rutkowski erre se szólt semmit.

Rutkowski schwieg.

„Interessant”, sagte Barbara, „auf sie war ich niemals eifersüchtig. Vielleicht deshalb, weil sie das Kind so liebte.”

Rutkowski schwieg auch jetzt.

² „Ha azt akarjuk jelezni, hogy bizonyos mértékig elkülönülő gondolatsor kezdődik, pont, felkiáltójel és kérdőjel után még gondolatjelet is teszünk.” (A magyar helyesírás szabályai. Tizenegyedik kiadás. Budapest, 1984. 100.)

Beauvoir az idéző mondat megkettőzésével a szereplő (Robert) jellemrajzának — és az egzisztencializmusra jellemző gondolkodásnak — fontos vonását hangsúlyozza. A második idéző mondat nemcsak arra szolgál, hogy érzékeltesse a beszélő töprengését. A visszautalás azt is kifejezésre juttatja, hogy ugyanaz az ember, aki a kommunistákról feltételezi, hogy félreértéseket akarnak majd szítani, egyúttal önmagában is keresi a hibát. Tépeldődik ambivalens érzései okán.

A magyar szövegből kimaradt a második idéző mondat: *tette hozzá*. De hiányzik belőle az a mondat is, amely megelőzi a közbeékelte idéző mondatot tartalmazó megnyilatkozást. (És következetesen szűtik majd a legképtelenebb félreértéseket.) Ok-e, okozat-e, nem tudhatom.³ A magyar szöveg mindenképpen szegényebb lett nemcsak egy érdekes stiláris alakzattal, hanem egy jellegzetes gondolkodásmód író ábrázolásának finom részletével is.⁴

— Dans un espace courbe, on ne peut tirer de ligne droite, *dit Dubreuilh*. On ne peut pas mener une vie correcte dans une société qui ne l'est pas. [...] Encore une illusion dont il faut nous débarrasser, *conclut-il*.

— Íves térben nem húzhat egyenes vonalat — *jelentette ki Dubreuilh*. Nem lehet becsületesen élni olyan társadalomban, amely nem becsületes. [...] Ez is olyan illúzió, amittől meg kell szabadulnunk — *vonta le a tanulságot*.

Visszautaló funkciója van az Örkény-novellából kiemelt szemelvény második idéző mondatának is. A két szószerkezet a beszélő gondolatai kanyargós menetének egy-egy útjelzője. De a részlet négy mondata együttesen többet is, mást is kifejez. Az író kívülről — 3. személyben elbeszélve — mutatja meg és állítja szembe egymással Barbara hangos gondolkodásának belső mozgását Rutkowski tartásának makacs mozdulatlan-ságával.

A német változat szegényebb a gondolatritmus párhuzamos szerkesztésével, a megkettőzött stiláris alakzat szorososan egybefűzött láncának expresszivitásával.

b) Az idéző mondat elválasztó funkciójából következik, hogy lehetőséget ad az egyenes beszéd egyes elemeinek kiemelésére. Ez a kiemelés meg együtt járhat az idéző mondat egyik elemének vagy az előtte, esetleg az utána álló mondat (mondatok) egyik elemének anaforikus megismétlésével.

Ha a fordító nem ismeri fel az anafora kifejezőértékét, elhagyja az ismétlődő szövegelemet. Magában talán még el is marasztalja a szerzőt, amiért terjengősen fogalmaz amiért ugyanazt többször is elmondja, sőt mi több, ugyanazt ugyanúgy mondja el többször is.

Elsikkad például Örkény mesteri anaforája a 3. jelű novella német változatában:

Barbara felsóhajtott, alig titkolt gyönyörűséggel. *És azt mondta:*

— Te édes pizsok.

És megköszönte a rózsákat.

Barbara seufzte mit kaum verhohlender Freude. *Und sie sagte:*

„Du liebes Mistvieh.“

Sie bedankte sich für die Rosen und war wie ausgewechselt; [...]

³ Fordítói (kiadói) gyakorlatunk sajnos eltűri az eredeti szöveg egyes mondatait, vagy akár teljes bekezdéseit véletlenszerű, de néha feltehetőleg tudatos kihagyását. Az idézett francia szövegrészletnek nemcsak egy mondata maradt ki a magyar fordításból, hanem a dramaturgiai egységet záró teljes bekezdés is. Sorolhatnék még példákat, ám a felületességnek vagy óvatosságunknak legföljebb magyarázatát kapnám. Mentsége nincs se a fordítónak, se a lektornak, se a szerkesztőnek.

⁴ Ugyanennek a szereplőnek hasonló töprengését és ambivalens lelkiállapotát hasonló eszközökkel írja le a második részlet egyik bekezdésében. Ennek a magyar változata viszont hiánytalanul közvetíti a túljelölés kifejezőértékét:

Elsikkad ugyanígy — nem is egyszer — Déry regényének spanyol fordításában. Például:

[...] Mert *nehogy azt higgyék* — kiáltotta reszkető hangon, s kinyújtott mutatóujjával valószínűtlenül hosszú karja végén, az ágyban ülőkre mutatott — *nehogy azt higgyék*, hogy én ezen a kiránduláson részt óhajtok venni. *Nem, uraim, erre ne számítsanak. Nincs az a hatalom, amely [...]* *Nincs az az igazság, amelyet [...]*

— *No se imaginen* — dijo señalando con el índice a la pareja sentada en la cama —, que voy a formar parte de la excursión. *No, señor. No cuenten con ello. Ninguna potencia del mundo [...]* *No hay verdad que [...]*

A Jeruzsálem hercegnője című novellából kiemelt részlet az idéző mondat funkciójának szinte klasszikus képlete. Magában foglalja az elkülönítés és az összekapcsolás minden jegyét. Tagolása sajátos — szerzőjére jellemző — szövegritmust alakít ki. Az és kötőszó az egyenes beszéd előtt is, után is csupán a (tárgyas) igét és a tárgyat tartalmazó mondat élén áll. Mind a három mondat rövid, de a második valamivel hosszabb az elsőnél, a harmadik meg a másodiknál. Az új bekezdés első mondata után két tagmondatból összetett mondat következik: az első most is rövidebb a másodiknál (*Mintha kicserélték volna, derűsen és barátságosan elbeszélgetett Kazióval*).

A német fordítás gyenge pontja az egyenes beszédet követő mondat. Visszaadja ugyan a részlet gondolati tartalmát, de kifejező értékét nem.

A Déry-regény spanyol változata parafrasztikus fordítás szemléletes példája. A fordító nem hallja ki a szöveg jó néhány expresszív elemének hangulati színező értékét. Márpedig az olyan szavak vagy szócsoportok, mint a bemutatott szemelvény környezetében előforduló *mondhatatlan felháborodás, rémület, rikácsolta* szoros kölcsönhatásban vannak azzal az ismétlődéssel, amelyet az idéző mondat még ki is emel.

De a spanyol fordító nem érzékelt az idéző mondatnak azt a szövegformáló sajátosságát sem, amely alkalmassá teszi arra, hogy körülötte anafora alakuljon ki.⁵

Le vieil homme se retourna dans les draps fripés: „*Ne t'agite pas!* — lui cria de la pièce voisine Adelgonde, sa femme, qui devait l'avoir aperçu dans la psyché, seul reste de leur splendeur italienne. — *Ne t'agite pas, Frédéric, le docteur a dit...*”

Az öregember megfordult a gyűrött ágyban: — *Ne mozgolódj!* — *kiáltotta át a szomszédos szobából Adelgonde, a felesége, aki nyilván az állótükrben látta; ez volt utolsó olasz kincsük. — Ne mozgolódj, Frédéric, a doktor azt mondta...*

⁵ Az idéző mondatnak az a szemiotikai sajátossága, hogy körülötte természetesen alakul ki anafora, megint csak független a magyar nyelv rendszerétől. A feldolgozott szöveganyagban, Aragon regényének egyik töredékében is akad rá példa, s a fordító a magyar szövegben vissza is adta:

Déry regényének német fordításából is hiányzik egyik-másik anafora. De nem azért, mert az idézőmondat körül kialakult anafora ismeretlen vagy szokatlan a német kifejező-gyakorlatában. Német írók, ízlésüktől, az írásmű jellegétől függően ugyanolyan gyakran vagy éppoly ritkán használják, mint a magyar vagy a francia írók. Felütöttem Thomas Mann: *Der Zauberberg* (A varázshegy) című regényét. Nem tartott sokáig, amíg megtaláltam az alábbi két példát. Szöllősy Klára magyar fordításában azonban nem anafora állt ugyanezen a helyen. Eljárása következetesen eltüntette az ismétlődést:

[...] „*Ich wiederhole*”, *sagte er mit erhobener Fingerlanze, während in seiner anderen Hand das Weinglas zitterte, „ich wiederhole: daher unsere Verpflichtung unsere religiöse Verpflichtung zum Gefühl.* [...]]

[...] Főlemelte dárdás mutatójúját, míg másik kezében a tele pohár reszketett, és *kijelentette: — Ismétlem: ezért kötelességünk, ezért vallásos kötelességünk az érzés.* [...]]

Néhány oldallal később:

„*Ich sage nicht*”, *versetzte Hans Castorp, „ich sage nicht daß sie sie jemals geteilt hat.* [...]]

— Nem állítom, hogy valaha is viszonozta — *felelte Hans Castorp.* [...]]

(7. fejezet. Mynheer Peepkorn [folytatás])

A német fordító hűségesebben adja vissza a célnyelvű szövegépítkezés jellemzőit, A hasonlóságok és különbözőségek érzékeltetésére ábrát szerkesztettem (vö. 1. ábra), amely egyetlen forrásnyelvű bekezdés idéző mondatainak beszerkesztését és szerkezeti felépítését veti egybe mind a német, mind a spanyol célnyelvű változatával.

6. Az előző oldalakon olyan fordításokat figyeltünk meg, amelyekben az idéző mondatnak az eredeti szövegtől eltérő beszerkesztése és/vagy felépítése megváltoztatta az írásmű diszkurzív rendjét, főképpen pedig kifejező értékét. A torzulások (torzítások) azonban nem szükségszerűek. Az idéző mondatot úgy is meg lehet szerkeszteni, és úgy is be lehet szerkeszteni a célnyelvű szövegbe, hogy ez utóbbinak mind tartalmi-logikai rendje, mind expresszivitása hasonló legyen az eredeti szöveg rendszeréhez és hangulati-érzelmi értékéhez.

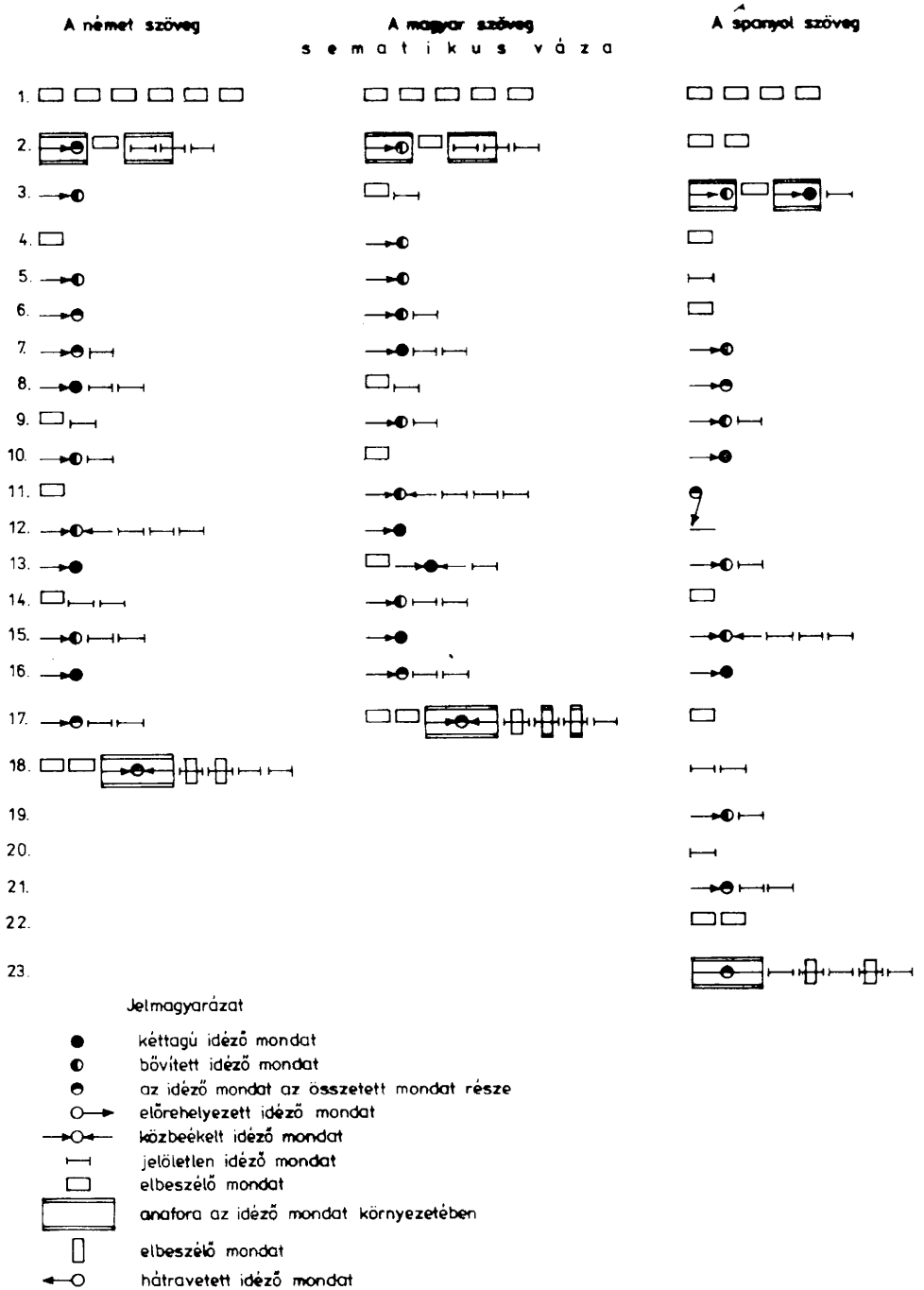
Igaz, hogy a hasonlóság nyelvi kialakítása a fordítótól nem kíván rendkívüli képességeket, de azt se szabad elhallgatni, hogy leleményességét nem egyszer teszi próbára. És főleg azt kell hangsúlyoznunk, hogy mindig megköveteli tőle a szöveg közlő szándékának (a szerző közlő szándékának) figyelmes mérlegelését. Hasonlóságot mondtam, nem azonosságot. Az idéző mondat beszerkesztésének és felépítésének teljes azonossága a forrásnyelvű és a célnyelvű szövegben irreális, ezért értelmetlen követelmény.

A vizsgált szempontból akkor tekinthető hasonlóknak a két szöveg, ha a fordításban mindig egy és ugyanaz a változat — ha nem is szükségszerűen az eredetivel megegyező változat — felel meg az eredeti beszerkesztés ugyanazon változatának; ha a kéttagú idéző mondatnak kéttagú idéző mondat felel meg, a bonyolultabb mondatfelépítésűnek pedig az összetettebb szintaxisú idéző mondat.

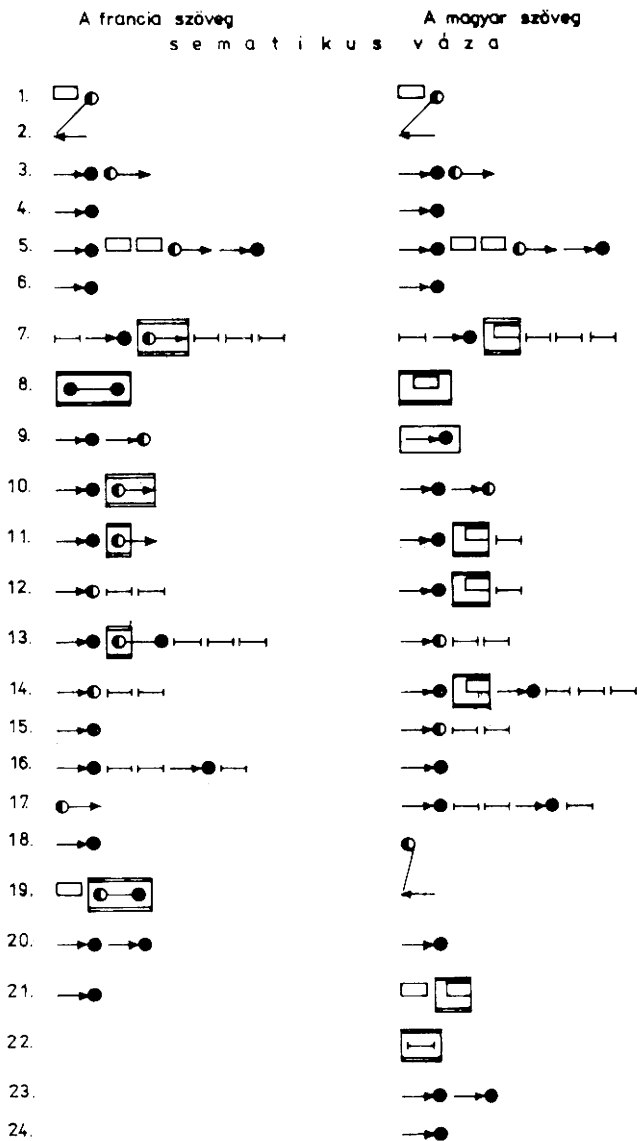
a) Korábban már szó esett arról, hogy S. de Beauvoir regényének egyik felét minden bizonnyal más fordító ültette át, mint a másodikat. Az 1. jelű szemelvény idéző mondatainak szövegbeli elhelyezése és felépítése kevéssé egyezik a francia írásával, a 2. jelű azonban hasonló.

A szöveg magyar változatában van egyfajta tagolás, amit a fordító másképpen értelmez, másképpen tagol, mint ahogy azt a szöveg sugallja. De ez az átértelmezés (áttagolás) következetes. Ezt szemlélteti a 2. ábra.

Amikor a francia szövegben a beszédhelyzet módosulását leíró hosszabb és/vagy összetett mondat végén kettőspont áll, és utána egyenes beszédben megszerkesztett mondat következik, amelyet meg idéző mondat zár le, a fordító különálló mondatként értelmezi a párbeszéd körülményeire, körülményeinek változására utaló bevezető szövegszakaszt. Az eredeti szöveg kettős idéző jelölése helyett csak azt a tagmondatot tekinti

1. ábra

Jelmagyarázat

A jelek azonosak a 3. ábra jeleivel, kivéve

 a megfelelő mondatok struktúrájának eltérése

2. ábra

idéző mondatnak, amelyben közlésre utaló ige (verbum dicendi) van. Ilyen például a rajz 7. sorában látható alábbi szövegszelvény:

— C'est vrai. Il méritait parfaitement d'être fusillé, dit Henri. Il regarda Dubreuilh: „Vous trouvez que j'ai fait une saloperie? [...]]

Igaz. Teljességgel rászolgált, hogy főbe lőjék — jelentette ki Henri. Dubreuilh-re pillantott. — Úgy véli, piszokságot követtem el? [. . .]

Változatlanul hagyja azonban a fordító az ugyanannak a bekezdésnek két egymást követő mondatába beszerkesztett egy-egy idéző mondatát, amelynek ábrázoló funkciójáról már korábban beszéltünk (vö.: 5. 2. a)).

A francia szöveg a párbeszéd ellenpontozott jellegét a szokatlanul sűrűn közbeiktatott idéző mondatokkal valósággal túlhangsúlyozza. Egy-egy bekezdésre átlagosan 1,6 idéző mondat esik. A magyar szövegben kevesebb, egy-egy bekezdésre 1,1 idéző mondat jut. A fordító a szöveg tipográfiai elrendezésével próbálja érzékeltetni a párbeszéd jellegzetességeit: megsokszorozza a sorkezdő üres helyek — a hosszabb szünetek — számát. Ezáltal szinte azonos a francia és a magyar szöveg mind elválasztó funkciójú elemeinek (azaz: a hosszabb szüneteknek), mind kapcsoló funkciójú elemeinek (azaz: idéző mondatainak + elbeszélő mondatainak) aránya.

b) Az idéző mondatok forrásnyelvű és célnyelvű beszerkesztésének és megszerkesztésének hasonlósága nem a magyar nyelv tipológiai sajátosságának, és nem csupán a magyar fordítók hozzáértésének köszönhető.

A feldolgozott szöveganyagban például Örkény novelláinak német fordítását — Vera Thies munkáját — általában a hasonlóságnak ugyanazokkal a jegyeivel minősíthetjük, mint az előbb elemzett fordítást.

Példa rá a 2. jelű szöveg egy részlete:

Közelebb ment, egész az ablakig.

— Nem magát keresik ezek a katonák? — kérdezte súgva a lány.

Azt mondta, nem.

— Hát akkor miért nem jön velem?

Mert nem lehet, azt mondta.

Muszáj visszamennie a frontra?

Azt mondta, muszáj.

— És nem lehetne valami kifogást találni? — kérdezte a lány.

— Milyen kifogást? — kérdezte.

A lány elgondolkozott. Egy kis idő múlva földerült az arca és megkérdezte:

— Nem lehetne például szabadságot kérni?

— Azt megpróbálhatom — mondta a hadnagy.

Er ging näher heran, bis unter das Fenster.

„Suchen diese Soldaten nicht Sie?“ fragte das Mädchen flüsternd.

Er sagte: „Nein.“

„Warum kommen Sie dann nicht mit?“

„Weil es nicht geht,“ sagte er.

„Müssen Sie zurück an die Front?“

Er sagte: „Ich muß“.

„Und Sie können nicht irgendeine Ausrede erfinden?“ fragte das Mädchen.

„Was für eine Ausrede?“ fragte er.

Das Mädchen überlegte. Nach einem Weilchen hellte sich ihr Gesicht auf, und sie fragte: „Können Sie nicht um Urlaub bitten?“

„Das könnte ich versuchen“, sagte der Leutnant.

A fordítás egyetlen — kevéssé jelentős átalakítását (vö. a 3. mondatot) azzal magyarázom, hogy a fordító talán a szöveg hangvételével össze nem egyeztethetőnek vélte a coniunctivus stílárís értékét. A magyar függő kérdést a német szövegben idéző mondat + egyenes beszéd formájában látjuk viszont (nem így: *Er sagte er müßte*).

7. Elemzésem célja az volt, hogy igazoljam a bevezetés premisszáit, nevezetesen azt, hogy

— minden szöveg felépítésére és kifejező értékére jellemző, milyen gyakorisággal és milyen elrendezésben izesülnek rendszerébe a kapcsoló és/vagy elválasztó funkciójú idéző mondatok különféle változatai;

— az eredeti szövegéhez hasonló elrendezésüknek és funkciójuk érvényre juttatásának — a jelzett megszorítással — nincsenek nyelvtipológiai akadályai.

További szándékom az volt, hogy bizonyítsam, miszerint az idéző mondat célnyelvű beszerkesztésének és megszerkesztésének, a funkciója szempontjából hasonló kifejezésének egyetlen valóban értékelhető akadálya az, ha a fordító nem érzékeli (nem ismeri fel) az idéző mondat aktuális közlő szándékát, illetve közlő értékét és korrelációját a szöveg tartalmi-logikai felépítésével és kifejező értékével.

A feldolgozott szöveganyag az 1. táblázat sorrendjében:

Maupassant, Guy de: 1. Pierrot (in: L'Héritage Ollendorff, Párizs, é. n. 117—26); Pierrot (Ford.: Tóth Árpád in: Válogatott elbeszélések, Kriterion, Bukarest, 1973. 205—10). 2. La Confession de Théodule Sabot (uo. 127—40); Théodule Sabot gyónása (Ford.: Lányi Viktor uo. 259—65). 3. Rosalie Prudent (in: La Petite Roque Ollendorff, Párizs, é. n. 173—84); Rosalie Prudent (Ford.: Lányi Viktor uo. 448—52). 4. Le Baptême (in: Monsieur Parert Ollendorff, Párizs, é. n. 145—56); A keresztlő (Ford.: Illés Endre uo. 363—68). 5. En voyage (in: Miss Harriet Ollendorff, Párizs, é. n. 301—16); Úti kaland (Ford.: Benyhe János uo. 173—8).

Aragon, Louis: La Semaine Sainte Gallimard, Párizs, 1958. (1. Chapitre IV: 109—11. 2. Chapitre VI: 576—77); A Nagyhét (Ford.: Kolozsvári Grandpierre Emil, Magvető, Budapest, 1960. (1. IV. fejezet: I. k. 141—43; 2. VI. fejezet: II. k. 284—86).

Beauvoir, Simone de: Les Mandarins, Gallimard, Párizs, 1954. (1. Chapitre 4: 193—94; 2. Chapitre 9: 448—50); A mandarinok (Ford.: Illyés Gyula és Wessely László. Magvető, Budapest, 1966. (1. 4. fejezet: 243—45; 2. 9. fejezet: 622—23).

Örkény István: 1. Te édes — édes (in: Időrendben. Magvető, Budapest, 1971. 462—85); *Du liebes, liebes...* (Ford.: Vera Thies, in: Der letzte Zug — Erzählungen Volk und Welt. Berlin, 1973. 308—48); 2. Az utolsó vonat (uo. 359—71); Der letzte Zug (uo. 64—84); 3. Jeruzsálem hercegnője (uo. 509—35); Die Herzogin von Jerusalem (uo. 17—63).

Illyés Gyula: Puszták népe (in: Regények — Novellák — Drámák. Szépirodalmi, Budapest, 1982. (1. 12. fejezet: 71—3; 2. 19. fejezet: 104—6); *Ceux des pusztas*. Gallimard, Párizs, 1943. Ford.: Paul-Eugène Régner (1. Chapitre 12: 165—7; 2. Chapitre 19: 257—7).

Déry Tibor: G. A. úr X-ben. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1964. (1. 12: 262—4; 2. 23: 517—9); Herr G. A. in X (Ford.: Eva und Stephan Vajda S. Fischer GmbH, Frankfurt/M. 1966 1. 12: 225—6; 2. 23: 443—5); Monsieur G. A. en X (Ford.: José Luis Beltrán Luis de Caralt, Barcelona, 1970. 1. 12: 217—9; 2. 23: 417—9).

Dániel Ágnes

Megjegyzések az érzelm kifejezés kérdéséhez

Folyóiratunkban figyelemre méltó és elgondolkodtató cikket írt „a nyelv emotív funkciójá”-ról Fabó Kinga (109 [1985]: 204–17). Írásában több jelentős és szerteágazó kérdéssel foglalkozik. Így: *a*) „a fontosabb és a gyakorlati elemzésben felhasznált érzelmelelméleteket tekinti át és interpretálja” (204); *b*) vizsgálja „a nyelv emotív funkciójának a mibenlétét általában is” (205); *c*) „ennek kapcsán olyan kérdéseket is, hogy például egynemű közeget jelent-e az emotív funkció megvalósulása” (uo.); és *d*) a „kifejezhetőség és az »érzelmesítés« kérdéseinek kapcsán” szóba kerül „az indulatszók problémája” (uo.).

Nem meglepő, hogy mindezek megnyugtató tisztázása nem fér bele egy aránylag rövid folyóirati cikkbe. Annál kevésbé, minthogy a felvetett kérdéscsoport két tudomány-nak: a pszichológiának és a nyelvészetnek is sokat vitatott témája. Az alábbiakban a lélektani vonatkozásokról nem kívánok szólni („Aki nem tud arabusul . . .”). Csupán nyelvészeti, stilisztikai oldalról igyekszem néhány, a F. K. tanulmányában felvetett kérdésekhez kiegészítő vagy kiigazító megjegyzést fűzni.

I. Az idézett cikkből kisugárzó legfőbb gond a terminusok használatában tapasztalható „nagyfokú bizonytalanság és önkény” (vö. Péter Mihály: *Érzelm kifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben*. ÁNYT. XV. [1984.]: 219. Erre a tanulmányra F. K. is ismételten hivatkozik).

Az „emotív funkció” kifejezés — mint ismeretes — Jakobson kommunikációs modellje alapján terjedt el (vö. Hang — jel — vers 1964. 217). Igaza van F. K.-nak, hogy az „emotív és az expresszív funkció” említése Jakobson megjelölésében zavaró és nem tisztázott (212). De az nem biztos, hogy Jakobson felfogásában az „*EMOTIV* vagy »*expresszív*«” megkülönböztetett írású kifejezésben a *vagy* kötőszó azonosságot jelent, mint F. K. állítja (212).

Jakobson elmélete szerint az emotív funkció rendeltetése az, „hogy egy bizonyos emóciónak akár igaz, akár színlelt benyomását keltse”; „Az az ember, aki expresszív jegyeket használ, azért, hogy kifejezésre juttassa mérgét vagy iróniáját, nyilvánvalóan információt továbbít” (i. h.). Ezek asorok arra engednek következtetni, hogy az emotív funkció az érzelm kifejezés ténye, valósága, az expresszivitás az érzelm kifejezés lehetősége.

Ezt a megkülönböztetést igazolni látszik egyrészt Balázs János, másrészt Péter Mihály értelmezése is. Balázs szerint az *emotív* szakszó „igen találóan, sőt félreérthetetlenül és egyértelműen idézi elénk a nyelvnek vele jelölt, legegységesebb és legősibb funkcióját, amely érzelmeink spontán kifejeződésében nyilvánul meg” (A szöveg 1985. 27). Péter Mihály meghatározása szerint „Nyelvi expresszivitáson általánosságban a nyelvi eszközöknek olyan használatát (illetve: olyan nyelvi eszközök használatát) értjük, amely a kommunikáció hatékonyságának fokozása érdekében a jelző(k) figyelmét magukra a nyelvi eszközökre, a nyelvi megformálás módjára is vonja”; „ . . . a nyelvi expresszivitás a kifejezés hatékonyságának (effektivitásának) növelését szolgálja” (i. m. 231). (Ezt a meghatározást F. K. is idézi — sajnos — két zavaró [föltehetően sajtó]hibával: „jelenlevő(k)” *jelző(k)* helyett és „(affektivitásának)” effektivitásának helyett.) F. K. megelégszik annak kijelentésével, hogy az „emotivitás, emotív funkció nyilvánvalóan nem azonos ezzel” (212) (ti. az expresszivitással). Mondatát szívesen megtoldanám így: de tőle el nem különíthető.

Az expresszivitás és emotív funkció közötti különbség ugyanis nem olyan „nyilvánvaló”. Péter Mihály tanulmánya az „Érzelm kifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben” címet viseli. Írásában megállapítja, hogy „e három szóban forgó jelenség — emócionális (affektívitás), stílusérték, expresszivitás — kétségtelenül szoros összefüggésben és kölcsönhatásban mutatkozik” (219). Tanulmányának zárótétele szerint

pedig „Az affektivitás, a stílusérték és az expresszivitás a természetes nyelvi kommunikáció sajátos és meghatározó jellegű komponensei” (233). Eszerint Péter terminológiájában az *érzelemlifejezés*, *emocionalitás* és *affektivitás* megjelölések azonos fogalmat fednek.

Péter Mihály tanulmányában kirajzolódik a stílusérték és expresszivitás fogalma. Ezekről meghatározást is ad (226, 231). Az érzelemlifejezéssel kapcsolatos megjegyzései azonban nem kristályosodnak egyöntetűen világos definícióvá. Fejtegetésében azt a XIX. és XX. század nyelvtudományára „több-kevesebb módosulással” jellemző felfogást emeli ki, „misperint a nyelvnek két alapvető funkciója van: objektív intellektuális tartalmak ábrázolása és e tartalmak szubjektív értékelésének, a hozzájuk kapcsolódó érzelmi, akarati mozzanatoknak kifejezése. Ez utóbbi többnyire az ábrázolással párhuzamos, kísérő funkcióknak minősül” (219). Péternél ez az első értelmezés, vagyis az érzelemlifejezés az ábrázolással párhuzamos, kísérő funkció.

A továbbiakban Péter az intonációról szól. Jespersen megállapítását idézi, hogy az intonáció nemcsak az „érzések hőmérője” és a „hangulatok barométere”, hanem egyúttal a „gondolatok legfinomabb acélból készült bonckése” is. „Ismeretes, hogy az intonáció az emberi érzések és hangulatok páratlanul gazdagon árnyalt skálájának megszólaltatását teszi lehetővé” (221). Majd alább: „Az érzelemlifejezés azonban korántsem egyedüli funkciója az intonációnak, amely fontos grammatikai, sőt lexikai feladatokat is ellát” (uo.). Péternek a második értelmezése szerint tehát az érzelemlifejezés az intonációnak egyik (de nem egyedüli) funkciója.

Vajon nem volna-e célszerűbb és a gyakorlati használhatóság számára egyszerűsítő megjelölés, ha azt mondanánk: a z expresszivitás a nyelv kifejezőképessége (és pedig potenciális képessége mint lehetőség), a z emotív funkció pedig e képesség realizálódása.

A tárgyalt fogalmak ilyen beállításáról mindenekelőtt azt kell megjegyeznem, hogy ez a felfogás nem merőben új, jóllehet ebben a megfogalmazásban és szembeállításban — tudtommal — még nem kapott hangot. Pedig így tisztán megmutatkozik a két vitatott fogalom különbsége és szoros összetartozása, vagyis dialektikus egysége.

A magyar stilsztika egyik kiváló és méltatlanul elfelejtett művelője: Zolnai Béla több mint félszázada ismertette Ballynak egy évvel korábban megjelent munkáját (*Le langage et la vie*), hozzáfűzve saját felfogását és bíráló megjegyzéseit is (*Minerva*, 1927; újra kiadva: *Nyelv és stílus* 1957. 125–48).

Bally könyvében új „a nyelvi kifejezés, nyelvi kifejezőség (*expressivité linguistique*) mechanizmusáról szóló rész” — írja Zolnai. — „Az *expressivité* ('kifejezőség'), érzelmi kifejező képesség — mondja tovább — maga is Bally fogalma, és Bally most újra megkísérli, hogy ezt a jelenséget definiálja és részeire bontsa.” — „Három tényező működik közre az érzelmek kifejezésében: a nyelv, a beszéd és a szituáció” (*Nyelv és stílus* 126).

Zolnainál még nincs szó a nyelvi kommunikáció elemeinek és funkcióinak olyan szembeállító felbontásáról, mint Jakobsonnál, de a nyelv és beszéd kettősségére utalás pontosan megfelel az expresszivitás és emotív funkció főntebbi értelmezésének, vagyis annak a felfogásnak, amely az expresszivitást a nyelv, az emotív funkciót a beszéd síkjába helyezi, s ezzel különbségüket és (dialektikus) egységüket egyaránt megjelöli.

2. A következő lépésben — F. K. gondolatmenetét is követve — arra a kérdésre kell választ keresnem, hogy az emotív funkció — mint beszédbeli megnyilvánulás, nyelvhasználati mód — miből, milyen forrásokból táplálkozik. Magyarán: az érzelemlifejező képesség (*expresszivitás*) a) a felhasznált nyelvi jelekben, ill. b) ezek felhasználás-módjában van-e vagy c) a beszélő, a feladó „szubjektív viszonyának a kifejeződése: a beszélő érzelmi állapotát, szándékát fejezi ki, az ő hozzájárulása az üzenetnek”, ahogyan F. K. véli (211), avagy éppenséggel d) valamiféle más előidézője van?

Az összegező felelet roppant egyszerű: az érzelemkifejező képesség mindegyikben benne van, mégpedig nem külön-külön, hanem együttesen. Lássunk erre néhány igazoló példát!

a) Az expresszivitást nyilvánvalóan magukban hordozó nyelvi jelek, az indulatszók, hangutánzó és hangulatfestő szók mellett említhetők az ún. szép szavak (vagy Juhász Gyula megjelölésével a „rejtelmes” szavak) akár tetszetős, kellemes fogalmakat idéző jelentésüknél, akár akusztikailag kedvező hangalakjuk révén: *szerelem, szívárvány, gyöngy, illat, szellő* stb. (vö. Kosztolányi és mások szépszavas listáit, Nyr. 82 [1958]: 27; StílV. 151–62).

b) A nyelvi jelek felhasználásából adódó expresszivitás eminens képviselői az ún. szóképek: „Beszél a fákkal a bús őszi szél” (Petőfi), „Szavaid selyme szíven simogat” (Juhász Gyula).

c) Az expresszivitásnak a beszélő szubjektív beállítottságát tükrözi a Jakobson óta gyakran idézett színészi produkció (i. m. 218).

d) Ez a példa már áthajlik a szupraszegmentális eszközök világába (hangsúly, hanglejtés, szünet, tempó, elhallgatás, sejtetés és persze a Zolnai említette szituáció), nem felejtve el itt sem, hogy a „határokat, ahol a szituáció végződik és a nyelv kifejezőség kezdődik, nem is lehet pontosan meghúzni. A gyakorlat nem ismer szélsőséges, absztrakt eseteket” (Nyelv és stílus 130).

Az előbbi összegező tétel bővebb kifejtése és indokolása nem mellőzhető már csak azért sem, mert a Nyelvőr cikkének szerzője más állásponton van: „Véleményem szerint – írja F. K. – az érzelmi, hangulati mozzanatokot mi, használók tulajdonítjuk a szavaknak, (...) Vagyis: nem a szó kelt bennünk valamilyen inherens módon benne levő „érzelmi töltet” alapján érzelmi hatást, hanem azt mi „látjuk bele” (216).

3. Annak igazolására, hogy a nyelvi jelek (leegyszerűsítve: szók) magukban hordozhatnak bizonyos érzelmi kifejező képességet, az indulatszó az első számú tanú.

Nem szándékozom itt kitérni azokra a F. K. által tárgyalt kérdésekre, hogy mi az indulatszó grammatikai szerepe, sem arra, hogy egyes szerzők milyen alapon tárgyalják, osztályozzák az indulatszókat (ez minden szerzőnek kizárólagos joga). De utalok ismét Zolnai Béla figyelemre méltó tételeire (Szóhangulat és kifejező hangváltozás 1939., ill. Nyelv és hangulat 1964. E kötet lapszámait jelzem). Szerinte az „indulatszóknál két kizáró mozzanatra kell tekintettel lennünk. Az egyik kategóriába azok a látszólagos indulatszavak tartoznak, amelyeknek nyelvtörténete azt mutatja, hogy valamikor konvencionális és nem-spontán szavak voltak. Viszont gyakori a másik irányú fejlődés is: a spontán indulatszóból konvencionális, eltanult szó lesz” (134). „Ami az ösztönszerű indulatszavakat illeti, nyilvánvaló, hogy ezek együtt születnek az érzelmekkel. Minél kevésbé tisztán artikulált az indulatszó, annál természetesebb, ősbibb kapcsolatban áll az indulattal.” — „... az érzelem sokkal több, mint a rendelkezésre álló indulatszó. Ugyanaz a kiáltás [...] kifejezheti a félelmet, a haragot, a meglepetést, a kétségbeesést, a gyűlöletet” (137).

Ezek az 1939-ből származó megállapítások, úgy vélem, ma is teljes mértékben érvényesek, és szembe vagy párhuzamba állíthatók F. K. felfogásával.

Zolnai idézett tételeivel megoldódik az a gordiuszi csomó is, hogy az indulatszók közvetett vagy közvetlen kifejezői-e az érzelmeknek. A közvetettséget és közvetlenséget itt két szélső pontnak tekintve, a lehetőségek, ill. átfedések széles skálájával kell számolnunk.

4. Az indulatszók expresszivitásával kapcsolatban vetődik fel az a kérdés, mely általános érvényűvé szélesíti a nyelvi jelek (ideértve a szavakon kívül a szókapcsolatokat,

szólásokat stb. is) érzelmi mozzanatokot hordozó sajátosságát, stilisztikailag elterjedt megjelöléssel a szóhangulat fogalmát. (Ez az elnevezés Zolnai Bélától származik.)

Hogy a szóhangulatot, a szavak hangulati hatását hogyan osztályozzuk (szóhangulattal bíró és semleges szavakra, vagy zérus hangulati foktól indulva minden szóra kiterjesztjük a hangulat jelenlétét) most mellékes. Lényeges az, hogy szóhangulat van, akár azért, mert a nyelvi jel (mint valami rejtett gént) magában hordozza az érzelmkifejezés képességét, akár azért, mert a beszélő (és/vagy hallgató) ezt a képességet beleérzi, (ha jobban tetszik) „belelátja”. Az ingadozás onnan adódik, hogy a szóhangulat objektív és szubjektív elemekből tevődik össze, azaz éppen úgy vannak egzakt módon megállapítható, konkrét okokra visszavezethető mozzanatai, mint ahogyan az egyéni, szubjektív, azaz a beszélő (és hallgató) egyéntől függő szempontok is igen jelentősen befolyásolják az expresszivitás érvényesülését. (Fónagy Iván kísérletei, a gyermekeknek föladott kérdésekre kapott egyöntetű válaszok eléggé beszédes bizonyítékot nyújtanak erre. Vö. A költői nyelv hangtanából 1959. 35.)

5. Talán éppen az ilyen egyöntetűség készítette F. K.-t annak kijelentésére, hogy a magyar nyelvtanokban és stilisztikákban az az általános felfogás érvényesül, hogy „egy adott szónak mindenkire azonos hatása” van. „Úgy kezelik tehát a hatás fogalmát, mint-ha az valamiféle „egyezményes” dolog lenne. Ezen alapul az egész magyar stilisztika” (216). Szerzőnk viszont — mint előbb idéztem — ellenkező véleményen van.

Források megjelölésének hiányában nem lehet tudni, milyen nyelvtanok és stilisztikák készítették F. K.-t a fenti állásfoglalásra. Az ellenkezőjére, vagyis annak hangsúlyozására, hogy a szóhangulatban a közösségi (kollektív), ill. közkeletű (konvencionális) mozzanatok mellett az egyéni (szubjektív) szempontok is igen komoly szerepet játszanak, annál több tanú vonultatható fel. (Csak néhány lelőhely: StilV. 151; MMNyR. 1: 167; ÁNyStilNyj. 143; StilÚ. 521; Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai, 1977. 103; vagy a F. K. által többször idézett Péter Mihály tanulmánya.)

A szélsőséges álláspont itt is — mint legtöbbször — féligazságot tartalmaz. Valójában a szavak (nyelvi jelek) érzelmi, hangulati hatása nem mindig és nem mindenkire azonos. Nem is lehet, hiszen itt a közösségi és egyéni, egyben a hagyományosan megszokott, régi és a megváltoztatott új közötti állandó oda-vissza áramlásról, kölcsönhatásról van szó. Ez derül ki többek között Péter Mihály tanulmányából éppen úgy, mint már jóval előbb Martinkó András stíluselméletéből (ÁNyStilNyj. 218), és ez az alapja Zolnai Béla idézett, „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” c. tanulmányának is azzal a lényegyet kifejező zárótétellel, hogy „a teremtő nyelvfantázia is konvencionális ösvényen” halad.

F. K. utolsó mondatának megejtően szellemes metaforája ellenére az egybezsúfolt megjegyzésekbe rejtözve is ennek a nyilvánvaló törvényszerűségnek elemei húzódnak meg.

Benkő László

Káromol, káromkodik. 1. A *káromkodik* a *káromol* ige *-kodik* gyakorító – visszaható képzős alakja, s feltehetően a *káromlkodik-ből az *-l-* kiesésével alakult ki (Simonyi: MNy. 2: 51; Horger: Nyr. 40: 119, Mszav. 97; TESz. 2: 388). A *káromol* < *károml* alapszó etimológiáját a TESz. így foglalja össze: „A *kár* főnév származékaként való magyarázata jelentésánál talán védhető volna, de az alaktani kérdések még nincsenek kellően tisztázva. Az a feltevés, hogy a *kárál*, *káricál*, *károgo* stb. hangutánzó eredetű szócsaládba tartozik, jelentésánál nehézségbe ütközik. A *káromol* szláv származtatásának hangtani és bizonyos jelentéstani nehézségei vannak. A feltett alapszó finnugor egyeztetése és török származtatása téves” (i. h.).

A téves etimológiákkal (Vámbéry: NyK. 8: 109–89, Budenz: NyK. 10: 85) nem foglalkozva vegyük szemügyre a lehetséges magyarázatokat!

Czuczor–Fogarasi szótára nem ad megnyugtató véleményt: „Törzsöke vagy a hangutánzó, vagy a kárt, ártalmat, sértést jelentő *kár* . . .” (3: 417).

Réthei-Prikkel Marián (Nyr. 43: 420–4) a szó eredetének vizsgálatát a N. *káromszó* kifejezéssel vezeti be, s ennek *károm-* előtagjáról megállapítja, hogy „minden bizonnyal benne van a *káromol* = blasphemare, schelten, schätzen és a *káromkodik* (eredetibb alakja szerint *káromlkodik*): blasphemare, lästern igékben is, következőképpen főnévi jellegének kellett lennie”, majd megállapítja, hogy „a *károm* szóforma a *károl* ige közletésével a *kár* = *damnum*, *schade* alapszóra megy vissza illetékesen *kár* > *károl* > *károlm* > *károm*”. Erről a *károm* (< *károlm*)-ról pedig azt vallja: „eredeti jelentése: erkölcsi kártétel, meggyalázás, szidalom, közvetlenül a gyaláz, szid értelmű *károl* igéből *-m* főnévképzővel való alkotás”.

Horger Antal (Nyr. 40: 119–20) elvetve Réthei-Prikkel magyarázatát, más véleményen van: „Hangalakjáról én azt hiszem, hogy a gyakorító *-g* képzős *károgo* ige hangutánzó *kár-* tövének olyan gyakorító *-m*–*l* képzős származéka, mint amilyenek a *morog* mellett a *mormol*, a *karcol* mellett a *karmol* . . . jelentéstörténetéről pedig azt hiszem, hogy eredetileg a *káromol* ige is csak azt jelenthette, amit a *károgo*, vagyis a hollónak, varjúnak kellemetlen benyomású hangadását. De aztán képletesen embereknek valakit sértő, bántó mondásainak megnevezésére is átvitték ezt az igét (. . .). Ilymódon pedig kétjelentésűvé válván, eredeti 'károgo, krächzen' jelentésének a csak egyetlen jelentésű, tehát félreérthetetlen *károgo* javára el kellett avulnia. K e l l e t t, mert ez kivételnélküli jelentéstani törvény.”

Bárzsi Géza (SzófSz. 154) így vélekedik: „*Károm | kodik* . . . *károm | ol* . . . a *kár* főnév szárm.-ai, de képzésük nem világos.” Erre jegyzi meg Kniezsa István (SzlJSz². 1: 263): „A *káromol* és a *kárhozik* szavaknak a *kár*-ral való kapcsolata számomra sem képzés sem jelentés szempontjából nem világos”.

A legutóbbi származtatási kísérlet Hadrovics László nevéhez fűződik (NytudÉrt. 50. sz. 24–5). Szerinte a magyar *káromol* „a szláv *kramoliti* 'zavarog, lármáz, lázong'

átvétele . . . A jelentésfejlődés a magyarban a következőképpen mehetett végbe: 'vki ellen lázong, zúgolódik' → 'vkit szidalmaz'. A *káromkodik* alak feltehetően a *káromolkodik, *káromkodik alakból fejlődött. A szláv *kramoliti* megfelelőjeként a magyarban *karámolol alakot várnánk, ahogy a hasonló szláv és német igék *-ol* képzővel toldódnak meg. A *karámol esetében az *-ol* képző elmaradása azzal magyarázható, hogy a magyar nyelvérzék itt az *-ol* végződést már képzőnek érezhette, és nem toldotta meg egy újjal. A további különbség a várható *karámol és a meglévő *káromol* között pedig talán azzal magyarázható, hogy eredetileg lehetett egy nem feloldással, hanem hangátvétéssel átvett *kármol esetleg *kármolol alak is, s a kétféle átvétel kiegyenlítődeséből keletkezett a *káromol*."

Az eddigi szófejtési kísérletekből látható, hogy a fölvetett lehetőségek egyértelműen nem biztosították szavunk helyes etimológiáját, bár egy-egy mozzanatban közel kerültek az igazsághoz: kapcsolatban van a *kár* 'damnum' főnévvel, 'erkölcsi kártétel, gyalázat, szidalom' jelentésű, *-m-l* képzővel alakult.

2. A szó eredetének magyarázatában talán közelebb jutunk a megoldáshoz, ha először a jelentés oldaláról közelítjük meg a kérdést, hisz a *káromol* és a *káromkodik* azon szavaink közé tartozik, „amelyekben egyik morfémának kapcsolata saját etimológiai sorával meglazult, de még nem szakadt meg” (Bárczi: Szótöv. 13). Idézzünk régi *káromkodási* pörökből!

1563: „És minthogy a közelebb múlt években borzasztó szokásba jött az Istennek és Szenteinek átkozódó szidalmazása és *káromlása*: nehogy ez által az Isten haragját magunkra ingereljük, elrendeltetik, hogy azok, kik a teremő Istent, keresztséget és lelket szidalmazták vagy más módon *káromolják*, feladatván, illetékes bírók által első ízben megvesszőztessenek, másod ízben megpálcáztassanak, harmad ízben pedig, mint ember ölok vagy más gonosztevők, halállal büntetessenek” (Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 333). — 1734: „. . . az Isten szentsége bántódására, e mái rossz világ száját a *káromkodásra* és hamis esküvésre minden irtózás nélkül kevélyen szoktatja, nem félvén az Istent, nem is nézvéni úgy, mint mindenek bíróját, zabola nélkül testi bátorságba merülvén még az egymás között való beszélgetés sem tetszik rendesnek, s nem eshetik meg Isten Szent lelke megbántása és szidalmazása nélkül” (NNy. 4: 88—9). — 1740: „. . . hogy ha Istenem ellen többször bectelenető *káromkodást* gonosz szájjal szóllándok . . . kóvel agyonverettessem” (Györffy István: Nagyunsági krónika. Bp. 1955. 153). — 1778: „. . . reájok bizonyittatik az tudvalevő egtelen, csak említeni is iszonyú es az hajakat borzasztó Istennek és az ő szentséges tulajdonságainak *káromlása*, mely hallatlan és a jó Isteneket megvető zidalmakért mindketten megérdemelnék, hogy haládatlan lelkeket az hóhérnak gyalázatos pallosa alatt . . . kiokádnák” (Györffy i. m. 152—3). — 1796: „A vasban álló rab személy Schved János, aki Teremő Egy Igaz Istenünket e—több rendbéli halhatatlan [sic!] tselekedetével es szörnyű *káromkodásával* megbántani meg nem félemlt . . .” (Ethn. 37: 178). — 1799.: „Melly kárhozatos Istent sértő fertelmes *káromkodását* tagadni nem merészelvén . . .” (Ethn. 37: 178). — 1810: „Ezen főben Járó Perben álló Nemes István All Perest egy részről az Megye Fiscusa hallatlan s természetet borzasztó, valamint Felséges Isten, úgy a Szentek, s Angyalok ellen az egész Keresztény Népnek botránkozásával az Mennyei Felségnek iszonyú nagy bántódásával okádott *káromlásokkal* vádolván . . .” (Ethn. 37: 179).

Látható, hogy a *káromlás*, *káromkodás* kifejezés mellett a *megbánt*, *megvet*, *sért* igék, illetve ezek származékai állnak, így valószínűsíthető, hogy szavunk '(I)stent, szenteket stb.) megbánt, (meg)sért, megvet' jelentésű. Ezt igazolják szavunk szinonimái is: 1680.: „I(ste)n ellen *karomkodo szükokkal* szidta böctelenitvén az Nemes varost is” SzT. 1: 637). — 1711.: „. . . minden jól rendeltetett Varosokban tilalmaztatott az I(ste)nt,

Egeket s embereket irtoztató I(ste)n ellen való *káromkodás*, attával teremtettel való *szítkozódás*” (Dés, Jk., SzT. 1: 111). — 1720: „Minthogy Kocsis János és Kátai Miska civiseink Isten és világ törvényeit megvetni és általhágni, hogy tudniillik »Istennek nevét Hiába ne vegyed!« Bizonyos csel-csap es mintegy *trágár beszedekeket* Isten ő szent Fölsége személye megsértésére előhozni, mások megbotránkozásával nem félemlettek . . .” (Bálint Sándor: A szögedi nemzet. III. Szeged, 1980. 410). — 1730: „. . . az ország tellyes vala az Asszony ream való nehezségével s engemet *kissebitő, s csak nem átokra fokadó Szavai-val . . .*” (gr. Haller István br. Apor Péternek, SzT. 1: 649). — 1751.: Tarcsafalvi Pálffi Ferenczet *ki diffamalta, motksolta, káromolta, ki bestelenítete* azon gonoszul el karosodott ökrei íránt ki mit beszéllett felölle . . .” (Pf. vk., SzT. 2: 1000). — 1762: „Az Ajtotis be rontá Kaffai [!] János, s Diszno teremtettkkel, s egyéb *szítkokkalis rutul karomkodek . . .*” (Seges MT, IB., SzT. 1: 819). — 1813: „Férjét nem betsülte minden aprolékos dolgokert, Férjébe akadott, azt *káromolta, gazolta, motksolta*, régi nagy familiáját *illetlen nevezetekkel illette*” (Kük. Bl., SzT. 1: 155). — 1844.: „(Szakmári Ferenc) most Vasárnap is olyan gazlodást tett le, hogy ki mikor a Templombol jöttünk a nép csudájára állott, káronkodo szok között kurvának *szidta* Cseresnyés Dánielnét . . .” (A. sófva U, DLt 1441, SzT. 2: 1212).

A példák alapján így adhatjuk meg a *káromol* szó jelentését: 'gyalázatos szóval megbánt, megsért, kisebbít vkit; vki ellen vét; vétkezik', s ez összevág CzF. egyik véleményével: „. . . mások kárát, ártalmát, sérelmét, veszteségét kívánó indulatos szókra fakad”.

Összefoglalva az eddigieket azt látjuk, hogy a *káromol* szinonimájaként a *kisebbít, bánt, sért, vét* igék állnak, s ezek valamilyen módon a 'kárt tesz, okoz' jelentéssel összefüggnek: 1416 u./1450 k.: „Mezt ílén vagon hog mv vzonckat ig *vétűc* bñvñckèl . . .” (BécsiK. 34 — Constat enim, Deum nostrum sic peccatis *offensum* . . .). — *Offendo*: Meg bantom, sertem (C.), Meg-bántom, Sértem (PPB.). — 1519: „Vala ky masnak mezeyt awagy zeloyeet *meg sertendy*, az karth megh fyzety” (JordK. 57: NySz. — 'Megsért, kárt tesz valakiben' vñ. TESz. *sért* a.). Így a *káromkodik* alapszavának, a *káromol*nak lehetett 'kárt tesz, okoz' jelentése.

3. A *káromol* 'kárt tesz' → 'megbánt, megsért, vét' jelentésfejlődést vajon igazolják-e nyelvtörténeti adatok? Van-e nyoma a régiségben?

Az első adat a Jókai Kódexből hozható: „. . . zent ferenznek *tyztfellegere kewuetett alamifnaert ew neut p(o)cocozaluan meg karomla . . .*” (157). A részletben a *káromol* a *pakocsál ~ pokocsál* társaságában fordul elő, ennek jelentése 'gyaláz, kigúnyol, megcsúfol' volt (l. TESz.), így a mondat értelme: 'szent Ferenc nevét gyalázva, gúnyolva *káromlotta*'.

Közelebb visz bennünket a megoldáshoz, ha párhuzamos szövegeket vizsgálunk. 1416 u./1450 k.: „. . . ném volt ki *karomlatot* u meuetéft *tènnè* ènnèpn^o ha nem lac midon èltauozot o vza iftènen^o zolgalattatol” (BécsiK. 18). — 1590.: „Es meddic az ő Iftenek ellen nem *vétkeztènc* vala, minde ioual bouölkettek . . .” (Károli 490) — 1416 u./1450 k.: „. . . mēd hatariġlan Ki èrèztettènèc tegedèt u te bekefedènc menden ferfiay *megkaromlottanac* tegedèt . . .” (BécsiK. 235). — 1590.: „Hatarodbólis ki üz nec tegedet azok az kic kel te frigyet tartottál, *meg czalnak* tegedet . . .” (Károli II. 129). — 1416 u./1450 k.: „Hallottā Moabnac bozzontafat u Amon fiainac *karomlafokat* kie megzidal-masztanac èn nepèmèt u felmagasztattanac o hatarokon” (BécsiK. 280). — 1590.: „Hallottam az Moabnak fžidalmazását és az Ammon fiainac *bozžufag teteleket*, mellyeekkel gyalázták az én népemet, és fel fualkodtanac az ő határoc ellen” (Károli II. 204). — 1416 u./1450 k.: „Mert èzec iq ònèkic ő keuellegekert kiueł *karomlottanac* u felmagasztattanac . . . fèrègèc vra nepen” (BécsiK. 281). — 1590.: „Ez efic raytok az ő keuellege-

kert, mellyel *szidalmaztat* és bofzontottác az Seregek Wránac népét” (Károli II. 204). -- 1466.: „Es mi vtan megkaromlottacuolna qtèt le vetkeztetec qtèt a' palaftbol u qltqztetec qtèt qnō zuhaiaba u elviuec qtèt hog megfezeitene” (MünchK. 34va). -- 1536.: „Ees hogy immar meg chwfoltak volna ewtet le wetkeztetek a barfon rwhabol adak az ewnnewn rwhayat reya Ees elwüek hogy meg fezytenek” (Pesti 63–4). -- 1541.: „... es mikoroñ meczufoltak volna ütet leuetkeztetek ütet az felfő ruhābol es fel öltöztetek ütet az ű ruhaiba, es eluiuek ütet hog meg felzytenek” (Sylvester 46). -- 1590.: „Es mikor eleggé czüfolták vólna, leuetkeztetek az veres paláftból és az ő maga ruhaiaba fel öltöztetek és el véuéc ötet hogy meg felzytene” (Károli II. 30). -- 1466.: „űzūbol ke' jazmagnac gonož gondolatoc ember űdqkēfec tōzuen tōrefec paraznafagok vřlagoc hamis tanofagoc karomlatoc . . .” (MünchK. 22ra). -- 1536.: „Mert az žybewl mennek ky gonož gondolatoc, ember ewdewklefek bwřlafagok, orořafok, hamys tanwřfagok, atkok” (Pesti 33). -- 1541.: „Mert az řzūból iūnek ki gonofž gondolatoc, emberōldōkliiek, hazafagtōrifnek būnei, paraznafagok, orřfagok, hamifř tanufagok, *szidalmas befzidek*” (Sylvester 24). -- 1590.: „Mert az emberneec řziuebből iōneec ki az gonofž gondolatoc, gyilkoffagok, tiztatlansāgok, lopafoc, hamis tanufagoc, *ragalmazōfoc*” (Károli II. 16).

A jelentések 'vétkezik, megcsal, kijátszik, bosszant, bosszúságot okoz' talán a jelentésfejlődés útját is mutatják: 'kárt tesz, okoz' → 'vét(kezik), megsért' → 'megcsal, kijátszik' → 'bosszant, bosszúságot okoz' → 'csúfol, rágalmaz' → 'szid, átkoz', s ez utóbbiból fejlődhetett ki a mai 'gyalázatos beszéddel illet' illetve *káromkodás* 'gyalázó, trágár beszéd'.

Az említett jelentések a XV–XVI. század nyelvében egymás mellett éltek. A *káromol* alapjelentése 'az Istent megsérti, az Isten ellen vét, vétkezik' lehetett. Ezt bizonyítja a következő példa is: 1466: „Fēlelen^c qnēki a' fidoc A io műuēlkedētezt nē kqezqncmēg tegedēt dē a *karomlatent* u mezt te iollēhēt ēmbez leg tēžed te magadat iftenne” (MünchK. 96va). A 'vét(kezik)' → 'megcsúfol' jelentésváltozást más adatok is bizonyítják, többek közt: 1602: „Azt tanítják, hogy mikor a pap az Űr vacsorājabeli kenyérre és borra rája mondja az igēt, az kenyérből és borból legottan az Krisztus valóságos teste, vére és istensége változik, s immár semmi bor, kenyér ott nem leszen: és azért nem álltallják egy könyvőkben mellyet így hínak: Stella clericorum, nagy *káromlással* azt mondani, hogy a misecsináló papok és barátok az ő teremtőjöknek teremtői legyenek, és ezzel az szűz Máriánál feljebbvalókká teszik őket, hogy Mária csak egycer fogadta és szülte volna Krisztust, az misemondók penig valamennyiszer akarják, mindannyiszor teremthessék Krisztust” (Magyar István: Az országban való sok romlásnak okairól. Bp., 1979. 34–5). A 'bosszant' jelentésre: 1620: „Hogyne büntessen azért meg az Űristen efféle hivatalunk kívül való *káromlásokért*. Örömet nyújtana ugyan az Isten nekünk az pogányokon való diadalmat, csak mi is Sz. akarattyához szabnunk magunkat, de valamig mind tanítója, hallgatója így Istent bosszontjuk, mindaddig nem leszen kívánatos nyugodalmunk” (Magyar i. m. 51).

4. A *káromol* szó 'Isten ellen vétkezik, az Istent megsérti' alapjelentése elhomályosult, a mellékjelentések megerősödtek, majd a -*kodik* visszaható képzős forma létrejöttével a *káromolkodik > *káromlkodik > *káromkodik* 'szid, gyalázó, trágár szavakkal illet' jelentésű szóvá vált; a *káromol* pedig egyre inkább kiszorult a beszélt nyelvből. A *káromkodik* említett jelentésére: 1668: „Tudodj ha oli dolgot czelekedet volna kjt hitel fogadot volna . . . Isten való [így !] *karonkodusat* halotakj hogi Eördogh lelkü, Eördogh teremtet, es egyeb ezekhez hasonló *karonkodusokat* halotaki?” (Szűv; Born. XXIX. 5. vk SzT. 2: 517); 1756.: „Hasonlo köz hírül hallotta, hogy a nevezett Segesdi György pénzit el is lopta volna, de ugyan csak valamennyi hibával vissza atta, hanem azt nyilván tudgya és hallotta szájából száma nélkül, mihelest megh haragudott valakire hogy Millingos, Milliom,

forgós, disznó, lánczos, lobogós, labdás kutya, disznó, atta, teremtettével *karomkodott*, es rutt atkozódásokat követett, magának is e Fatensnek azt mondotta, hogy Ludvercz fékte, es azok is basszanak megh eb adta” (Schram Ferenc Magyarországi boszorkányperek² Bp., 1983. 2: (687–8). — 1761: „Az I . . . rettentő képpen *karomkodván* Attazot, Teremtettet . . . mely ekképpen eset szitkozódása alkalmatosságával in flagranti . . . el is fogattatott” (Torda, TJK. V. 34 SzT. 2: 732). — 1844.: „Szakmári Ferentz . . . puskával ki jöve mondá; jere ki Cseresnyes Dánielné baszom a’ véredet, ’s az Istenedet, ’s az Szentedet, mert az Isten Istenem le légyén ha ma keresztül nem lölek, ilyen s több égtelen (!) *káronkodások* között egy darabég jött . . .” (A,sofva U; DLt 1441, SzT. 2: 738).

Úgy vélem, a fentiek során sikerült valószínűsíteniem, hogy *káromol* igénk származtatható a szláv eredetű *kár* *damnum’ főnévből. Ennek igeképzős alakja a *káromol* kezdetben azt jelenthette: ’kárt tesz, okoz’, majd ebből a ’bánt, sért; vki ellen vétkezik’ fejlődött, s ebből alakult ki a ’megcsúfol, szid, gyaláz’ jelentése. E jelentésből szűkült le a mai ’durva, trágár szavakkal illet’ értelme. A *káromodik* a *káromol* továbbképzett formája, jelentése: ’durva, trágár szavakkal szid, szitkozódik’.

5. Az alaktani kérdések tisztázása már bonyolultabb feladat. Annyi biztos, hogy a *káromodik* a *káromol* szó -*kodik* képzős származéka, s eredetibb alakja *káromlkodik lehetett. Az -*l*- kiesése viszonylag hamar megtörtént, mert — mint Simonyi Zsigmond (MNyelv¹ 2: 51) írja — a „ . . . szóképzésben gyakran találkozunk össze a szó belsejében két-három mássalhangzó; ilyenkor nem ritkán történik, hogy az egyik elvész. Legtöbbször marad ki a *t* és az *l*, hogyha két mássalhangzó közé kerülnek . . . pl. *káromlkodik*: *káromkodik*”. A -*kodik* képző magyarázatára ismét Simonyihoz fordulunk: „Gyakran előfordul, hogy az átható igénél csak magát a cselekvést látjuk fontosnak és kiemelkedőnek . . . Mármint az ilyen esetben a nyelv sokszor annyira fokozza az igének á t n e m h a t ó s á g á t, oly nyomosan ki akarja fejezni a cselekvésnek csak az alanya vonatkoztatását, hogy e czélra külön képzőt alkalmaz, még pedig a visszaható képzőt . . . Ilyen igék nyelvünkben: . . . *átkozódik* . . . *csúfolódik*, . . . *szitkozódik*, . . . *gyalázkodik*, . . . *káromlkodik*: *káromkodik*, . . . *vétkszik* . . .” (Nyr. 7: 485–7).

Az alapszó, a *káromol* — véleményem szerint — a *kár* ’damnum’ főnév -*mol* képzős származéka, mint a *baj*-ból a *bajmol* (TESz 1: 218). Hasonló még a *becs*-ből a *becsméll* ’fedd lekicsinyel’ (l. TESz. 1: 265), az *ész* ~ *esz*-ből az *eszme*l ’vél, ért, emlékezik’ (TESz. 1: 802), a *kegy*-ből a R. *kegyemél* ’kényeztet, dédelget, gondosan ápol’ (TESz. 2: 802). A -*mol*, -*mél* képzőben az -*m* denominális igeképző ’vmivel működik’ jelentéssel, az -*l* pedig ’vminek vél, tart, vmit tesz’ jelentésű műveltető képző (l. NyK. 26: 1–8). Az -*l* e funkciójára l. *károl* ’für schädlich halten’ (NySz.). A két képző bokrosodhatott, ezt mutatják a példák is; hangtani változatai is kimutathatók: *becsmel*, *böcsömöl*, *bucsmol*, *gucs-mol* ’becsmérel’ (ÚMTSz. *becsmel* a.).

A *káromol* esetében a -*mol* képzőbokor igen korán járulhatott a *kár*-tőhöz, erre a képző -*o*- előhangzója utal.

6. A *káromol* és *káromodik* igék jelentésfejlődését áttekintve megállapíthatjuk, hogy a jelentéstani érvek alapján a *káromol* eredeztethető a szláv eredetű *kár* főnévből, annak -*mol* igeképzős változata, s eredeti jelentése ’kárt tesz, okoz’ volt. A származtatás helyességét alaktani érvek nem támogatják kellőképpen, bár esetünkben — Bárczi Gézával szólva — erősen elhomályosodott képzésről van szó (l. Szótöv. 13).

Kerél volt-e a Kereel? Egy 1415-ből származó oklevél „cum vadis et tribus in Kochord et Namen”, illetve „cum vadis et tribus in Kochord et Kereel” szövegének kiemelt magyar szórványai közül a *Kochord* és *Namen* neveket hitelesen tudta azonosítani Csánki Dezső a Szabolcs-Szatmár megyében jelenleg is élő *Kocsord* és *Vásárosnamény* településnevekkel, a *Kerél*-nek olvasott *Kereel* adatot viszont képtelen volt pontosan helyhez rögzíteni. Csupán annyit állapíthatott meg róla, hogy mint révhely, a Czudarok birtokaként jelentkezik, és valahol „a Szamos vagy Tisza mellett kellett fektüdnie” (l. Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890. 1: 518).

Meggyőződésem, hogy ez a név azonosítható. Csánki sikertelenségét csupán a *Kerél* olvasat okozta, tudniillik ilyen nevű rév nem lévén, nem is azonosíthatta. A téves olvasat miatt természetesen nem Csánkit illeti a vád, mivel a középkori ortográfia alapján bárki csak hozzá hasonlóan olvashatta volna ezt a szót. Itt az oklevél írója lehet a ludas egy súlyos tollhibáért. Szerintem ugyanis a *Kereel* név egy *Kerelee esetleg *Kerele forma elírása. Így viszont a név összetétel. Előtagjában a Szabolcs-Szatmár megyében *Szamoskér* alakban ma is meglévő településnév középkori *Keer* ~ *Keri* ~ *Ker* (vö. Mező-Németh: SzabSzatm. 113) változatát kereshetjük, utótagjában pedig azt az *elé* szót, amelyik *-elee* formában a Szamos melletti Panyola község névanyagában is feltűnik 1496-ban *Kyszeghelee* írásképpel (l. Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. 191).

Ennek a párhuzamos adatnak tér- és időbeli közelsége megengedi, hogy a vizsgált és szerintem romlott írásképi *Kereel* alakot *Kerelee (olvasat: Kérélé) formára javítsuk, és a mai *Szamoskér* községhez kapcsoljuk. Megerősíti ennek jogosságát az a tény is, hogy a Czudarok és Kállayak között ezért a faluért pörösködés folyt a XV. században (vö. Csánki i. m. 1: 492). Problémát jelent viszont, hogy a forrás ezzel a névvel révet jelöl. Márpedig az *elé* szónak földrajzi nevekben eddig még nem volt kimutatva 'révhely' jelentése. Ezt a szót a fgr. eredetű *el-* szótól származékának tartják kutatóink az *elő*, *előtt*, *eleje* szavakkal együtt (vö. TESz. idézett szócikkek a.); Kálnási Árpád pedig egyenesen azt vallja, hogy a Szamos környéki földrajzi nevek *eleje* eleme a 'valamely tájrésznek a településhez közelebb eső része' jelentést hordozza (l. A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen, 1984. 496). A már idézett 1496-os panyolai *Kyszeghelee* név valóban értelmezhető így is: 'a Kísszeg nevű dülő Panyolához közelebb eső része.' Az általam javított *Kerelee ilyen értelmezése viszont képtelenség lenne. Magyarázatot azonban ennek ellenére is adhatok rá. Igazolható ugyanis, hogy a Szamosnak ezen a vidékén az *elé* (*-elee*) ~ *elő* szavaknak van 'révhely, folyami átkelőhely' jelentése is a Kálnási által megadott jelentés mellett vagy ellenében.

A Szamoskér tőszomszédságában fekvő Szamosszegről Pesty Frigyes 1864-es gyűjteményében (l. O.Sz.K. Fol. Hung. 1114.) szerepel a *Panyolai elő* földrajzi név ezzel a magyarázattal: „hidasjárás”. Tehát a Szamosszeg és Panyola közötti révet jelöli a név, bizonyítva ezzel, hogy a Szamos vidékén az *elő* szó 'folyami átkelőhely' jelentésű is lehet. De ugyanezt bizonyítani tudom azzal az 1496-os panyolai *Kyszeghelee* adattal is, aminek egyik feltehető jelentését Kálnási Árpád után már megadtam előrébb. Nem bizonyos ugyanis, hogy ebben a névben valóban a 'településhez közelebb eső rész' jelentés lappang. Inkább itt is 'révhely' lehetett az *-elee* elem jelentése. Ennek igazolására azonban szükséges egy kis környezeti és történeti áttekintést adni a Szamos alsó szakaszának vidékéről.

Ahol ez a *Kyszeghelee* nevű földrajzi objektum feküdt, a szabályozás előtti Szamosnak nagy, kettős kanyarja volt. A délibb kanyar a baloldalon zárt körül egy hatalmas területet, amit az ott élő szamosszegiek máig is *Natyszeg* (s.gy.) néven emlegetnek; az északibb kanyar pedig a jobboldalon egy kisebb területet fogott félszigetszerűen körbe, amit pedig a panyolaiak neveztek el *Kísszeg*-nek, később *Küsszeg*-nek. Ez utóbbi aztán a folyam szabályozással a baloldalra került, s így most *Natyszeg* és *Küsszeg* néven mindkét dülő Szamosszeghez tartozik. A két dülőt elválasztó folyamszakaszon (jelenleg holtág)

egykor rév volt. Pesty Frigyes már említett 1864-es gyűjteménye ide helyezi Szamosszeg földrajzi névanyagából azt a *Vég Orbánné réve* adatot, amelyikről külön meg is jegyzi: „szamosi átkelő volt.” Jelentősége van itt a múlt idő használatának, minthogy arra figyelmeztet, hogy az itteni rév jóval korábbi lehetett, megvolt az már a XV. században is. Az 1496-os *Kyszeghelee* földrajzi név tehát nem a településhez való közelségre utal itt, hanem erre a révre. A név *-elee* eleme ugyanúgy ’folyami átkelőhely’ jelentésű, mint a már említett *Panyolai elő* név *elő* eleméé. Így pedig jogos azt tartani, hogy a **Kerelee* név is egy olyan szamosi átkelőhelyet jelölt, ami a mai Szamoskér és a folyón vele szemben fekvő Kérsemjén között szolgálta az átkelést a Szamoson.

Az így azonosított adat figyelmeztet is valamire: ha a Szamos alsó szakaszán a földrajzi nevek *elé, elő* utótagja ’átkelőhely, rév’ jelentésű is lehetett, vajon más folyók mentén a hasonló névelemet mutató földrajzi nevek nem ugyanígyen jelentésűek voltak-e, legalábbis a régi időkben?

Balogh László

Kecskés András—Szilágyi Péter—Szuromi Lajos: Kis magyar verstan.
Országos Pedagógiai Intézet, Bp. 1984. 156 oldal

1. A magyar verselés elmélete a hetvenes évek vége óta lendületes fejlődésnek indult. Nem kis része van ebben a könyvecske három szerzőjének: a verstant nyelvi és fonetikai alapra helyező és az eddigi elméleteket egységben tekintő Kecskés Andrásnak, a verselésünk történeti fejlődését Gáldi után is új (többek közt statisztikai) szempontokkal gazdagítva kutató Szilágyi Péternek és a szimultán verselés elméletét megalkotó Szuromi Lajosnak. E három szerző mellett fontos szerepe van jelenlegi verstani kutatásainkban Szerdahelyi Istvánnak, az irodalmi esztétika kiváló szakértőjének, aki a Horváth János és a Vargyas Lajos ritmizálásában mutatkozó eltéréseket termékeny szintézisben igyekezett feloldani (egyébként ismerője sok idegen nyelv versrendszerének, társszerzője egy hatalmas, világméretű áttekintést nyújtó Verstannak), és vállalta a pedagógiai segédkönyv lektorálását. A régi kutatások összegezésekként és az új szempontú eredmények beépítésével végül is megszületett ez a pedagógiai célra is alkalmasnak szánt könyv, mely a magyar verselés különféle rétegeinek leírását és problémáit meg lehetően harmonikus egységbe illeszti.

Az összehangolás elvi kérdésekben kitűnően sikerült: a magyar verstan keretei olyanok, hogy most már iskolai tanításra is megfelelnek, sőt kívánatos, hogy általános és középfokú iskoláinkban minél előbb teljesen ebben a keretben ismerkedjék meg ifjúságunk a magyar költői gyakorlatban használatos versrendszerekkel.

Részletkérdésekben nincs teljes összhang, a szakszavak használatában, értelmezésében is vannak kisebb eltérések. (Ezt a könyv bevezetése is elismeri.)

A kereteket a fő fejezetek címe adja meg: Ritmuselvek és versrendszerek. Az ütemhangsúlyos mértékrendszer. Az időmértékes verselés. A szimultán verselés. A szabadvers. A rím. Függelék (Verstani leírás és megnevezés, Versmutató, Név- és tárgymutató, Ajánlott verstani szakirodalom).

2. A ritmuselvek és versrendszerek fejezetében igen figyelemreméltó a két vezérszempont megkülönböztetése: a nyelv hangtani felépítéséből természetesen adódó ritmuselvek és a verselési (szóbeli, majd írásbeli, részben pedig énekes) hagyomány által történetileg kiformált — és még most is szüntelenül formálódó — versrendszereké. A magyar nyelv hangtani sajátosságai kétféle ritmuselv érvényesülését teszik lehetővé: a szólamnyomatékosat (ezen alapul a népköltészeti gyökerű, régi hagyományra visszamenő magyaros verselés) és a szótagmérőt (ez pedig a 16. és 17. századi kísérletek után a 18. sz. végén vert gyökeret irodalmunkban). Versrendszerünk azonban több is van: a szólamnyomatékos ritmuselven alapuló ütemhangsúlyos (népi gyökerű) versrendszer, a szótagmérő (görög, latin) ritmuselven alapuló klasszikus időmértékes és a középlatin meg a német szóhangsúlyos verselés nyomán alakult újmértékes (rendszerint rímes) versrendszer, a kétféle ritmuselvet egyidejűleg érvényesítő szimultán versrendszer és az előbbieknél csak bizonyos elemeit (sokszor töredékesen) alkalmazó szabadversek rendszere.

3. Az ütemhangsúlyos mértékrendszer tárgyalása egy gyermekmondóka bemutatásával kezdődik, melyben a hangsúlyrend és az ütemtagolás szabályossága érvényesül (de nem okvetlenül a szótagszámok egyenlősége). A hangzásszakaszok és a beszédütemek jellemzése után meghatározást kapunk a szólamról (15): „Azokat a beszédrészeket, amelyek egyszerre, egyidejűleg alkotnak értelmi és hangzásbeli egységet, egy múlt századi eredetű, azóta is sokat vitatott kifejezéssel *szólalomoknak* nevezzük...” Egy táblázatszerű ábrázolásban az elemi és a közvetlenül összetett jelentésegységeknek (szó, ill. folytonos szó szerkezet) olyan elemi és közvetlenül összetett hangzásegységek felelnek meg, mint az ütem és az ütempár. Valamennyivel érintkezik a szólam, mint a jelentés- és a hangzásegységek központi alakulata, mely 1 vagy 2 ütemből áll. A közönséges beszédünkben is csírájában meglévő ütem és a versrendszer alapjául szolgáló ütempár közti átváltás (az ütemek páros elrendezése és szoros összetartozása) a kulcsjelensége a szólamnyomatékos ritmuselv átváltásának ütemhangsúlyos versrendszerré. Ebből alakulnak tovább a verssorok mint összetettebb egységek.

Az ütemhangsúlyos verselés formáinak leírásához ezenkívül szükség van még olyan fogalmakra, mint metszet, szótagszám, sorkapcsolat, rímelés, versszak.

Az ütemhangsúlyos verssorokban nyelvi egységek (mondat → szó szerkezet ← 1–4 beszédütem) és metrikai egységek (1–4 versütem ← 1–2 ütempár → ütem + ütempár) találkoznak.

Igen fontos a könyvben az a figyelmeztetés (20), hogy az időmértékes verslábakat nem érdemes ütemeknek nevezni, mert pl. a szimultán versekben egyidejűleg vannak jelen ütemek és lábak, és mindkettőnek formateremtő a jelentősége. Az ütemhangsúlyos sortípusok közt vannak 1 ütemből állók, ütempárból állók (2 ütem), ütempárból és ütemből állók (3 ütem), két ütempárból (4 ütemből) állók. Ez a metrikai keret azonban nem mindig érvényesül tisztán. A nem osztott, hanem 2 önálló szólamból álló összetett egység mint ütemkapcsolat olykor helyettesíti az ütempárt.

A sormetszetek közt a könyv megkülönbözteti a főmetszetet (mely több ütemű versornak mindig ugyanazon a helyén van és szóhatárral esik egybe) és a mellékmetszetet (mely az ütempár vagy ütemkapcsolat belső osztódási pontján fordul elő), továbbá az erős metszetet (mely tényleges szólamhatár) és a gyengét (mely a szólam belső ütemhatára). Szoros metszetről szól akkor, ha a metrikai ütemhatár szököz ugyan, de nem esik egybe tényleges beszédritmikai határral. Vannak végül metszettelen sorok, mint Petőfi János vitézében: „Tartományunkba belépni mikép mer ő?”

A vers szótagszámát a sorok szintjén, a metszéstagok szintjén vagy az ütemek szintjén adhatjuk meg. Pl. ez a Balassi-sor: „Kínlódóm érette, vette is eszébe” 12, ill. 6 || 6, ill. 3 | 3 || 3 | 3 szótagú.

A sorkapcsolat és a versszak már csak bizonyos kötöttebb formák versmértékére jellemző.

Az ütemhangsúlyos versmértékek formakészletéhez sormértékek és szakaszmértékek tartoznak. A sormértékek közt vannak szótagszámváltó versek (példák régi költészetünkéből és a kanásztánc típusból), szótagszámtartó dalversek (Apáti Ferenc Cantilenájától kezdve) és szótagszámtartó szövegversek. Ez utóbbiakat a könyv külön részletezi: az A) típusú négyes üteműeket, a B) típusúakat (hatos ütempárral), a C) típusúakat (hetes ütempárral), a D) típusúakat (ötös ütempárral). — A szakaszmértékek felsorolását a sorláncal, azaz a szakozatlan verssel kezdi, melynek alfajai a tagolatlan sorlánc, a kötetlenül tagolt sorlánc és a rendezetten tagolt sorlánc. A szakaszok közt vannak két, három, négy és több soros szakaszok, ez utóbbiak állhatnak ismétlődő elemekkel vagy egyedi sorszerkezettel. Végül rövid jellemzést kapunk a változó szakaszmértékekről.

Ezekben a jellemzésekben verspéldák nem vagy csak alig fordulnak elő, csupán verscímek utalnak a megfelelő versre vagy lelőhelyre. Magyar szakos tanárnak ez is eleget mond.

Külön alfejezet az ütemhangsúlyos vers elemzése, nagyon tanulságos összefoglalásként, példákkal. A szótagszámjelzéses képletben kívül (mely egy régi, hagyományos jelölésmódnak pontosított változata) találunk itt olyan kottaszerű jelrendszert is, mely meghökkenetheti azokat, akik a szótagszámjelzéseken kívül csak a hosszú és rövid (esetleg a közömbös) szótagok jeleit ismerik. Pedig ez a Kecskés-féle rendszer nem megtanulhatatlan, hanem éppen alkalmas arra, hogy tudatosítsuk irodalomtanárainkban és tanítványaikban a versnek azokat a hangzásbeli elemeit, amelyek a versmértékben nem mind relevánsak ugyan, de a vers konkrét hangzása (s így alkalmi ritmusa is) jól leírható velük. Ezek az ábrák magukban foglalják a teljesen rövid szótag $\cup$ jelen kívül a rövid magánhangzójú zárt szótag $\circ$ jelét, a hosszú magánhangzójú nyílt szótagét ($\ominus$), a hosszú magánhangzójú zárt szótagét ($\bullet$), egyszeres és kettős aláhúzással (mely a szótagjel szárát átmetszi) a kisebb és a fő hangsúlyokét. Az egy ütemhez tartozó szótagok jeleit szár köti (mint a nyolcad hangjegyeket) egy olyan közös egyenes vagy megtört vonalhoz, mely egyúttal a hanglejtés irányát, irányváltozását is ábrázolja (tehát ábrába foglalja a vers dallamát, ahogy László Zsigmond megfigyelte), azonkívül függőleges vonal jelöli az ütemhatárt, kettős függőleges az erős metszetet. Az egyetlen mozzanat, ami zavart okozhat a szótagmértékek jelzésrendszerében, az, hogy a vízszintes vonalka nem a hosszú szótag jele, hanem aláhúzás értékű: hangsúlyt jelent. A hosszúság különböző fokozatainak jele pedig az üres, a félig vagy egészen betöltött köröcske. (A kör és félkör ilyenféle értelmezésének van előzménye a zenei hangjegyírás ütemjelzésének történetében.)

Ettől a jelölési problémától eltekintve alig találhatunk megkérdőjelezhető állítást vagy kifogásolható megnevezést a könyvnek ebben a részében. Ez tanulságos és rendezett összefoglalása, egyúttal kiegészítése és egy magasabb rendbe való beillesztése mindannak, amit a magyar ütemhangsúlyos versről eddig tudtunk vagy ezután tudnunk illik. Talán e miatt az egyetemes érvényessége miatt került ennek a fejezetnek a végére az a vers-elemzési modell, amely akár az egész könyv végén is állhatna: kiindulás a versélményből, megfigyelve a vershangzást eljutni a versritmus tudatosításáig, ebből a verstörténeti előzmény ismeretében megállapítani a versmértéket, a szövegjelentés bevonásával visszaterni a versritmushoz, most már ennek tudatában elemezni a versjelentést és mindezek birtokában visszaállítani a komplex versélményt.

4. Az időmértékes verselés fejezete e rendszer görög eredetével és a szótagmérés elveivel kezdődik. Rámutat — idestova két évszázados magyar verselési hagyomány alapján — arra, hogy közös (azaz hosszúnak, rövidnek egyaránt tekinthető) szótagok az *u*, *ü*, *i* hangzásokon és az *a* névelőn kívül az egytagú, nyíltszótagos névmások, kötőszók és egyéb szavak is. Ez utóbbi verselési szokás azonban voltaképpen letérés az időmértékes alapról, utat nyit a 19. század folyamán megerősödő szimultán verselés felé, legalábbis elvileg. A könyvben idézett példák ugyanis nem egészen ezt tanúsítják, hiszen a Berzsenyi-sort kezdő „*Mi a magyar most?*” mondat első szava akár valóban rövid is lehetne, a metrum emelkedő jellegét akkor sem befolyásolná, mert a második szótagra esik az iktus. Az első szótag rövid volta csupán a szigorú metrikus sorképlettől tér el, ahol a sort hosszú súlytalan szótag kezd, azaz emelkedő spondeus: — $\curvearrowright$. (Ez a megállapítás vonatkozik az 52. oldalon bemutatott valamennyi hasonló helyzetű szótagra.) Az *a* névelő hosszú változatának történeti alapja és népköltészeti hagyománya van.

Az időmértékes verselés szerkezeti rendjében alapfogalmak a mora és a verslábak, továbbá a lejtésegység elve. Helyes a versláb és az ütem fogalmának a megkülön-

böztetése. De e fejezet szerzője maga sem ügyel eléggé a terminológiai szétválasztásra. Póttütemnek nevezi a spondeust és a pirrichiust, jöllehet szabatos megnevezéssel ezek helyettesítő verslábak (röviden esetleg pótlábak). Később meg csonka ütemnek nevezi a csonka lábat. Nagyon helyes a történeti visszapillantás az aprózásra, melyet a görög verselés ismert ugyan, de a magyarban német és angol hatásra terjedt el. (A példákban voltaképpen anapestusok jelennek meg a jambusvers egyes helyein.) A jambikus vers trochaikus sorindításában akár a Juhász-idézet (*Brummog a bűgő*) kapcsán is megemlíthette volna a choriambizálást. A spondeus helyettesítő szerepét és a dipódiákat tárgyaló részben a Lúdas Matyinak egy szabálytörő végű hexameterében magyarázatul kívánczodik a formai szabálytalanság tartalomfestő szerepe: a nyögést fejezi ki az, hogy Döbrögi szavaiban daktilus helyett már csak spondeusra jutott szusz. (Hasonló szerepe van a jambikus lejtés darabossá válásának Arany Bolond Istókjában, amint arra a 67. oldalon találunk utalást.) A Babits-idézetnél pedig némi kipillantást várna az ember a szimultán verselésre, hiszen a Csak posta volnál idézett sora nemcsak zárlatában, hanem már indításában sem jambikus: „Életed gyenge szál, amellyel szőnek”.

A metszet szerepének leírása tanulságos, különösen a kétféle metszet megkülönböztetése, mellyel, azt hiszem, iskolai verstanításunk még adós. Más kérdés, hogy a metszet verstörténeti magyarázatán kívül nem lenne-e célszerű egy mondattani kiindulású leírás (is), továbbá, hogy az elnevezéseket ajánlatos-e a csupa rövid magánhangzós *cezúra* formában, ill. a görögből németesen latinizálva magyarított *dierézis* alakban terjeszteni. (Az egyik ui. latinosabb volna *cezúra*, a másik pedig görögösebb lenne *diarézis* alakban.)

Az időmértékes formakészlet leírása hasznos összefoglalása mindannak, amit korábbi verstanainkból ismerünk, és kiegészítése olyan formák bemutatásával, melyekre újabb versirodalmunk jobb formai megértéséhez szükség van.

Csak a szünetek, szólamok és ütemek szerinti tagolásban találunk néhány vitatható részletet. Ha a metszetek és szünetek jelölése az egész könyvben következetes, akkor a Janus-sornak ezt a tagolását: „Táborozom költő || létemre s nem remegek, ha” — nem fogadhatjuk el, mert a kettős vonallal jelölt helyen nem állhat szünet, csak gyenge metszet.

Az ismert Vörösmarty-sort pedig: „Századok ültének el, || 's te alattok | mélyen enyésző” a mondat pontos megértésére törekedve nem így fogjuk tagolni, hiszen a *mélyen enyészik* szókapcsolatnak nincs értelme, hanem az *alattok mélyen* tartozik egybe, majd áthajlással (és hangsúlyos jelzővel) az *enyésző Fénynyel*.

Nem szolgálja a világos megértést, ha a *szapphikum* ugyanazon az oldalon egyszer strófát, másszor sort jelent.

A szerző a 69. oldalon külön felhívja a figyelmet arra, hogy a „metrikai elemzéshez meg kell keresnünk a legmegbízhatóbb szöveget”, azaz szövegváltozatot.

A klasszikus sortípusok közül megkapjuk a két legfontosabbnak, a középkori strófászerkezetek közül pedig a következőknek a leírását: szonett, Nibelung-strófa, francia ballada, Chevy Chase-strófa, stanza, tercina.

Az újmértékes formák közül megtaláljuk a trochaikus verselés, a daktilikus lejtés, az anapestusos vers leírását és bőségesebb részletezésben a jambusversét (függetlenül attól, hogy — nyugat-európai eredetük miatt többségükben — van-e bennük rím). Kiinduláskor említi a szerző azt a — Kodály tekintélye által is megerősített — tévhitet, hogy a jambikus ritmus magyartalan. (Valójában nem a jambikus metrumú vers magyartalan, hanem ennek rosszul alkalmazott megzenésítései magyartalanok.) Ha az időmértékes lejtés iktusát (mely elvben hosszú szótag) nem vesszük gépiesen hangsúlyosnak, hanem érvényesülni hagyjuk a versmondatok értelmes hangsúlyozását, akkor nem találunk ellentmondást a jambus és a magyaros versmondás között. E könyv — nagyon

okosan — végig kerüli az időmértékes verselésről szólva az iktust jelző hangsúlyjeleket, melyek csak a skandálást segítik. Ezáltal nyitva hagyja az utat az értelem szerinti hangsúlyok jelölésére, a versek egy részének szimultán elemzésére, és előkészíti az olvasót a szimultán verselés mibenlétének befogadására. Különösen helyes a szimultán jelenségekre való utalás a 74. oldalon, majd a jambikus kilencessel kapcsolatban, végül a fejezetet záró szakasz a jambuskezelés történeti módosulásáról.

Meg kell azonban említenünk, hogy e kitűnő fejezet néhány apró megállapítását nem értjük vagy nem fogadhatjuk el. A 66. oldalon bemutatott hatsoros vers idézett szakaszában nehezen tudjuk fölfedezni az anapestusokat; a szótagszám-többlet inkább csonka lábként ritmizálható. Alighanem csak nyomdahiba a Petőfi-vers „Megállék” szavának 1. szótagja (68) alatt a ν jel (ν helyett, hiszen ez egyértelműen rövid szótag, habár hangsúlyos). A daktilikus lejtésnek anapestusos sorokkal való keveredését inkább lejtésváltásnak kellene nevezni, mint ritmusváltásnak. József Attila Karóval jöttél c. versében (73) a második sor már csak erőltetve fér a jambikus metrum Prokruzstész-ágyába, itt valójában anapestusok hangzanak a kezdő spondeus után. Arany Magányban c. versében az idézett sor (76) valóban 4–7 tagolódású, de ezt jobban kifejezné a mondathangsúly szerinti ütemek jelölése: „Oh mert tovább || e kétség | tűrhetetlen”. — Kazinczy megállapítását (78), hogy „nekünk felette kevés rímünk van”, egy századdal később Kosztolányi és más nagyszerű költőink fényesen megcáfolták. Az a művészetpszichológiai törvény pedig, amely szerint „érzékszerveinknek kedvesebb az a ritmusrend, amelyben a nagyobb egységet követi a kisebb”, csak kisebb metrikai egységekre érvényes. A tágabb értelemben vett ritmusban éppoly kedves és kifejező lehet a növekvés elve, mint a fogyásé (l. Elekfi: Petőfi költeményeinek versmondattani felépítése. Kéziratok kandidátusi értekezése 1974–75. 20–1, 143–6, 285–7; ill. Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. Nyelvészeti tanulmányok 27. 1986. 33, 128–30, 161, 182, 198, 205, 208, 212, 213, 281, 292–3).

Egészében véve ez a fejezet nagyon jól illik az ütemhangsúlyos versrendszer és a szimultán verselés tárgyalása közé, hiszen második (jövemény, de a magyar műköltészetben teljesen meghonosodott) versrendszerünket úgy foglalja össze és építi elméletileg tovább, hogy a tudományos kutatás igényeit is kielégíti és az oktatásban is jól alkalmazható.

5. A s z i m u l t á n verselésről szóló fejezet tartalmazza a régi verstanokhoz képest a legtöbb újat, bár az ide tartozó megfigyeléseknek is vannak több mint évszázados előzményei. A szimultán verselés rendszerbe foglalását azonban mintegy két évtizedes munkássága során Szuromi Lajos kezdeményezte. E rendszer kiinduló álláspontja az a megfigyelés, hogy nyelvünkben az időmértékes verselés már kezdetben is, de később mindinkább olyan formát öltött, melyben az időmérték mellett az ütemhangsúlyos verselés elvei is többé-kevésbé érvényesülnek. A két m o n o m e t r i k u s verselés mellett, illetve ezek egyike, az időmértékes verselés (leginkább a jambusi mérték) helyett gyakori a b i m e t r i k u s, azaz szimultán verselés.

Ez a megfigyelés mint harmadik versrendszerünk alapja elvileg azt eredményezné, hogy verstanunk kimutassa, milyen módon és milyen fokú szabályossággal jelentkezik klasszikus verseink többségében az időmérték és az ütemtagolás együtt. Ennek nyelvi alapja a m é r t é k k a p c s o l ó s z ó t a g m i n ő s í t é s. Elvben tehát egy szótag lehet hangsúlyos vagy kevésbé hangsúlyos, ugyanakkor hosszú vagy rövid. Ezt a kétféle minősítést a könyvben található rendszer úgy kapcsolja össze, hogy a hangsúly és a hosszúság értékét egyaránt figyelembe véve n y o m a t é k o s és k e v é s b é n y o m a t é k o s szótagokat különböztet meg. Szótagjelei a hagyományos jelzésekből kombinálnak: a hosszú, a rövid és a közös időtartam jeleihez a mellékhangsúlyt és a főhang-

súlyt jelölő ékezetek valamelyike társulhat. A szimultán mértékű versben tehát mértékformálók a szótaghangsúlyok is.

A szimultán verselés szerkezeti rendje az ütemezés és a verslábazás egyidejűségén alapul, mégpedig úgy, hogy a verslábak minősítésében a hangsúlyosság szempontja is részt vesz. A szimultán jambus második szótagja, a szimultán trocheus első szótagja nem okvetlenül hosszú, hanem lehet rövid hangsúlyos is, de valamiképpen nyomatékos. (A „szimultán” jelző helyett e fejezet szerzője szívesebben használja a „hangzó” jelzőt.) Ilyen szótagértékeléssel beszélhetünk a vers lejtésegységéről (tehát egyértelműen ereszkedő vagy emelkedő jellegéről) akkor is, ha a szótagok puszta időértéke ezt nem sugallja.

Tanulságos a metszetváltozatok jellemzése a szimultán verselésben. Hangsúlyos metszet van az olyan verssorban, mely az időmértékes rend szerint úgy kerül verslábkapcsolat határára (mint dierézis), hogy inkább négy szótagú ütem utáni hangsúlyos metszetnek hat. Pl. Petőfi szimultán jambusi sora: „Magyar vagyok. || Legszébb ország hazám”. Közös metszetről van szó olyan sorokban, melyekben az egyik elv szerinti főmetszet egybeesik a másik elv szerinti mellékmetszettel. Ha kétféle főmetszet esik egybe, közös főmetszetű a sor. Fontos még a lábmetzés és a szómetzés fogalma. Az előbbi esetben a szó metszi a verslábat. Pl. József Attila e sorában a záró jambusi verslábat metszi a *hűsen* szó:

Karcsú szél hajlott utána hűsen

⋄ — | — ⋄ | ⋄ || ó — | ⋄ — | ⋄

Ugyanitt egyúttal szómetzés van: a jambusi láb metszi a két utolsó szót. Szólábazásról beszélünk akkor, ha versláb és szó egybeesik. Ha ez még ütemmel is egybevág, akkor szó- és ütemlábazás. Ha nyelvi szólammal esik egybe a versláb: szólámlábazás. Egyetlen szimultán mértékrendszerű magyar versben is szabadon változhat a szó- és a lábmetzés, a szó-, az ütem- és a szólamlábazás.

A szimultán verselés formakészlete olyan sorváltozatokra épül, mint: ütemkapcsoló sorok (melyekben elsősorban ütemek kapcsolatát halljuk, de az ütemekkel pontosan egybevág a láb mérték is), metszetkapcsoló sorok (melyekben közös a metszet a kétfajta mértékrend szerint), metszet- és ütemkapcsoló sorok. Nagyon jelentős az a megállapítás, hogy sok szimultán verssorban beszélhetünk vezető metrumról és kísérő metrumról, de vannak teljes szimultán sorok is, melyekben a két komponens egyenrangú. A szimultán verset általában úgy jellemzi a könyv, hogy benne a három mértékrendszer sorváltozatai szabadon keverednek.

A szimultán mértékrendszer verstani és esztétikai jelentőségének bemutatása után bőségesen kapunk példákat a szimultán verselésre, ritmus- és szótagszám-képletekkel.

A fejezetben ismertetett rendszer nagy nyeresége verstanunknak, sok új meg látással és jelentős (szakkifejezéseiben tükröződő) fogalomkinccsel gazdagítja eddigi ismereteinket. A felfedezés és a felfedés öröme, az újítás láza azonban magával hoz olyan részleteket is, melyek már inkább zavarják, mint segítik a tiszta látást, legalábbis az általános oktatásban nem jelentenek a pedagógus számára hasznot.

Érthető, de ugyanakkor vitatható is ennek a fejezetnek az a törekvése, hogy beillesse az időmértékes formák (elsősorban a jambusversek) közé azokat a verseket, melyekben csakugyan valami időmértékes lejtés csengetett a költő fülében, de ez a lejtés a szótagok időmértékére nézve alig érvényesül. Skandálva sok olyan magyar vers beilleszthető valamelyik jambusi sorfajtába, melyben a metrum élesen ellentmond a valóságos időértékeknek, csak az iktus hangsúlyozásával valósítható meg. A verselési gyakorlatnak ez a genetikus igazolása (verstörténetileg is) érthető. Vitatható azonban a vers

ritmusának meghallása szempontjából. Ugyanis minél inkább távolodik a vers az időmértékes rend megvalósulásától, annál határozottabban érvényesülhetnek benne az ütemhangsúlyos versre emlékeztető (vagy annak valamelyik fajával éppen egybeeső) ütemek. Amikor tehát az újabb magyar (időmértékesnek szánt vagy annak álcázott) versek s z i m u l t á n mértékét akarjuk kimutatni, nem annyira az időmértékes lábak hangsúlyos változataira (pótlékaira) kellene felhívni a figyelmet, mint inkább az időmértékes l á b a k és a versmondat hangsúlyozásából és tagolásából adódó ü t e m e k együttes jelentkezésére. Ebben a kettősségben nyilvánul meg a szimultán h a n g z ó v e r s, nem a lábak kétféle értelmezésében.

Ezért találjuk egyoldalú megközelítésnek azt, hogy a szimultán verselés elméleti tárgyalása is végig csak a lábakra szól, pedig a hangsúlyok ütemet kezdenek, tehát a magyar versben csak látszólagos az a szerepük, hogy befejeznek egy (emelkedő) lábat. (A fejezet végi példák szerencsésen bemutatják az időmérték és az ütemek szerinti egységek egyidejűségét.)

A túlzott lábszemlélet annyira eluralkodik a terminológián, hogy a kombinált elnevezések zavart okoznak és ellentmondást váltanak ki az emberben. Amennyire célszerű és találó a verslábakat kezdőbetűjükkel rövidíteni, annyira célszerűtlen ezeket a jelöléseket megkülönböztetés nélkül kiterjeszteni az időértékben más szerkezetű, csupán hangsúlyviszonyukban hasonló lejtésű „lábakra”. Megtévesztő ezeknek „hangzó (vers)láb” elnevezése. A versláb hangzik akkor is, ha súlyosabb tagjára hangsúly esik. Hangzik az időérték is, a hangsúly is, ha a verset hangoztatjuk. Az *Utána mintha jaj-szó szállna* Ady-sorban a *szó száll* egység nem a hangzásban jambus, hanem a súlyrendben. Nem helyes tehát egyszerűen jambusnak vagy hangzó jambusnak nevezni, mikor ez jambusi értékű spondeus. Rövidebben ilyen elnevezéseket ajánlhatnánk: szimultán jambus, ál(cázott) v. pseudo-jambus. Radnóti sorában (88): *sötétén színes, fölmért s tág világ* — nem „második tagján hangsúlyos spondeusok mint hangzó jambusok” vannak, hanem jambikus hangsúlyú spondeusok.

Nem szerencsés az *élenk* és a *tompa versláb* megkülönböztetése ezen a néven. Nevezhetjük ugyan *élenk* verslábnek azt, amelyikben a hangsúly a hosszú szótagra esik (pl. *o — élenk jambus*), de ennek ellentétéül nem a *tompa*, hanem a *súlyeltolódásos* jambus kívánkozik: *ó —*. Ez utóbbit e sorok írója inkább *éles jambus*-nak nevezné (az I. nemzetközi hungarológiai kongresszus anyagában: A magyar vers 1985. 77 — 81), ami voltaképpen *éles hangsúlyú* jambus, ti. a hangsúlyos rövid szótagot nevezhetjük *éles* hangsúlyúnak. A *Ne fogjon senki* verssor tehát nem „spondaikusan hangzó”, hanem „éles jambusi” kezdetű. Viszont a tiszta jambust nem célszerű *éneklő jambus*nak nevezni (91). Túlzás azt állítani, hogy az *Elhal a zene* sorkezdetben choriambust hallunk, holott a könyv szerzőin kívül más itt aligha hall choriambust.

Az erőltetettnek ható lábelnevezések helyett sokkal találóbb az olyan elemzés, amelyet a 90. oldalon olvashatunk Tóth Árpádnak egy soráról:

„Távol csillag remegő sugarát 4 || 3 | 3

— — | — — || ó o — | ò o —

A jambusi lejtésű versnek olyan sora ez, amelyben egyetlen jambus sincs.”

A költői gyakorlat nem igazolja a vers lejtésegységének azt a régi szabályát, hogy emelkedő lejtésű sorok közé ereszkedő, ereszkedő sorok közé emelkedő nem illeszkedik. Pl. az alkaiozi versszak 3 emelkedő és 1 ereszkedő lejtésű sorból áll, és nincs benne ritmustörés. A csonka lábak és a szünetek egyenletessé teszik a lüktetést lejtésváltás esetén is.

Néhány kisebb jelentőségű vitatható állításra itt nem érdemes kitérni, és arra sem, hogy jó néhány hangsúlyjel, tagolójel nem a vers hangzásának megfelelően került oda. Talán csak a legismertebb sorra mutassunk rá:

Ez, melyhez minden szent nevet . . .

— | — — | — || — — —

Értelem szerint itt a *minden* szóra kívánczodik főhangsúly, ennek következtében ilyen a tagolása:

Ez, melyhez || minden szent nevet . . .

(s a *min* szótag fő-, a *szent* mellékhangsúlyos).

Az olyan megnevezések, mint „jambusi metszet-, ütem- és nyomatékkapcsoló szimultán felező tízes”, vitatható módon ugyan, de pontosan megjelölik a verssornak a szimultán rendszerben való helyét, nehézkességüknél fogva mégsem a középiskolába valók.

A példák elemzésében és bemutatásában (96–101) szintén találunk a kitűnő magyarázatok közt egy-két nehezen érthető vagy vitatható kifejezést, a képletekben pedig itt-ott hiányolunk vagy nem helyénvalónak találhatunk egy-egy hangsúlyjelet. A hangsúlyozás több helyen önkényesnek vagy gépiesnek hat, nem veszi eléggé figyelembe a mondat értelmi, kommunikatív szerkezetét. Feltűnő ez pl. a Hymnusz ritmizálásában, ahol négy hangsúlyjelet fölöslegesnek, négyet pedig módosítandónak találunk, egyik sorának pedig az ütemtagolásával nem érthetünk egyet.

Ennek a sok kezdeményezést népszerűsítő fejezetnek csak a lényege látszik alkalmasnak iskolai tanításra, részleteiben még irodalomtanárok számára is nehezen érthető. Vitathatatlan tételei alapján azonban érdemes elemezni az utóbbi másfél évszázad magyar verseinek javarészét.

6. A s z a b a d v e r s fejezete először próbál rendszerezni olyasmit, amivel verstanaink eddig jobbára csak mellékesen foglalkoztak. Az itt tárgyalt költői szövegfórmát az egybeírt *szabadvers* szó azért is jól jellemzi, mert nem vitathatatlanul és nem minden fajtájában vers. Nem érvényesül benne szabályba, képletbe foglalható versmérték. Annyiban mégis vers, amennyiben verssorok, sorkapcsolatok, sorpárok érzékelhetők benne. A szigorú kötöttség és a teljes kötetlenség közt számos átmeneti jelenséget hozott létre a költői alkotóöszön. A soráthajlás és a szabadon váltakozó vagy a szimultán mérték is egy-egy lépés a kötöttségből a kötetlenség felé. Vannak mértékőrző és lazított versek, vannak sorváltó és mértéksejtető típusok. Meg lehet különböztetni prózai szövegfórmájú költeményt és költői hangulatú prózai művet, prózaverset és versprózát. Mogint más az íráskép sajátosságaira építő képvers.

E rokon és nehezen elhatárolható fogalmaknak és az odasorolható művek címének említése után áttekintést adnak a szerzők a szabadvers történetéről, rámutatva arra, hogy a régi szabadvers ősköltészeti eredetű. Az ismétlődés és a párhuzamosság formateremtő szerepe következtében pl. az ószövetségi szövegek némely könyvében a hasonló szerkezetű mondatok vagy szövegek verssorként is értelmezhetők. A bibliai zoltárversek a régi szabadversnek m o n d a t s o r o s változatát, ugor nyelvrokonaink versei ennek rövidebb egységekből álló, s z ó l a m s o r o s változatát példázzák. — A lazított vers jóval későbbi, hiszen az időközben kialakult kötött mértékek fellazításával kapcsolatos, a német, francia, angol, orosz vers 17–19. századi történetében, magyarul Batsányi,

Kölcsey, Petőfi verseiben. — Az új szabadvers amerikai és nyugat-európai eredetű, de egyúttal felújítása a régi szabadversnek. — A régi szabadvers mérték előtti, a lazított vers mértékörző, az új szabadvers pedig mértéktagadó.

A szabadvers szerkezeti típusainak jellemzése is e három történeti kategória köré csoportosul.

A mondatsoros régi szabadvers sorai többségükben befejezett mondatok vagy tagmondatok. Példái magyar fordítású vallási szövegek: Szent Bernáld doktor imádsága a Thewrewk-kódexből, Dávid zsoltára Károli Gáspár fordításában, Assisi Ferenc Nap-himnusz a Képes Géza fordításában, Haláltánc-ének a Példák könyvéből. A szólamsoros régi szabadvers sorai 1–2 beszédütemből álló szólamok. Erre sincs eredeti magyar példa, csak hivatkozás a vogulok és osztjások közösségi költészetére, és olyan kései lejegyzések a népi költészetből, mint a Bájoló imádság Bornemisza Péter, vagy Imádkozás hályogra Erdélyi Zsuzsanna lejegyzésében.

A lazított versek között vannak szólamnyomatékos elvűek (a sorváltó típusra példák Csoóri, Weöres, Juhász Ferenc verseiből, a mértéksejtető típusra Nagy Lászlótól is), szótagmérő elvűek (sorváltó rímtelen példa Petőfítől, rímes példa Radnótitól, mértéksejtető példa Radnótitól, Füst Milántól, sorhatároló jelleggel Weörestől, Vas Istvántól), mértékkapcsoló elvűek (sorváltó változata Adyval, József Attilával illusztrálva, mértéksejtető változata Adyval, Kassákkal, Sinkával).

Az új szabadverssel kapcsolatban rámutatnak a szerzők a beszélt nyelvhez való kötődésre, de arra is, hogy a „különböző nemzetek új szabadverse . . . hangzatilag nem egységes”. A mondatsoros új szabadverset Füst Milán és Rákos Sándor egy-egy versrészlete illusztrálja, sorhatároló változatát Babits. A szólamsoros új szabadvers át-átcsap jambusi mértékkapcsolásba, mert „beszédritmusunk szótagmérő összetevője . . . k e d v e z a jambusi lejtésnek”. Példák Rába Györgytől és Kassáktól, de itt is, a szabadvers egyéb fajainál is számos hivatkozást találunk más versekre és költőkre.

Ehhez a fejezethez — egypár fogalmazási egyenetlenségen, nyelvhelyességi szempontból vitatható kifejezésen kívül — csak néhány kisebb megjegyzést tehetünk. Kérdés, célszerű-e a szótagmérő elvű lazított vers példájánál (117) másféle szótagjeleket használni, mint az előző fejezetben. Ott ti. Szuromi a hosszú szótag jelül a hagyományos vízszintes vonalkát használja, a szabadvers fejezetében a Kecskés rendszeréből vett kört. Kétségtelen, hogy a Kecskés-féle jelöléssel többféle kombinációt (négyet) tudunk leírni, és lehet, hogy a magyar verstanban ez majd talán kiszorítja a régi (— és ๑) jeleket, legalábbis a teljes hangzásszerkezet feltüntetésében (a hosszú és rövid magánhangzónak, a szótag nyílt vagy zárt voltának figyelembevételével). De az új jelölés mindeddig csak ott szerepelt a könyvben, ahol az időmértéknek nincs vezető szerepe. Az időmértékes metrumban — még szimultán és lazított változatában is, ha nem akarjuk kombinálni az aláhúzásos hangsúlyjelekkel és a hanglejtéskottával — talán célszerűbb lenne megmaradni a hagyományos hosszúsági jelek mellett. — Az ehhez a sorváltó típushoz sorolt Radnóti-versben tisztább jambusokat találunk, mint az elsőként elemzett Petőfi-versben. Vas Istvánnak a mértéksejtető típusnál idézett két sora pedig éppenséggel mértékes: hetes jambusi sornak mutatkozik. (Ezekkel az észrevételekkel szemben nagyon helyes a 121. oldalon elrejtett megjegyzése a szerzőknek: itt nem számonkérhető ismeretekről, hanem elemzési lehetőségekről van szó, egymástól eltérő véleményeket is megengedve.)

A 122. oldalon inkább el tudjuk fogadni a köröcskés szótagjeleket, bár ez a képlet teljesen átírható vonalas szótagjelekkel és ékezetes hangsúlyokkal. Vitatható, hogy a lábjelölések mellett helyénvaló-e a „csonka ütem” (csonka láb helyett).

7. A r í mről igen rövid fejezet szól, kitűnő vázlatot adva a rímek ötféle osztályozási szempontjáról. Tanulságos az *alliteráció* szűkebb és tágabb értelmezése és szűkebb

értelmében való magyarrtása: *élrim* v. *elbrim*. Kifejező hangok sor belseji gyakoriságát (pl. Kosztolányi: Itona) akár hangjátéknak, hangfestő játéknak is nevezhetnénk.

A hím- és nőrim megkülönböztetésének ütemhangsúlyos versekben nemigen van értelme. Az asszonánc és a szabados rím magyarázatával kapcsolatban meg kellett volna említeni a spanyol asszonáncot is.

A néhány különleges rímváltozatot, valamint a rímszerkezeteket és rímképleteket bemutató alfejezetek kifogástalan, mintaszerű vezérelveket adnak a tanárok kezébe.

8. A Függelékbe sorolt Verstanileírás és megnevezés c. összefoglalás megint jól alkalmazható szempontokat ad a verselés elemző tanároknak. De a szimultán verselés kapcsán néhány megnevezés ellen kifogást emelhetünk. A choriambus nem jelenthet mást (ch-val rövidítve sem), mint — u u — képletű időmértékes egységet. Az egész rendszert taníthatatlanná teszi az olyan eljárás, mely a

Nem leszen kő síromon

— u — — || — u | u

első 4 szótagú ütemét choriambusnak nevezi (második epitritus helyett), a végén pedig csonkaütemről szól (csonka láb helyett). — A szabadversek újszerű betűjelekkel való tipizálása pedig csak ott valósítható meg, ahol egy-egy típus tisztán van jelen.

A függelékbeli N é v - é s t á r g y m u t a t ó val kapcsolatban újra felmerülnek azok a kifogások, melyek a könyv szövegének folyamatos megértésében is zökkenőt okoztak: a *csonka láb* és a *csonka ütem* azonosítása (voltaképpen összekeverése, azonkívül hol egybe-, hol különírva, a következetes különírás helyett), a verslábak nevének kiterjesztett (nem időmértékes értelemben vett) használata. Az *anapesztus* és a *daktílus* nem fordul elő ilyen megtévesztő értelemben, de a *choriambus* többször is (87, 91, 101, 136), itt-ott a *jambus* is (85, 88).

Külön megvitatásra érdemes az *arsis* és *thesis* szavak értelmezése. Az *arsis* a görögben eredetileg felemelést, a *thesis* letevést jelent. Ezt a görög vers újkori magyarázói (a 17. századi angol Bentley óta) úgy értelmezték, hogy az *arsis* hangemelés (tehát a versláb súlyos része, súlyos ütemrész), a *thesis* a hang leeresztése (súlytalan, gyenge ütemrész, ill. a láb gyenge része). Verstanaink jó néhányát követve ez a kis könyv is ilyen értelemben használja ezeket a hagyományos szakszókat (bár nem mindegyik fejezetben; sokszor csak *erős*, ill. *gyenge iz*-ről van szó, félreérthetetlenül). Ámde a régi görögben a tánc lépéseket követve az *arsis* a láb felemelését jelenti (tehát a gyenge ütemrészt), a *thesis* a láb letevését (a dobbantást, az erős ütemrészt). Ebben az eredeti értelemben írható le a karmester ütemezése is: amikor fölemeli a kezét vagy a pálcát, az még csak bevezeti, előkészíti a súlyos kezdetet (felütés, Auftakt), és amikor lefelé üt, az jelzi a súlyos ütemrészt. (Rövidebben lásd: Világirodalmi Lexikon I. 1970. 496; kissé bővebben: Szepes Erika — Szerdahelyi István: Verstan 1981. 133.) E kétféle értelmezés zavart okozhat, ezért jobb elkerülni ezeknek az ellentétes jelentésű görög szavaknak a használatát. Gáldi László is inkább csak az egyértelmű latin *iktus* szót használta a súlyos ütemtag megjelölésére.

Megint más kérdés az idegen eredetű szakszavak helyesírásának és hangalakjának ügye. A görög eredetű szavaknak háromféle alakjuk tekinthető szabályosnak és nyelvhelyességileg jogosultnak: a klasszikus görög kiejtés szerinti magyar átírás, a latin helyesírás szerinti átírás és a latin változat magyarosított alakja. A tiszta görögös alakhoz magyar képző is járulhat. a) Eszerint helyes alakok az ilyenek: *adóniszi*, *alkájoszi* (kevésbé helyes az *alkájikus* forma), *anakreóni*, *hexameter*, *kólon*, *mora*, *pentameter*, *penihémimérész*, *szapphói*. — b) Tiszta latinos alakban szerepel (tehát latin szónak is tekinthető, szögletes zárójelben a klasszikus görög és a vele majdnem egyező latin kiejtéssel): *arsis*

[arszisz v. arzisz], *thesis* [theszisz v. thezisz]. — c) Magyarosított latin alakú (a hazai középlatin ejtés alapján, kerek zárójelben a latin írású alak a középkortól eltérő korai vagy későbbi klasszikus ejtéssel): *daktílus* (*dactylus* [dáktilusz v. dáktilusz]), jambus (*iambus* [iámbusz v. jámbusz]), *metrika* (*metrica*), *poétikai*, *poézis* (*poesis* [poézisz]), *prozódia* (*prosodia*), *rítmus* (*rhythmus* [rüthmusz v. ritmusz]). Ide sorolhatjuk a görög és latin szótövekből alakított *bimetrikus*, *dipódia*, *monometrikus* szókat és a *ch* [hh] megtartásával ezeket: *disztichon* (*distichon*), *pirrichius* (*pyrrhichius* v. *pyrrichius* [pürrikhiusz v. pürrihhiusz). Ingadozást találunk ebben: *choriambus*—*koriambus*. Célszerű lenne megtartani a latinos *ch*-t affrikátaszzerű [kh] kiejtéssel.

Ellenben: d) E három elfogadható szóalaktípus mellett következetlen, kevert alakú szakszók is vannak. Ilyen a *glykóni* írásmód; görög ejtése szerint *glükóni* kellene (latinosan *glyconi* [glikóni]), akárcsak a németből magyarított *dierézis* helyett *diáirezisz* (esetleg latinosan *diérezisz*). Ez utóbbihoz hasonló jelenségeket találunk a következő félig magyarosodottnak tekinthető szavakban: *anapesztus* (*anapaestus* [anapésztusz], — az *é* helyett álló rövid *e* hangszíne talán itt is a görög *ai* diftongusnak megfelelő *ae* nyílt *e*-nek hangzó változatából ered, melyet a német *ä* ejtése is támogat, rövidege pedig a hangsúly előrehelyezésével függ össze); *trocheus* (*trochaeus* [trokhéusz], — ugyanez a hang- és hangsúlyváltozás nyílt szótagban), *aszklepiadészi* (a név görög alakja *Aszklépiosz*, ennek származéka: *Aszklépiadész*, — a visszagörögösítés csak az utolsó szótagban nyújtotta meg a korábbi magyar hagyomány szerint rövid *e* hangot). A *periódus* (görög *periódosz*, latin *periodus* [periódusz]) szóban pedig nyilván a francia és a német alak hatására nyílt meg az *o*, a szót tehát németből latinosított alakúnak is tekinthetjük. Külön probléma a *szapphói*, *szapphikus* szavaknak írása és elválasztása, valamint kiejtése, de ennek fejtegetésére itt nincs terünk. Ez utóbbi (egy-egy magánhangzóban eltérő vagy *ph*-val írt) szavak legfőljebb kivételként maradhatnak így, néhány százados hagyományunk alapján. (L. még: Nyelvművelő kézikönyv 1: 721—3; görög nevek, szók átírása; 937—8: idegen szavak kiejtése és alakváltozatai 2. c.)

A nem görög eredetű szavak közül már elfogadjuk a latinból németesített és magyarosan írt *asszonánc*-ot (Arany János is így írta), az olaszból németesített *ritornell*-t, továbbá az eredeti francia helyesírással írt *calligramme* [kaligram], *enjambement* [anzsambma~] szókat, mert van rájuk magyar szavunk. De nem látjuk megnyugtatónak az írása szerint olasz, ejtésében német *stanca* [stanca] alakot (olasz ejtése [sztánca]), ezért vagy ejtése szerint magyarosan kellene írni: *stanca* (vö. *tercina*), vagy áttérni az olaszosabb [sztanca] ejtésre. Nem találjuk megokoltnak némely szóban az eredeti hangsúlyos hosszú magánhangzó rövidülését: *alexandrinus*, *cezura*, *tercina*.

Hadd tegyünk még néhány kiegészítő megjegyzést a tárgymutatóhoz. Hiányzik az *áthajlás*, *átívelés*, mint az *enjambement* két legmegfelelőbb magyar neve. (Csak *soráthajlás* van, és az a legszabatosabb megnevezése, de kissé hosszú és kevésbé használatos.) A *szólám* címszótól jó lett volna különválasztani a *szólamszerű* melléknevet és a *szólammetszés*-t mint sajátosan verstani műszót.

9. A Kis magyar verstan mint szerencsés összefoglalása jelenlegi legfontosabb verstani ismereteinknek remélhetőleg népszerű lesz pedagógusaink körében is, bár nem minden részében tanítható. Újabb kiadása esetén okvetlen szükség lesz némi átdolgozására, és ehhez különösen ajánlom a szerzőknek az itt közölt észrevételek és javaslatok figyelembevételét.

Elekfi László

Asszociációs szótárak és módszerek

Magyarországon az utóbbi években megnövekedett az érdeklődés az asszociációs szótárak és módszerek iránt. Bár nem közismert, de már 1939-ben megjelent egy gyakorisági és korszótár, amely asszociációs alapokon kívánta megismerni és bemutatni a magyar gyermekek szókincsét. Ezt a szótárt Cser János adta ki a Magyar Paedagógiai Társaság segítségével. A vizsgálatokat 4483 gyermekkel végezték, de csak 1000 gyermek teljesítményén hajtották végre a szószámlálást. Cser János könyvében megtaláljuk a szabad asszociációs módszer pontos leírását, az alkalmazási lehetőségeket, sőt a szerző nemzetközi összehasonlítást is végez.

Az újabb érdeklődést tanúsítja, hogy Debrecenben „kézirat formában” (az idézőjel itt arra utal, hogy a kézirat valójában számítógéppel íródott) nemrégiben elkészült egy asszociációs szótár magyar felnőttekkel folytatott kísérletek alapján, és van egy másik asszociációs szótár, amely oroszul „jól tudó” (pontosabban oroszul legalább nyolc éve tanuló) magyar anyanyelvű kísérleti személyekkel készült. Ugyancsak a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem számítóközpontjában készült el két megjelent magyar asszociációs szótár 5–8. osztályos gyerekek, valamint 18–23 éves felnőttek asszociációi alapján.* E két asszociációs szótár kapcsán szót ejtünk az asszociációs szótárakról általában is, mivel az ilyen típusú szótárak kevésbé ismertek hazánkban.

1982-ben e debreceni munkálatoktól teljesen függetlenül fölmerült az igény az Országos Pedagógiai Intézet vezetőségében, hogy szükség lenne egy nagyobb anyagon elkészített gyermeknyelvi gyakorisági szótárra, amelynek eredményei összevethetők lennének az akkorra már számítógépen elkészült felnőtt gyakorisági szótárával.¹ Egy ilyen javaslat kidolgozásával az OPI Füredi Mihályt bízta meg, akinek gyermeknyelvi asszociációs szótárra vonatkozó tervezete 1983 januárjában készült el.² Ennek kapcsán nem sokkal később Pécsen két gimnáziumban és két általános iskolában egy szabad asszociációs próbafelmérést is készített a szerző, amelynek anyaga — sajnos — mindmáig feldolgozatlan.

A szövegfeldolgozással szemben az asszociációs módszert előnyben részesítő javaslat megszületése nem véletlen. Bármilyen típusú szöveget dolgozzon föl ugyanis egy gyermeknyelvi gyakorisági szótár (iskolai fogalmazások elemzése, képsorozat alapján alkotott történet elmondása, spontán beszélgetések fölvétele stb.), végső adatai minden esetben a feldolgozott szövegtípus(ok)tól függenek. A gyakorisági szótárakkal kapcsolatos — főleg külföldön végzett — kutatások alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az alapul vett szövegtípus erősen befolyásolja a gyakorisági vizsgálat eredményét, a kapott gyakorisági lista vagy szótár tartalmát. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem hasonlíthatunk össze egyetlen egy gyermeknyelvi gyakorisági szótárt sem a meglévő (azonos nyelvű) „felnőtt” gyakorisági szótárak valamelyikével. A feldolgozásra szánt szövegek egy felnőtt és egy gyermeknyelvi gyakorisági szótárban több szempontból is különböznek: a szerzők kor szerinti megoszlása; az egyes szövegrészletek hossza; tartalmi különbségek stb. Az is nyilvánvaló, hogy teljesen más egy kisiskolás beszéde, mint egy felső tagoza-

* Balló Larisza (szerk.): Magyar verbális asszociációk 1. I–II. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. Szeged—Budapest—Debrecen, 1983. 422 oldal. — Jagusztinné Újvári Klára (szerk.): Magyar verbális asszociációk 2. I–II. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. Szeged—Budapest—Debrecen, 1985. 414 oldal.

¹ Vö.: Füredi Mihály—Kelemen József (szerk.): A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetében. 1983 közepé óta kiadás előtt áll.

² Füredi Mihály: Előtanulmány és javaslat egy magyar gyermeknyelvi szótár készítéséhez. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet. Budapest, 1983. 80 oldal.

tosé, sőt az egyes iskolai évfolyamok között is lehetnek lényeges szóhasználati vagy akár grammatikai különbségek. E vonatkozásban tanulságosak Dovala Márta, Jarovinszkij Alekszandr, Lengyel Zsolt, S. Meggyes Klára, Nagy J. József, Réger Zita és S. Kádár Júlia — más-más módszerekkel kapott — gyermeknyelvi eredményei.

A fentiek elegendők annak bizonyítására, hogy

— szövegfeldolgozás eredményeképpen kapott felnőtt gyakorisági szótárakkal nem lehetséges, sőt, módszertanilag helytelen lenne a gyermeknyelvi anyagok eredményeinek egybevetésre;

— egy statisztikai szempontból is megbízható gyermeknyelvi gyakorisági szótár megvalósítása csak úgy lenne szövegfeldolgozás útján elképzelhető, ha minden egyes korosztályra külön-külön készülne egy-egy gyakorisági szótár, s ezek mindegyik statisztikailag megfelelő nagyságú szövegmintán alapulna.

Éppen ezért szövegfeldolgozási módszerekkel sok szempontból elég reménytelen vállalkozás lenne egy magyar gyermeknyelvi gyakorisági szótár létrehozása. Vannak azonban más megvalósítási lehetőségek is: az asszociációs módszerek.

Szógyakoriság — asszociációs gyakoriság.

Bakonyi Hugó már 1933-ban fölvetette, hogy a szövegben mért gyakoriság nem esik föltétlenül egybe a szubjektív gyakorisággal.³ Gyakorinak képzelt szavainkról könnyen kiderül, hogy a szövegekben nem, vagy csak nagyon ritkán fordulnak elő. Ezt a megfigyelést fejlesztették tovább a français fondamental (= francia nyelvi minimum) szerzői, akik kidolgozták az ún. *disponibilité* (= készenlétben lévő szavak) fogalmát az ötvenes évek közepén.⁴ Ugyanezek a szerzők egy korábbi írásukban hivatkoznak is Bakonyi Hugó szójegyzékére (*L'élaboration du français élémentaire*. Paris, 1956. 140).

Pszichológusok, a pszicholingvisztika később dinamikus fejlődő tudományának előfutárai már 1951-ben megállapították, hogy a gyakori szavak azonosításának látási ingerküszöbe lényegesen alacsonyabb, mint a ritka szavakra megállapított ingerküszöb.⁵

Ezzel teljesen analóg eredményeket kaptak hat évvel később audiometriás kísérletek kapcsán is: Rosenzweig és Postman megállapították, hogy a gyakori szavaknak fehér zajban (azaz minden rezgéstartományban azonos intenzitású zajban) mért hallásküszöbe alacsonyabb, mint a ritka szavaké.

Mindkét említett kísérlet a szógyakoriság meghatározására külső forrást, mégpedig az igen nagy mintán alapuló Thorndike—Lorge amerikai angol gyakorisági szótárát használták. (Megjegyzendő, hogy a kísérleti személyek is az amerikai angolt beszélték.)

Mindkét kísérletsorozat meggyőzően kimutatta, hogy a kísérleti személyek bizonyos feladatokat másképpen oldanak meg a gyakori s megint másképpen a ritka szavak körében. E kísérletek eredményeinek földolgozásában a szógyakoriságot objektív forrásból, vagyis az említett gyakorisági szótárból származtatták.

³ Bakonyi, Hugó: *Die gebräuchlichsten Wörter der deutschen Sprache*. München, 1933. Erre Szentgyörgyvári Artúr hívta fel a figyelmet.

⁴ G. Gougenheim—R. Michéa—R. Rivenc—A. Sauvageot: *L'élaboration du français élémentaire*. Paris, 1956.

⁵ Howes D. E.—Solomon R. I.: Visual duration threshold as a function of word probability. In: *Journal of Experimental Psychology* 41 (1951.) No. 6. — Rosenzweig M. R.—Postman L.: Intelligibility as a function of frequency of usage. In: *Journal of Experimental Psychology* 54. (1957.) No. 6.

Cofer és Shevitz 1953-ban, Johnson 1956-ban írt a szóasszociációk és a szógyakoriság kapcsolatáról. Howes 1957-ben publikálta azokat az eredményeit, amelyek a Thorndike—Lorge-féle angol gyakorisági szótár és az összegezett asszociációs gyakoriságok kapcsolatára vonatkoztak. Howes úgy találta, hogy a kettő szoros kapcsolatban áll egymással, bár azt is megjegyezte, hogy a grammatikai ún. *formaszavak* igen ritkák az asszociációk során. Ez utóbbiakra tehát megállapítása természetesen nem vonatkozott..

A. R. Lurija és munkatársai feltételes reflexek kiépítésével meggyőzően bizonyították, hogy a bennünk lévő mentális szótár szavai között objektíven létező asszociációs kapcsolatok vannak, s e kapcsolatoknak nemcsak meglétére, hanem erősségére is lehet — kísérleti úton — megállapításokat tenni.⁷ Hasonló megállapításokra jutott Klímenko és Szuprun is: „Az asszociációs kísérletek eredményei a leggyakoribb asszociátumok és a szógyakoriság közötti kapcsolatot tükrözik.”⁸

A hatvanas években megkezdődtek az ellentett típusú kísérletsorozatok: a kísérleti személyek kaptak egy szóhalmazt, s feladatuk az volt, hogy e szavakat előre megadott szempontok, pl. gyakoriságuk szerint rendezzék, csoportosítsák. Ez a fajta kísérlet már azt követeli meg tőlük, hogy ők ítéljék meg az adott szóhalmaz elemeinek általuk becsült, tehát *szubjektív* gyakoriságát. A kutatók azt tapasztalták, hogy a kísérleti személyek sikeresen oldják meg ezeket a feladatokat. Így pl. többnyire értelmetlen, de az adott nyelvben lehetséges betűkombinációk gyakoriságának megítélésében a kísérleti személyek igen finom gyakorisági különbségeket is meg tudtak állapítani.

Míndez arra utal, hogy az ember nemcsak az őt körülvevő világ valóságosságát leképezését hozza létre, hanem vannak elképzelései a beszéd valóságosságának szerveződésével kapcsolatban is. Ezek az elképzelések nem tudatosak, de kísérleti szituációban felzínre hozhatók.

A legkülönbözőbb kísérleti módszerekkel kapott eredmények egyöntetűsége arra enged következtetni, hogy a szöveg különböző elemei gyakoriságának pszichometriai módszerekkel való szubjektív megítélése (megítéltetése) annyira megbízható, hogy eredményei a nyelvi-nyelvészeti feladatokban fölhasználhatók a gyakoriságok objektív mérései helyett is. Ezzel sok időt és energiát, fáradságos szövegfeldolgozást meg lehet takarítani.⁹

Asszociációs módszerek felhasználásával a szó szintjén igen sok kísérlet folyt az ötvenes-hatvanas években, főként az Amerikai Egyesült Államokban.¹⁰

Az eredmények feldolgozásából, általánosításából kiderült, hogy az egyedi szabad asszociációs módszerrel végzett kísérletekben a stimulusként adott szó gyakoriságának növekedésével csökken a válaszok különbözősége, vagyis az összes különböző asszociáció száma. Ugyanakkor az egyes konkrét válaszok *el terjedtsége* vagy azonosságai foka (angolul: 'commonality') növekszik.¹¹

⁶ Lásd a bibliográfiában Cofer—Shevitz, Hall, Johnson és Howes munkáit.

⁷ Vö.: Семантическа структура слова. Психологическое исследование. Москва, 1971. 27—63.

⁸ A. P. Klímenko—Szuprun A. E.: Ассоциативный эксперимент в ряду других методов семантического исследования. In: Словарь ассоциативных норм русского языка. Под ред. А. А. Леонтьева. Изд. МГУ, 1977. 21.

⁹ Frumkina, R. M.: Вероятность элементов текста и речевого поведения. Москва-1971. 5. кк. Уд.: Вероятностное прогнозирование в речи. Сборник статей под ред. Frumkinoy, R. M. Москва, Наука. 1971. 7. кк.

¹⁰ Csak néhányat említünk közülük. Russell—Jenkins, Palermo—Jenkins, Doris E. Entwistle; ezeken kívül egy összefoglaló mű: Postman—Keppel.

¹¹ Erről lásd: L. Postman: The California norms: Association as a function of word frequency. In: Leo Postman—Geoffrey Keppel (eds): Norms of word association. New York—London, 1970. 241, 248.

Postman azt is megállapítja, hogy a válaszok szógyakorisága pozitív korrelációban áll a stimulusként szereplő szavak gyakoriságával. Pontosán ugyanez a tendencia figyelhető meg a folyamatos szabad asszociációs kísérletekben is, amikor egy-egy kísérleti személynek nemcsak egyetlen, hanem az összes válaszreakcióját rögzítik egy bizonyos időintervallumon belül. Igaz, itt e tendencia nem figyelhető meg annyira élesen, mint az egyedi szabad asszociációs módszernél.

Ezek az eredmények arra utalnak, hogy az asszociációs módszerek alkalmazásának objektív háttere van, s ezért nyelvészeti kutatásaink során e módszereket jogosan használhatjuk. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy maga a kísérleti szituáció, pl. a válaszadásra adott idő mennyisége, a hívószavak sorrendje, exponálásuk módja (írásban vagy felolvasással történik-e), a kísérletet vezető személy (tanár) ismert vagy ismeretlen volta, neme stb., mind igen nagy hatással van az asszociációs kísérletek lefolyására, a kapott eredményekre.

Az első asszociációs normaszótárt 1910-ben adta ki Kent és Rosanoff.¹² Ők 1000 egészséges felnőtt kísérleti személy egyedi szabad asszociációit mérték föl összesen 100 stimulusszó alapján. Ezzel a munkával hosszú kutatási sorozat kezdődött. Amerikában sok helyütt készítettek hasonló asszociációs szótárakat különböző korcsoportokra, szociális rétegekre. (Lásd az előző lapalji jegyzeteket.) Az Amerikai Egyesült Államokon kívül is megindultak hasonló kutatások, hamarosan közreadták a lengyel, szlovák, holland, német, francia asszociációs normaszótárakat is. Korán megkezdődtek az asszociációs szótárak összehasonlító vizsgálata is.¹³

Az összehasonlító elemzések kiterjedtek az asszociátumok alá-fölrendeltségi viszonyaira, a szinonimák és antonimák kapcsolatára, a szófajokra, s talán a legjelentősebb mértékben arra, hogy a kapott asszociációk paradigmaticusak (előfordulhatnak azonos típusú szövegkörnyezetben, pl. azonos szófajúak) vagy szintagmaticusak-e (azaz előfordulhatnak egymás mellett szövegben). E kutatások nyelvészeti hasznosításáról alig tudunk valamit, Magyarországon pedig e területen éppenséggel semmi sem történt. Ugyanakkor a pszichológusok, pszichiáterek igen sokat foglalkoztak az ilyen kísérletek eredményeinek elemzésével, fölhasználásával, számukra az asszociációs normaszótárak léte segítséget nyújtott a patológikus esetek földertésére.

Meg kell állapítanunk, hogy az angol nyelvű (de sok más nyelvű) szabad asszociációs kísérletek többségében azokat a hívószavakat használták, amelyek már Kent és Rosanoff 1910-ben közreadott felmérésében is szerepeltek. Így történt ez Woodrow és Lowell 1916-ban végzett kísérleteiben, Schellenberg 1930-ban készített doktori disszertációjában, valamint a Russel—Jenkins által készített minnesotai asszociációs normákban is 1952-ben. A későbbiekben is sok kutatónak az volt a véleménye, hogy összehasonlítási alapot kell teremteni a saját, valamint a Kent—Rosanoff-féle kísérlet között. Elsőként Russell és Jenkins vették észre, hogy az amerikai asszociációs normák századunk közepére alaposan megváltoztak, s éppen ezért készítették el saját minnesotai felmérésüket.

Az asszociációs normák összehasonlítása különböző időszakok, korosztályok és nyelvek között aligha sikerülhet, bár a kísérletezők ilyen szándékát természetesen pozitívan értékelhetjük.

Több felmérés úgy készült (így az eddig publikált orosz és magyar asszociációs normákat tükröző anyagok is), hogy figyelembe vették Kent és Rosanoff hívószavait, de kibővítették azt nyelv- és kultúraspecifikus elemekkel.

¹² Kent, G. H.—Rosanoff, A. J.: A study of association in insanity. In: American Journal of Insanity. 1910. 67. No. 1—2: 37—96, 317—90.

¹³ Lásd Rosenzweig és Russell—Meseck műveit a bibliográfiában.

Nyilvánvaló, hogy mindegyik szónak van egy, esetleg több alapjelentése, s egy nagyszótár jellegű műben ezen jelentések változatait találjuk többféle stílusrétegben, szófajban, a legkülönfélébb frazeologizmusokba ágyazva. Tulajdonképpen bármelyik szójelentés alapját képezheti valamely paradigmátikus vagy szintagmatikus asszociációnak, s ha nagyobb számú kísérleti személlyel végzünk asszociációs kísérleteket, akkor e jelentések, jelentésárnyalatok mindegyike előbb vagy utóbb előfordul. Ha csak a leggyakoribb reakciókat vizsgáljuk meg, azok feltételezhetően a leggyakoribb jelentések, az alapjelentések köré fognak csoportosulni. A magyar asszociációs kísérletek eredményei is ezt tanúsítják.

Hasznos lenne, ha a jövőben nálunk is komolyabban vennék az asszociációs kísérleteket. Mindenesetre az biztos, hogy az ilyen típusú szótárak nagy segítséget nyújthatnak a szinkrón nyelveleírással foglalkozó lexikográfusoknak. Megkímélik őket attól, hogy óriási mennyiségű szövegen kelljen átrágniuk magukat. A szinonimaszótár, egy újabb értelmező szótár vagy frazeológiai szótár kiadásakor az ilyen típusú szótárak tapasztalatai nélkülözhetetlenek.

A Magyar Pszicholingvisztikai Tanulmányok (MPLT) című sorozat eddigi (Balló Larisza, valamint Jagusztinné Újvári Klára által szerkesztett) két kötete jelentős lépést tesz az asszociációs módszerek hazai alkalmazásának irányában. Budapesti, debreceni, nyíregyházi és szegedi nyelvészek, pszichológusok és pszicholingvisták összefogásával készül ez a sorozat.

A szerkesztők célja többért: a) alapkatatásokat kívánnak közzétenni, amelyek anya- és idegennyelv-oktatásunk jövője szempontjából elengedhetetlenek; b) fel kívánják térképezni a magyar nyelv használata során megfigyelhető általános, és az egyes nyelvi szintekre jellemző pszicholingvisztikai mechanizmusokat; c) alapot kívánnak nyújtani a nemzetközi tudománynak ahhoz, hogy a magyar nyelv tipológiai sajátosságaival gazdagítsák az általános szintű elméletet.

Mindhárom célkitűzéssel messzemenően egyet lehet érteni. A sorozat külön érdeme, hogy az előszót és a bevezetőt három nyelven is publikálják, sőt az első öt asszociációs válaszreakció orosz és angol nyelvű fordításait is megadják. Így lehetővé válik, hogy ez a sorozat a nemzetközi nyelvtudomány részét alkothassa. Mindkét kötet összesen 188 magyar hívószóra adott egyedi szabad asszociációs válaszreakcióit rögzíti a kísérleti személyek számára írásban exponált hívószavakra. A hívószavak mennyisége nemzetközi összehasonlításban is jelentős, mindössze csak egyetlen apró hiányosságra hívhatjuk föl a figyelmet: ha már a vizsgálatot úgyszólván számítógép értékelte ki, jó lett volna mindkét kötetben emelni a vizsgálatban részt vevő kísérleti személyek számát. A felső tagozatos általános iskolai tanulók esetében minden korosztályból három-három osztály (összesen 318 fő) tanulóinak válaszait, a felnőtt korosztályból pedig 384 fő válaszait dolgozták föl a KLTE R-30 típusú számítógépén. Ez a mennyiség még kevés az általános jellegű következtetések levonására, de a kutatások számára értéke így is fölbecsülhetetlen. Mindenképpen kívánatos lenne a jövőben az ilyen irányú kutatások további fejlesztése.

Füredi Mihály

IRODALOM

- Cofer C. N. — Shevitz R.: Word association as a function of the Thorndike — Lorge frequency of the stimulus words. ONR Contract N70—NE—397, TR, 1953.
 Entwisle, Doris E. Word associations of young children. Baltimore, Maryland. 1966.
 Hall, J. F.: Learning as a function of word frequency. In: American Journal of Psychology 67 (1954) 138—40.

Howes, D.: On the relation between the probability of a word as an association and in general verbal usage. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology* 54 (1957.) 75–85.

Johnson, D. M.: Word-association and word-frequency. In: *American Journal of Psychology* 69 (1956.) 125–7.

Palermo, D. S.—Jenkins, J. J.: Word association norms: Grade school to college. Minneapolis, Minn. 1964.

Postman, L.—Keppel, G.: Norms of word association. New York—London, 1970.

Rosenzweig, M.: Comparisons among word association responses in English, French, German and Italian. In: *American Journal of Psychology* 74 (1961.) 347–60.

Russell, W. A.—Jenkins, J. J.: The Complete Minnesota Norms for Responses to 100 Words from the Kent — Rosanoff Word Association Test. In: *Studies on the role of Language in behavior. University of Minnesota, Technical Report No. 11. (1954.)*

Russell, W. A.—Meseck, O. R.: Der Einfluss der Assoziation auf das Erinnern von Worten in der deutschen, französischen und englischen Sprache. In: *Zeitschrift für experimentelle und angewandte Psychologie* 1959. Bd. 6. 191–211.

Baranya megye földrajzi nevei. Szerk. Pesti János. Kiadta a Baranyamegyei levéltár. Pécs, 1982. (I. 1055, II. 1239 oldal*)

Zala, Somogy, Tolna, Vas után megjelent Baranya megye helyneveinek adattára. Két tekintélyes nagyságú kötet 316 községből óriási tömegben tartalmaz élő és történeti helyneveket. Mi okozza ezt a bőséget? Hiszen Baranya nem tartozik sem területére, sem lakosainak számára nézve a legnagyobb megyék közé, inkább középhelyet foglal el.

A terjedelmet a következő tényezők magyarázhatják: A megye tipikusan aprófalvas település. De Zala és Vas megye is ilyen. Másrészt Békés mellett Baranya a legtarkább nemzetiségi szempontból. A mai sásdi és mohácsi járás területére a török kiűzése után (a 18. sz. elején) nagy számban telepítettek az uralkodók és a földesurak Hessen tartományból, főleg Fulda környékéről származó német nyelvű földműveseket. Ez a baranyai németiség nyelvében mindmáig őrzi a rajnai-frank (fuldai) nyelvjárás jellegzetességeit.

A gyakori két-, ritkán három-, sőt négynyelvűség (mert néhány helységben román anyanyelvű cigányok is laktak) a magyar jelentésmegadásokkal együtt ugyancsak megnövelik a helynevek terjedelmét.

További ok: egyik eddigi megyei monográfia sem használt fel ennyi történeti helynévanyagot. Ugyanilyen páratlanul gazdag mai vagy „tegnapi” anyagot és a nevekhez fűződő művelődéstörténeti és mondai kiegészítést tudott felderíteni a jól felkészült lelkes gyűjtő és ellenőrző gárda. Csak Mohács városából (11 215 hektár terület, 19 717 lakos) 1317 tétel található 105 oldalon. Önálló monográfiaként is megállna. De a szomszédos Kölked (6191 hektár, 1602 lakos) is 490 tételt tartalmaz 25 lapon. Különösen a háznevekkel (ahol eredetileg utcanév nem is volt) gazdagabb ez a gyűjtés az eddigieknél.

A változatos, igen mozgalmas történeti eseményeket a falvak és városok szintjére lebontva minden település után közli a BMFN. Ebből lassankint kialakul a következő — az egész megyére vonatkozó — kép. Baranya megye az Árpádok korában átnyúlt a Drávától délre fekvő területekre is. Lakossága akkor szinte teljes egészében magyar volt. A helységnevek óriási többsége magyar névadás eredménye. A török elől menekülő délszlávok északra húzódása már a 14. század végén megindult, s a hódoltság idején a bevándorlás folytatódott. Rákóczi szabadságharca idején a délszlávok egy része való-

* A két kötet közlétevéi (szerzői): Balogh Lajos, Barics Ernő, Gerstner Károly, Heilmann József, Hoffmann Ottó, Király Lajos, Neducsin Dragutin, Ördög Ferenc, Pesti János, Posgay Ildikó, Rónai Béla, Takács Józsefné, Temesi Mihály, Turós Lászlóné.

színiüleg a császári csapatokat támogatta, mert a kurucoktól való félelmükben a délszláv lakosság egy része elköltözött lakóhelyéről. Helyüket németek és más vidékről jött magyarok foglalták el. A Tolna megyei bonyhádi, valamint a Baranya megyei sásdi járásban átnyúlva a szomszédos járásokba összefüggő német tömböt alkottak. Schwäbische Türkeinek, Sváb Törökországnak is nevezték egyes német források a bécsi „becenév” alapján (érdekes, hogy a magyarságra való utalás hiányzik is a névből). E területen a falvak többségében elenyészően kicsi volt a magyar lakosság, csak néhány községben volt német—magyar vagy magyar—német.

A Révai lexikon (1915.) szerint német többségű volt az egykori pécsváradi, mohácsi és baranyavári járás. A pécsváradi más járásokba olvadt, a baranyavári nagy-részt Jugoszláviához került. Igen csekély magyar többséggel rendelkezett a hegyháti (ma sásdi) járás. A pécsi, siklói és szentlőrinci járásnak és Pécs városának volt nagy magyar többsége.

A falutörténetekből azt is megtudjuk, hogy a délszláv lakosság egy része a trianoni béke után „haza” költözött az akkor megalakult Jugoszláviába. Az elcsatolással és a kivándorlással az 1910-es mintegy 8%-nyi délszláv lakosság 1930-ban 4,8%-ra csökkent. A németek egy része a második világháború után részben önként vándorolt el, részben kitelepítéssel került német nyelvterületre. Így az egykori teljesen vagy erősen német többségű falvak száma megcsappant. A legtöbb egykori német községben csak kisebbségként vannak jelen. Ma a megyében 170 a magyar, 94 a magyar többségű, 4 a német, 41 a német többségű, 1 a horvát, 8 a délszláv többségű falu, kettőben van jelentős román nyelvű cigány lakosság. A népesség nemzetiségi megoszlása 1910-ben majdnem azonos az 1772-es összeírással.

Noha az elvándorolt és kitelepített német lakosság helyére szlovákiai magyarokat, csángókat és bukovinai-székelyeket hoztak, a lakosság száma általában fogyott az 1930-as népszámláláshoz viszonyítva. Erős növekedés csak a városokban és egyébként is nagyobb, összesen 6 településen található (Komló, Szigetvár, Pécs, Szentlőrinc, Harkány, Siklós). Tetemes a növekedés 14 községben (Szászvár, Sásd, Csertő, Nagydobsza, Molvány, Nemeske, Hidas, Bükkösd, Kővágószőlős, Görcsöny, Beremend, Cún, Sellye). Csekély növekedés észlelhető 71 településen, szinten maradás 26-ban, fogyás 129-ben, erős fogyás 49-ben, 12-ben pedig pusztulás, mert annyira megritkult a lakosság, hogy már csak névben tekinthető községnek.

A névváltoztatási téboly, amely egy évszázadra tönkretette és elszíntelenítette utcaneveinket, Baranyában is dúl. Egyesek azt hiszik, hogy Lenin, Kossuth, Petőfi, Ady, József Attila neve feledésbe merülne, ha nem kapnának minden faluban és városban egy-egy utcát vagy teret. A tömérdek *Szabadság utca* meg tér elnevezés olyankor keletkezett, mikor a szabadság fénye ugyancsak elhalványult. Mennyivel segíti az eligazodást, hogy Gödre faluban az egykori *Országút* hivatalosan ma a *Vörös Hadsereg útja* nevet viseli, a *Köves út* pedig *Rákóczi u.* lett? Gyűrűfű ma már elnéptelenedett falu egyetlen volt utcája a *Béke utca* nevet kapta. Ma már nyugszik is a falu békében.

Kisebb volt országos viszonylatban is a helységnevek változtatása. A község-egyesítéseket követő névösszevonások nem mindig a legszerencsésebbek. Egyes közigazgatási tisztviselők jobban félnek a *Szent-* kezdetű falunevektől, mint a legendákban és népmesékben az őrdög a szenteltvíztől. Szerencsénkre Baranyában nagyon mérsékelt volt a változtatás, a sok szent közül csak az egyetlen *Erzsébet* volt kénytelen *szent* előnévétől megválni (pedig az egyik Erzsébet magyar szent volt). Nem volt szerencsés névváltoztatás a *Büdösfa* > *Rózsafa* sem. Ha az országos helynévbizottságban csak egyetlen szakértőt (helytörténészt vagy névtanhoz is értő nyelvészt) meghagytak volna, akkor nem ilyen Ludas Matyiba illő névváltoztatás történt volna, hanem visszakapta volna eredeti korábbi (a népetimológiás torzulás előtti) *Vidosfa* nevét.

Nagyon érdekes és tanulságos a községnevek alakulása a nem magyar anyanyelvűeknél. Mint más vidékeken, itt is többféle lehetőség volt a községek elnevezésére akkor, ha teljesen elpusztult, lakatlaná vált községbe nem magyar lakosságot telepítettek. Különösen érdekes az említett Schwäbische Türkei, mert itt nem szórványosan élt, mint például Fejér megyében, hanem egy kisebb vármegyényi területen egységes német lakosság alakult ki elenyésző magyar és itt-ott délszláv kisebbséggel. Ezért maradt meg a 18. század elejétől-közepétől a második világháború végéig, amikor is az elvándorlás és a kitelepítés alaposan szétzilálta az eddig szinte egységes tömböt. A dülönevekben és falurész-elnevezésekben a nagyrészt német eredetűeket átvette a magyar (felvidéki, csángó, székely) és délszláv lakosság is. A községnevek azonban általában megmaradtak ősi formájukban. Szerencsénkre Baranya is azon 15 vármegye között van, amelynek árpádkori történeti földrajza már évtizedekkel ezelőtt megjelent (azóta is türelmetlenül várjuk a következő kötetet). Így ellenőrizhetjük, hogy a nem magyar nyelvű lakosság zömében átvette a korábbi magyar lakosságtól használt névalakot. Többségükben természetesen saját nyelvük hangrendszeréhez igazodott, néha népetimológiával egy kissé torzult, csak nagyrítkán lett fordítás vagy új név az átvétel eredménye. A száznál több német, délszláv és román-cigány elnevezésből néhány példát közlök:

a) Átvette a betelepült lakosság a korábbi nevet a saját nyelvéhez való hangtani „igazítással” (a magyar fonetikával leírt német és egyéb név előtt a község sorszámát a BMNF-ben található, utána zárójelben a magyar hivatalos név és egyéb megjegyzések következnek): 1. *Mekniss* ~ *Mekénics* (Mekényes), 21. *Hajmás* (Nagyhajmás), 3. *Titis* ~ *Tidis* (Tüttös), 5. *Pikal* (Bikal), 7. *Kozárt* (Kozár), 10. *Kérinis* (Görényes), 13. *Tofi* (Tóffü), 54. *Prädar* (Barátúr), 65. *Csëving* (Csebény), 207. *Kécsin* (Göresöny), 212. *Ksnárád* (Kisnyárad), 217. *Szuorgédi* (Szederkény); délszláv példák: 134. *Pécsuj* (Pécs), 143. *Sáros* (Sarlós), 160. *Kukiny* (Kökény), 204. *Szëcsuj* (Szekcső), 223. *Muvács* (Mohács); román-cigány *Mäs* ~ *Mäsész* (Mohács), 225. *Kurkë* (Kölked).

b) Népetimológiás változás: 17. *Nágygák* (vö. *neu*, Nagyág, ma Ág), 23. *Vaszar* (vö. *Wasser*, Vaszar), 59. *Akarév* (vö. *Acker*, Okorvölgy), 73. *Szolámon* (vö. *Solomon*, Szulimán, a magyar név is népetimológiás < *Szóllómál*), 159. *Jud* (vö. *Jud*, Gyód), 195. *Pouda* (vö. *Boden*, Boda), 198. *Szándáséva* (vö. *Sand*, Szentersébet, ma Erzsébet), 201. *Schombërh* (vö. *Berg*, Somberek), 203. *Nimosháuz* (vö. *nimmer*, Hímesháza).

c) Rövidítés: 18. *Szálák* (Szalatnak), 61. *Hëtjë* (Hetvehely), 64. *Poldikász* (Boldogasszonyfa), 70. *Mámélék* (Almamellék), 118. *Poszta* (Pusztakisfalva), 180. *Tëvacs* (Deveser), 256. *Jákfál* (Kisjakabfalva).

d) (Részben) fordítás vagy párhuzamos elnevezés: 47. *Ungrisszék* (Magyarszék), 224. *Krósznárád* (Nagynyárad), 228. *Klábudmër* (Kisbudmér), 277. délszláv *Mártincí* (Felsőszentmárton), 191. *Krizsovcë* (Drávakeresztúr).

e) Más elnevezés: 111. *Klözshüta* (*Glashütte* 'üveghuta', Óbánya), 134. *Fünfkiriga* (*Fünfkirchen* 'öt templom', Pécs); szláv példa: 292. *Dravljance* (Révfalu).

A kétkötetes thesaurusról még egyszerennyit lehetne írni, de így is tanulmányi duzzadt az ismertetés. Még a dülöneveket, vízneveket, domborzati és egyéb sok-sok ezer elnevezést nem is érintettem, az utcanevекről csak egy mondat erejéig szóltam. Véleményemet így foglalhatom össze: ez a nagyszerű mű nemcsak a magyar, hanem a hazai német, délszláv, sőt román-cigány névtudomány kimeríthetetlen tárháza, sőt a településtörténet, néprajz, művelődéstörténeté is. Különböző szempontú feldolgozása számos szakdolgozatnak, sőt doktori disszertációnak lehet fő forrása. Köszönet érte minden személynek és intézménynek, akik és amelyek megjelenését lehetővé tették.

Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok 1984. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1984. Kriterion, 334.

E tanulmánygyűjteménnyel újabb figyelemre méltó dokumentumát vehetjük kezünkbe annak a szorgalmas és invenciózus kutatómunkának, amely a romániai magyar nyelv- és irodalomtudomány különféle műhelyeiben folyik.

A kötetet tizenhat szerző egy-egy tanulmányából állította össze Szabó Zoltán professzor. Ha e tanulmányokat a kötet cím alapján próbáljuk csoportosítani, azt láthatjuk, hogy az irodalomtudomány némi túlsúlyban van a stilisztikával szemben: a kilenc irodalom- és eszmetörténeti dolgozat együttesen épp kétharmadát teszi ki a kötetnek (5–210), míg a stilisztikát hat tanulmány képviseli (236–332). A két fő részt Mózes Hubának a népdalvers sorfajairól írott alapos verstani értekezése (211–35) választja el és fűzi egymáshoz.

Az irodalomtudományi dolgozatok tárgyválasztása Kazinczytól (akinek életpályáját merőben újszerű módon, „a regulációs irányultságú pszichodiagnosztika” szemzőgéből vázolja fel Molnár Judit: 5–17) egészen a mai romániai magyar irodalomig ível (Lázok János Sütő András drámáit elemzi dramaturgiai és eszmetörténeti szempontból, különös tekintettel a két történelmi dráma – az Egy lócsiszár virágvasárnapja és a Csillag a máglyán – közötti párhuzamokra és ellentétekre: 176–210).

E két időbeli határvonal között helyezkedik el a gyűjtemény többi irodalomtörténeti jellegű dolgozata. 19. századi témával két tanulmány foglalkozik: Végh Bélác, amely Bajza József kritikafogalmának esztétikai értelmezéséhez járul hozzá új adalékokkal (18–32) és Kozma Dezsőé, amely a szellemi hagyományörzésnek, a „régii” és a „népi” kultuszának a megnyilvánulásait kíséri nyomon Arany János költészetében és irodalomszervező tevékenységében (33–44).

A századunk magyar irodalmi jelenségeit feltérképező dolgozatok szerzői közül kettő is Németh Lászlót választották tárgyukul: Kereskenyi Sándor az erkölcs és az esztétikum viszonyát boncolgatja A minőség forradalma alapján, így mutatva fel „a moralista szépségeszményét” (66–84), Máriás József szerényebb igényű, de nem kevésbé gondosan dokumentált összeállítása pedig arról ad számot, milyen nyomokat hagyott Németh László gondolkodásában és műveiben szülővárosa, Nagybánya (45–65).

Az irodalomtudományi részt lezáró három tanulmány a szűkebb haza: Erdély legújabb kori irodalom- és művelődéstörténetéből meríti tárgyát: Gaal György a pozitívizmus és a szellemtörténet jegyeit szembesíti Kristóf György kolozsvári irodalomtörténetész professzor munkásságában (85–103), Cseke Péter a „népiség” gondolatkörének alakulását kíséri figyelemmel az Erdélyi Helikon tizenhét évfolyamán keresztül (104–44), végül Kántor Lajos azoknak az 1948 és 53 közötti kritikái és irodalompolitikai harcoknak adja gazdagon dokumentált és bizonyos vonatkozásban fájdalmasan tanulságos krónikáját, melyek a lírikus Szabédi László elhallgat(tat)ásához vezettek (Szabédi László – és az írástudók felelőssége; 145–75).

A gyűjtemény utolsó harmadát alkotó stilisztikai tanulmányokat a bennük tárgyalt jelenségeknek a nyelvi rendszerben, ill. a műalkotás struktúrájában elfoglalt helye szerint vesszük sorra.

A „látható nyelv”-vel, az írásképeknek és a grafikai szerkesztésnek a lírai mű hatásmechanizmusában játszott szerepével Egyed Péter foglalkozik (255–65). A szó síkját J. Nagy Mária járja be, hogy élénk tárja, miképpen válik stílusalakító erővé egy szófaj – a főnév – régi kedves költőjének és állandó kutatási témájának, Vajda Jánosnak a lírájában (236–54). A szavakból felépülő magasabb nyelvi és stilisztikai egység: a kép Németh Ágnes tanulmányában jelenik meg, amely azt elemzi – helyenként kritikus

éllel —, mi menthető át idegen nyelvbe (ez esetben az angolba) József Attila költői képeiből (298—315).

A mondatnál nagyobb nyelvi egységek legkisebbikének, a bekezdésnek szövegszerkezeti sajátosságairól Kabán Annamária nyújt áttekintést (266—81). E tanulmány-nak az ad különös érdekességet, hogy a legkorszerűbb szövegelméleti apparátussal végzett elemzésnek nem mai szépirodalmi alkotások szolgálnak anyagául, hanem 16—17. századi magyar tudományos művek (Apáczai, Melius Juhász és Pápai Páriz szövegei). Ennek révén a szerző nemcsak a szövegszerveződés mechanizmusára deríthet fényt, hanem tudományos stílusunk kialakulásának folyamatára is.

Hasonlóképpen szövegtani alapállást képvisel Kovács Emese, aki Villon Nagy Testamentumának két versét, ill. ezek magyar fordításait veti egybe a felhívó funkció nyelvi-stilisztikai megjelenítésének szempontjából (282—97). A vizsgálódás — noha csupán ebből az egy aspektusból — végeredményben kiterjed a műalkotás egészére, s így bizonyos fokig műelemzést is ad. (A felhívó funkció kapcsán viszont illetl volna legalább megemlíteni Karl Bühler Sprachtheorie-ját és annak nevezetes háromszögét, amely éppen a tanulmány megjelenésének évében volt ötvenesztendő.)

A legmagasabb kilátópontról épp a legfiatalabb szerző, a pályakezdő Galamb Katalin szemléli tárgyát, a szecesszió stiláris sajátosságait Ambrus Zoltán prózájában (316—32). Dolgozata egy írói életmű egészében keresi és találja meg az adott korstílus vagy irányzati stílus jegyeit, szép példáját nyújtva ezzel a Szabó Zoltántól még 1970 táján kezdeményezett tanulmánytípusnak, a „történetívé fejlesztett stílusjellemzés”-nek.

Nem egészen véletlenül kanyarodtunk vissza ismertetésünk végén Szabó Zoltán személyéhez. Nem néztem utána, hogy a tanulmánykötet szerzői közül kik voltak-lehettek ténylegesen a tanítványai, hisz közvetve mindannyian azok. Tanítványai a nyelvhasználat és a stílus iránti érzékenységben, a pontos és mégis gördülékeny beszéd-módban, — s ami talán a leginkább szembeötlő a magyarországi olvasónak: a nemzetközi szakirodalommal való friss és szelektív lépéstartásban.

E kötetnek mindössze egy hibája van, s erről sem a szerzői tehetnek. Az ti., hogy Magyarországon szinte lehetetlen hozzáfutni: se könyvtáruki forgalomba nem került, se a könyvtárak nem tartják számon. Pedig megérdemelné, hogy helyet kapjon az itteni szakkutatók, tanárok és irodalomkedvelők könyvespolcán is.

Kemény Gábor

Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagy-könyvi nyelvjárásban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 278 oldal

1. Mostanában, amikor erőteljesen megnőtt az érdeklődés az élőnyelv iránt, előtérbe kerültek a beszélt nyelvi kutatások, különösen nagy értékűnek tekinthetjük Szabó József könyvét a nagykönyvi nyelvjárás mondat szerkezeti sajátosságairól. Nem csupán azért figyelemre méltó ez a munka, mert ismereteinket gazdagítja egy Tolna megyei község jelenkori tájnyelvi állapotáról, hanem általános módszertani tanulságai miatt is nélkülözhetetlen mindazok számára, akik akár a tájnyelvek, akár a beszélt köznyelv mondattanának kérdéseivel kívánnak foglalkozni. Deme László a Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Bp. 1971.) c. könyvében írott nyelvi szövegek szerkezeti elemzésének módszerét dolgozta ki, Szabó József pedig ezt az eljárást alkalmazta, fejlesztette tovább beszélt nyelvi szövegek vizsgálata céljából.

Nem volt könnyű ez az adaptáció, már csak azért sem, mert írott és beszélt nyelv között talán éppen a szintaxis területén vannak a legszembetűnőbb különbségek. És itt már el is jutottunk az egyik legfontosabb kérdéshez, amely a szerzőnek is, a vizsgálatnak is alapproblémája: a beszélt nyelvi szövegek mondatelhatárolásának kérdéséhez, ahhoz, hogy a beszélt nyelvben valójában hol van egy mondatnak a vége. Szabó József szerint is „tűzés nélkül állíthatjuk, hogy az élőbeszéd (a nyelvjárás) mondattani (mondatszerkezeti) vizsgálata szempontjából a magnetofonszalagra rögzített beszéd folyamat mondatokra tagolása kulcsfontosságú kérdés” (32). Ehhez még azt tennem hozzá, hogy a mondatelhatárolás nem egyszerűen a lejegyzés technikai kérdése, hanem egyúttal nagyon lényeges elméleti probléma is. Nem választható el annak tisztázásától, hogy a beszélt nyelvben valójában mi is a mondat, mi tekinthető olyan önálló egységnek, amely megfelel a mondat kritériumának. A nyelvtudomány története során nagyon sokféle mondatmeghatározás született. A mondat lényegét megpróbálták már logikai, pszichológiai, grammatikai stb. oldalról megközelíteni, azonban az eddigi definíciók többnyire írásjeltől írásjelig tartó lezárt korpuszokra vonatkoztak. Nemigen vették figyelembe azt, hogy hogyan illeszkedik be a kommunikációs folyamat egészébe, hogyan viszonyult a magasabb egységhez, a szöveghez, és főként azt, hogy a beszélt nyelvben mi tekinthető mondatnak. Azt hiszem, ez utóbbi kérdésre mindmáig nem tudunk megnyugtató választ adni, nyelvtudományunk egyik közeljövőben megoldandó feladata lesz a beszélt nyelv mondatelméletének kidolgozása.

Az elmélet kidolgozatlansága miatt Szabó József számára nem volt más lehetőség, mint az, hogy megpróbálta a nyelvjárás beszélt szövegeit az írott nyelvre alapozott ismereteink szerint elemezni: milyen arányban vannak benne egyszerű és összetett mondatok, hány tagmondatból áll egy összetett mondat stb. Ehhez persze elengedhetetlenül szükség volt a hangzó szöveg írásban történő rögzítésére, mégpedig olyan formában, hogy a lejegyzett szöveg részegységei a nagybetűs mondatkezdettől a mondatvégéig végén levő írásjelig kerek, lezárt elemezhető korpuszt tartalmazzanak. Elfogadjuk e tekintetben a szerző szakértelmét és jóindulatát, azt, hogy a beszédészünetek, az intonáció és egyéb más fogódzók segítségével a valósághoz leginkább közel álló állapotot hozta létre, még akkor is ha ilyen vallomásokra kényszerül: „Néhányszor rendkívül nehéz volt döntenem, de végül is így vagy úgy határoznom kellett . . . Ha érvényesült is bizonyos fokú — szándéktalan, akaratlan — szubjektivitás a szövegek mondatokra tagolásában, ez mindegyik szövegegységnél azonos mértékű volt, és sohasem az összesítés elkészítése után, hanem — ha volt is ilyen — mindig a számítások elvégzése előtt fordulhatott elő” (38).

2. Egy ilyen rövid recenzió keretében még arra sem igen van lehetőség, hogy a könyv tartalmi ismertetésére sort kerítsék, ezért inkább egy-két problémára, a kutatás eredményeire szeretnék pár szóval reflektálni.

3. A vizsgálat egyik indítéka volt annak a nézetnek a cáfolata, amely a korábbi dialektológiai irodalomban eléggé elterjedt, hogy a parasztember beszédére inkább az egyszerű mondatok használata a jellemző, és nem az összetetteké (53). Érdekes módon összecseng ez a gondolat a modern szociolingvisztikában B. Bernstein kódelméletével, amely szerint az alsóbb néprétegekhez tartozó szülők gyerekei korlátozott kóddal rendelkeznek, a nyelvi megnyilatkozásaik során nem törekednek explicitésre, csökken náluk az absztrakt megfogalmazások mennyisége, kevesebb szintaktikai formát használnak, egyszerűbb mondatstruktúrákat alkalmaznak, mint a kidolgozott kóddal rendelkezők (l. Pléh Csaba: Hátrányos helyzet és beszéd a kisiskoláskorban. In: Büky — Egyed — Pléh: Nyelvi képességek — fogalomkincs — megértés. Tankönyvkiadó, Bp. 1984. 361 és 365). Ezek után nem véletlen, hogy Bernstein elméletének túlbuzgó követői a nyelvjárásban beszélőket is a korlátozott kóddal rendelkezők közé sorolták. Azon sem csodál-

kozunk, hogy ez az eljárás nagy ellenvetést váltott ki nemcsak Európában, hanem Amerikában is (l. Oevermann: Sprache und soziale Herkunft. Berlin 1972.; Labov: A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba – Terestyéni Tamás szerk., Beszéd-aktus – Kommunikáció – Interakció. Bp. MRT TK 365–98).

Mi a helyzet tehát ezen a téren? Erre világos, egyértelmű választ ad Szabó József vizsgálatának összegezése: „tarthatatlan az a régi nyelvjárástani felfogás, amely szerint a népnyelvre elsősorban az egyszerű mondatok használata a jellemző, s ha előfordulnak is összetett mondatok, inkább a mellérendeltek, az alárendeltek alig-alig” (192). A vizsgálat anyagában átlagosan két összetett mondatra esik egy egyszerű mondat, az összetettekben belül pedig nagyjából fele-fele arányban fordulnak elő mellérendelt és alárendelt mondatok (193). Ha van valami különbség az írott nyelvi és a beszélt (népnyelvi) szövegek között, akkor az inkább a szinteződésben, a mondatok többlépcsős alárendeltségében és a mondattejedelemben, a mondaton belüli tartalmas szavak mennyiségében mutatkozik meg. Ez érthető is, hiszen a beszélt nyelv nem tűr meg egy mondaton belül annyi és olyan zsúfolt szintaktikai szerkezetet, mint az írott szöveg, ahol az olvasónak megvan a lehetősége arra, hogy a nehezebben áttekinthető mondatot esetleg még egyszer elolvassa. A beszélt nyelvben ilyen ismétlésre nincs lehetőség.

4. Szabó József könyve figyelmeztet bennünket arra is, hogy nemcsak az általános nyelvleírásban, de a nyelvi rendszerek kutatása során sem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvészociológiai szempontokat. Már a vizsgálat megtervezésekor gondosan ügyelt erre a szerző. Nemcsak általában a nagykönyvi nyelvjárás mondatszerkezeti sajátosságaira derül fény a könyvben, hanem a maga valóságában, szociális rétegenként, életkoronként nemek és műfajok szerint elkülönítve állnak rendelkezésre a vizsgálati eredmények.

Talán nem meglepő, hogy a nemek szerinti eltérések a mondatszerkezeti sajátságok tekintetében eléggé kicsik, gyakorlatilag szinte el is hanyagolhatók. Ezt a szerző azzal magyarázza, hogy a művelődés, a világlátás lehetőségei nemektől függetlenül adva vannak minden ember számára. Annál szembetűnőbb viszont a nemzedékek közötti különbség. Határozott tendenciának látszik, hogy a fiatalok nyelvhasználatában növekszik a többszörösen összetett mondatok gyakorisága, és csökken a két tagmondatból álló összetett mondatok, valamint az egyszerű mondatok aránya. Az ok itt is kézenfekvő: az olvasottság nagyobb foka, a művelődés térhódítása.

5. Az ehhez hasonló nagyobb lélegzetű kutatások esetén gyakori, hogy az olvasó csak az eredményekhez jut hozzá, a vizsgálati anyaghoz nem. Nagyon hasznos és szerencsés megoldásnak tartom, hogy a kötet függelékékként mintegy 80 oldalon a lejegyzett szövegeket is közzétette a szerző. Így a táblázatok és a számadatok mögött ott van az élő valóság, a nagykönyvi nyelvjárás teljes arculata; hangtani, alaktani és lexikális sajátságok is kirajzolódnak az egyes adatközlők élbeszéléseiből. Az, hogy ilyen szövegek közlésre sajnálatos módon csak ritkán kerülhet sor, – úgy gondolom – nem a szerzőkön múlik, hanem inkább a szűk kiadási lehetőségeken.

6. Szabó József könyve a sok statisztikai adat ellenére is élvezetes olvasmány a szakemberek számára. Mivel nemcsak a feldolgozás, hanem az előkészítés és az anyaggyűjtés szakaszáról is részletesen beszámol, igen jól hasznosítható nemcsak mondattani, hanem más természetű munkálatok megtervezéséhez is. Külön érdeme, hogy a magyar nyelvjárások egyik legjobban elhanyagolt ágazatában, a mondattan területén ért el úttörő eredményeket. Érdemeit nem csökkenti az a tény, hogy nem a szintaxis teljes egészét vizsgálta, hanem csak a mondatszerkezeti sajátságokat. Reméljük, még a többire is futja az erejéből.

Balogh Lajos

Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról. Nyelvtudományi Értekezések, 118. szám. Budapest, 1983. 80 oldal

A szerző a századvégi magyar prózastílus vizsgálatával foglalkozik munkájában, voltaképpen a szecesszióról ír, s a századvégi magyar novellairodalom nyelvhasználatának egyes ismérveit kísérel megragadni.

A tanulmány először műfajelméleti kérdésekről tájékoztatja az olvasót. A költői nyelvtől elváló, „autonóm nyelvi struktúráként” tartja számon a művészi prózát (7, 1. j.). S a lirizálódásról ezt írja: „Mint hogy a költészet lényege a lírában sűrűsödik, a líra jegyeivel ötvözve válhat költőivé, líraivá a próza” (i. h.). A prózanyelv jellemzőinek meghatározója (Poszler György nyomán) „egy absztraháló, általánosító kategória, a fikció”, s ennek föltárásával törekszik magyarázni a metonimikus jellegű prózát. Magáról a líráról, pontosabban a költői nyelvről szólva Gáspári László a peirce-i hármas tipológiát (index, ikon, szimbólum), valamint a poliszmia, a pragmatika és az esztétikum kérdését egyes stilisztikai kategóriákkal (metonímia, metafora, szimbólum) hozza összefüggésbe, majd „a költői nyelvet metaforikus (ikon) jellegű motivációval” értelmezi (19). A metonimikus prózafölfogás Roman Jakobsontól származik. Jakobson szerint a realista irodalom a metonimikus ívvel áll belső kapcsolatban, a romantikus költészet pedig a metaforával (Nyelvészet és poétika. In: Uő.: Hang—Jel—Vers. Budapest, 1969. 251). Azonban a metaforák szerkezetének tüzetes vizsgálata azt mutatja, amint Török Gábor is megállapította: „A szókép gyakran objektíve kétarcú: metafora is, metonímia is. A hagyományos alapokon álló szövegelemzők ilyen esetekben jobbra csak a metaforikus vonatkozást veszik észre” (Lírai ígefüggvények stilisztikája. Budapest, 1974. 105 és 105, 60. j.). Tehát a költői nyelvet nem célszerű általánosságban „metaforikus jellegű motivációval” jellemezni. Lehet, hogy egyik-másik költői nyelv ilyen, ezt azonban csak az adott költői nyelv egész képvilágának teljes föltárása és elemző leírása után állíthatjuk. — Ami pedig a Ch. S. Peirce-féle jeltipológia fölhasználását illeti: sajnálatos, hogy Gáspári nem hasznosította ezzel kapcsolatban Zalabai Zsigmond Tűnődés a trópusokon című könyvét (Pozsony, 1981.), mert ebben Zalabai meggyőzően mutatja be a metonimianak (és fajainak) meg a metaforának (és származékainak) az indexekkel s az ikonokkal való összefüggéseit.

A műfaj, a stílus és a korstílus kérdéseinek fölillantása után (24—6) az Egy stilisztikai jelenség tanulmány tanulságai című részben (27—37) a szerző a lirizálódás és a nominális stílus összefüggését keresi. A nominális stílus részének tartja a nominális mondatok használatát, ezek „viszonya a prózamondat szövetén belül egy stilisztikailag kirajzolódó lírai vonulatra utal” (34). „A líraiság[. . .] — állapítja meg — már a próza-kiképződés [?!] bölcsőjénél jelen van, amiért is joggal mondhatjuk, hogy század eleji prózánk »visszaköltőiesedik«” (36).

Ezek után tér rá a tanulmány a századvégi novellának a korstílus, a műfaj szempontjai szerint való áttekintésére (38—53). Ebben a részben kerül sor a líra prózaiságának rövid bemutatására egy Thury Zoltán-novella kapcsán, illetőleg a próza líraisága elemződik még. A tapasztalatok hasznosítása a Táguló magatartásformák — egységstíló stílus című fejezetben (53—74) történik, ebben a szerző Thury, Petelei, Gozdu és Justh hőstípusainak ábrázolásában megfigyelhető jellemző stílári viszonyok leírására törekszik. Az általánosításra való törekvés nem mindig hoz meggyőző eredményt, s éppen a stílust alakító eszközök vizsgálatában nem. Egy elbeszélésben „az emeltebb képekkel [?] a növekvő zaklatottság”-ot a következő példával szemlélteti: „A virág kibúvik a földből, a penész kívül a falra, a madár mutatja magát, himbálózva az ág szélén — a világon minden szereti láttatni valódi vagy vélt kezeit[. . .]” (57—8). A kiemelt igékkel kapcsolatos képekre, jelesül a velük kapcsolatos metaforákra gondol a szerző, amikor

az „emeltebb képek”-et említi. Csakhogy: „A virág kibúvik a földből” mondategységben a *kibúvik* ige jelentése: „Kinő, kijön (vhonnan). ~t a fű[. . .] (ÉKsz.; 1. még ÉrtSz.)” Ez tehát, vagyis a *virág kibúvik (a földből)* nem tartható szóképnek, még akkor sem, ha a virág → növény metonimikus vonatkozást figyelembe is vesszük. Az idézet második mondategységében a Gáspári László által kiemelt *kiül* igére az az ÉrtSz.-beli jelentésleírás illik, amely átvitt értelemben az irodalmi nyelvben használatos: „*Vmire kiül*: <csillag> vhol feltűnik” (ÉrtSz.: *kiül* 8.). Az < > használatkörü megszorítást jelez, vagyis a szótár közvetve is tanúsítja az egyéb jelentésvonatkozásokat. Az átvitt jelentésű szó kerülhet olyan sajátos képi környezetbe, illetőleg beépülhet teljes képbe, s ekkor lehet metafora része is; a jelen esetben azonban erről aligha beszélhetünk (az átvitt jelentéshez vö. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 370). — A harmadik mondategység *mutogatja* igéjének az ide vonatkozó szótári jelentése: „Sokszor v. feltűnően, gyak[ran] a jó ízléssel, ill. az illendőséggel mit sem törődve látni enged vmit, vkit” (ÉrtSz.: *mutogat* 2.; 1. még ÉKsz.), így a *madár mutogatja magát* szerkezet az ÉrtSz. jelentésleírásához — de csak ahhoz! — képest valóban metafora. Valójában a szerkezetben levő *mutogatja magát* ’mutatkozik’ értelmű: „(Személy) látatja magát, megjelenik vhol” (ÉrtSz.: *mutatkozik* 1.). Tehát az „emeltebb képek” rendre nem képek, nem szóképek. Igaz ugyan: a szöveg írója kiemeli a jelenségekben hasonlót: „[. . .]a világon minden szereti láttatni valódi vagy vélt kecséit[. . .]”, s ezáltal értelmi szinten közli is, hogy miért az előzőleg felsorolt három jelenséget mutatta be.

A nyelvi stílus elemzésében mutatkozó pontatlanságokból, amelyek gyakran együtt fordulnak elő a megfogalmazás szabatoságának hiányával, még néhány példa: „[. . .]a kályha szíve halkan dobbanó Babits-idézetben[. . .] a *szív*: a *láng*, *tűz* (= az élet feltételei) azonosságai sornak szinte jelképpé, szimbólummá emelt egyszerű metaforája, amely átlekésíti a *kályhát*[. . .]”; „a »mond« ige szimbolikus értékű változatai szervezik a prózai és költői egységeket” — írja a szerző, majd példái következnek a jelenségre: „*mondani* méltóztatik”, „nem akarnék . . . olyast *mondani*” (55); „Krúdy előbb metonimiákból álló naturalista képek impresszionista szötteásával tompítja a realitást” (78). A *kályha szíve* nem egyszerű alakú, hanem teljes alakú metafora egy összetett képben, a *mondani* főnévi igenév semmiképpen sem tekinthető a *mond* ige szimbolikus értékű változatának. Azzal a megállapítással is nehéz mit kezdeni, amelyik a „naturalista képek impresszionista szötteásával” kapcsolatos. Az effajta megállapítások arra figyelmeztetnek, hogy ha a kutatónak a műalkotással kapcsolatos saját érzései, gondolatai fogalmazódnak meg, kevésbé táruhat föl a vizsgált jelenség lejegye. S Gáspári tanulmányában gyakran bukkanhatni effélékre másutt is: „A kártyavár nyugtalan, zaklatott hangulatát például szükségszerűen a főnévi igenév érzékelteti[. . .]” (28); „Szabó Dezsőnél az effajta szerkesztés már az expresszionizmus fülledt légkörét árasztja[. . .]” (i. h.) é. í. t. — Nem egy helyütt nehézkes a tanulmány megfogalmazása, tudományoskodó a kifejezőmódja, például: „A részvét a líraiság, a megszűkülő horizont az érzelmes pszichologizmus, míg a kívülrekedtség az értékek viszonylagossága és az irracionális iránti hajlamot táplálja Peteleinél” (57); „A társadalmi lét a grammatika síkján az elvontat konkrét fogalmakkal részletezőn[. . .] a prózanyelv medrébe húzódik vissza[. . .]” (67); „a prózakiképződés bölcseje” (36); „A konvencionális meghaladására irányuló törekvések, noha külön szálon futnak a műfajokban, a korjellegen belül egy-egy újabb stílus-eszköznek az alkotó szándékától inspirált »kiképződésére«, esetleg divatjára is magyarázatul szolgálnak”; stb.

A tanulmány stílusvizsgálati köntösének különböző elvarratlan szálai arra engednek következtetni, hogy a századvégi novella lirizálódását kevésbé a nyelvi stílusban föllelhető vonások alapján állapította meg a szerző, inkább irodalomkritikai és műfajelméleti előfeltételezések megállapításait szemlélteti velük.

A Nyelvőr postája

Érthetőség és érthetelenség a költészetben. Uray Jenő budapesti levélírónk beküldött nekünk egy költeményt a Szép versek című antológia egyik régebbi kötetéből, azzal a megjegyzéssel, hogy a műből egy kukkot sem ért, s véleménye szerint mi sem fogunk eligazodni ezen az „összefüggéstelen” szövegen.

Először is lássuk magát a vitatott művet, Keszthelyi Rezső Hamu és hang című versét !

miért úszik a tenger valósága
és lángol csontomon a szárazföld
amikor letöröm a szárnyakat
a fehér értelmére

és a halász sebére
a csillag alatt billegő halakat
szavaid szeszélyes hallgatását
az elejthetetlen szél

hangján zokogó kígyókat
akiknek lerágta fejüket az ég
s most vakon szülik a virágokat
a lehetből kilopott fáknak — —

hát így — tanuljuk a sors
fogalmait pedig nem várunk mást
csak esőt a hajunkra s feketerigók
lelkéhez támasztjuk a hátunk

ha bekeríti vértünk
a sárkányok ragyogása
s örökké közeledünk egymáshoz
a holdfényben száradó hálók között

Mi sem állítjuk, hogy ez a szöveg első olvasásra könnyen érthető, olyanféleképp, mint egy újságcikk vagy egy tudományos dolgozat (azt most ne firtassuk, hogy olykor ezekben a műfajokban is találkozhatunk olyan írásokkal, amelyek fejtörést okoznak homályosságukkal; ez ugyanis egy másik téma, nem is csekély jelentőségű).

A modern líra megértéséhez úgy juthatunk közelebb, ha nem támasztunk már eleve olyan igényeket vele szemben, amelyek idegenek lényegétől. Ne várjunk el a verstől olyan típusú érthetőséget, mint a mindennapi nyelvhasználat vagy akár az értekező,

sőt a művészi próza termékeitől. Szinte már közhellyé vált az a megállapítás, hadd említsük mégis (mert igaz!), hogy azt a verset, amelynek a tartalmát, az „értelmét” prózában is el lehet mondani, nem is volt érdemes megírni, hisz a vers épp az olyan dolgok elmondására való, amelyeket csak így, közvetve, áttételesen lehet formába önteni.

Jó példa mindeerre a levélíróinktól kifogásolt, szerintünk azonban szép és hatásos vers is. Az írásjelek elhagyása — ami egyébként Apollinaire (1880—1918) óta divat, vagyis több mint hetvenéves „újítás” — egy kissé megnehezíti ugyan a dolgunkat, mert többféleképpen is értelmezhetővé teszi a szöveget. De talán épp ez volt vele a célja a költőnek. Ha rájövünk (s ehhez nem is kell különösebb lelemény), hogy a négy soros szakaszokra való tagolás nem egyéb formai konvencionál, pontosabban egy formai konvencionának tett látszólagos, játékos engedménynél, s a versmondatok átívelnek a szakaszhatárokon (pl.: „amikor letöröm a szárnyakat... // ...a csillag alatt billegő halakat / szavaid szeszélyes hallgatását / az elejthetetlen szél // hangján zokogó kígyókat” stb.), egy lépéssel beljebb hatolunk a költemény világába, követhetőbbé válik számunkra a gondolatmenete. Vagy nem is gondolat-, hanem inkább érzés- vagy hangulatmenetről kellene itt beszélnünk?

Az 1—3. versszak egy lelkiállapotot fejez ki, mégpedig oly módon, hogy a lírai szubjektumnak (a költőnek) ebből a lelkiállapotból fakadó — meglehetősen szeszélyes, sőt önkényes — képzettársításait rögzíti. Kifejezi, azaz költői képek felvillantásával sejteti, sugallja a vers ezt a mondanivalót, nem pedig közli. Épp ebben rejlik hatékonyságának titka. (Az már más lapra tartozik, hogy e képek némelyikét, pl. ezt: „az elejthetetlen szél // hangján zokogó kígyókat / akiknek lerágtá fejüket az ég / s most vakon szülik a virágokat” stb., magunk is modorosnak, túlfeszítettnek tartjuk.)

A költemény jelentését és jelentőségét csak az utolsó két szakasz világítja meg. E sorokat bizonyára levélírónk sem tartja érthetetlennek vagy éppen értelmetlennek. „A feketerigók lelké”-nek és „a sárkányok ragyogásá”-nak motívumát aligha kell bővebben magyarázgatnunk, miként azt sem, hogy a vers világa (világképe) ennek a két alapmotívumnak a kontrasztjára épül. Az utolsó sor *háló* szaváról, a József Attila- és Pilinszky-reminiszcenciákról — talán szándékos utalásról? — hosszan lehetne írni, ehelyett hadd hivatkozzam Beney Zsuzsának Csillaghálóban című remek esszéjére az Ikertanulmányok kötet (1973.) 5—48. lapján.

A téma rendkívül gazdag szakirodalmából csak néhány újabban megjelent hazai kiadványra hívhatjuk fel a figyelmet (Török Gábor: A líra: logika, 1968.; Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez, 1969.; Péczely László: Bevezetés a műelemzésbe, 1973.; Török Gábor: Költői rébusok, 1974.; uő: József Attila-kommentárok, 1976.; Somlyó György: „Modernnek kell lenni mindenestül”, 1979.; uő: Filoktétész sebe. Bevezetés a modern költészetbe, 1980.; Török Gábor: A pecsétek feltörése. Mai líránkat olvasva, 1983.; Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell, 1985.; stb.). De nem árt megismerkedni a legilletékesebbeknek: maguknak a költőknek, íróknak a véleményével sem, pl. Weöres Sándor: A vers születése (Egybegyűjtött írások, 1970., 1: 205—48) vagy Fejes Endre: Gondolta a fene (1977.). Reméljük, hogy ezekben a munkákban — meg a bennük említett számos továbbiiban — választ kap az olvasó azokra a kérdéseire is, melyekre itt nem tudtunk sort keríteni.

Sinkorán. Krasznai Péter budapesti olvasónk afelől érdeklődik, milyen fajta kutya a *sinkorán*, s honnan ered ez a szó. Ő úgy tudja, hogy vagy a franciából, vagy az oszmán-törökből került nyelvünkbe.

A *sinkorán* (*sinkurant*) főnév és igei származéka, a *sinkorantázik* (*sinkurantázik*) tudomásunk szerint a francia *chien courant* 'vadászeb, hajtó eb' kifejezésből ered (vő.: Ballagi Mór Teljes szótára, 2: 519 és az Eckhardt-féle francia—magyar nagyszótár, *chien*

courant alatt). Erre vall, hogy a korábbi adatok az *u* hangzóság (pl. 1708: *sinkurantázni* Ordinantián lévő Udvara népével kiment; Délután *sinkurantázni* kiment eő Felsége; Rákóczi Tár, Pest 1866, I: 117; mind a két adat II. Rákóczi Ferencre vonatkozik), míg a későbbiek már jobbra *o* magánhangzót tartalmaznak a második szótagban (így 1713: Fölöstökön [!] után nyulat *sinkorantáztak*; NySz. 2: 1574). Az igei származék tő végi *t* hangja feltehetően a francia *courant* jelző szó végi *t*-jének betűjejtésével magyarázható.

A *sinkorán* szó török származtatása igen valószínűtlen. Ellene szól az első adatoknak ebből a szempontból viszonylag kései volta, valamint a szókezdő *s* (*š*) hang. A kezünk ügyében levő török etimológiai szótárakban nem is találtuk nyomát ilyen vagy hasonló szónak. Így hát a keleti eredeztetés ötletét, úgy látszik, el kell ejteni.

Hogy a *sinkorán* eredetileg milyen fajta kutya lehetett, annak eldöntésére nem érezzük magunkat illetékesnek. Megjegyezzük azonban, hogy a Ballagi-szótárban értelmezésünk ezt találtuk: *sinkurant*: vadászeb, k o p ó ; *sinkurántá zil*: k o p ó k k a l vadász.

Végül hadd említsük meg, hogy a *sinkorán*nal, ill. az ilyen módon való vadászattal Széchenyi Zsigmond, a jeles vadász-író is foglalkozik Hengergő homok című könyvében (Bp. 1964., Szépirodalmi, 129–61, különösen 137–8).

Egyből. Dr. Ráth András székesfehérvári levélíróknak egyáltalán nem tetszik a címtől írt határozószó gyakori előfordulása mai nyelvünkben. Egyszer még egy tudománynépszerűsítő újságcikkben is találkozott vele. Azt kérdezi: túrjuk-e meg stílusunkban ezt az új keletű, nyegle hangzású szót?

Az *egyből* korántsem olyan új fejleménye nyelvünknek, mint levélírónk gondolja. Az Értelmező Szótárnak először 1960-ban megjelent II. kötete már felvette címszavai közé, 'előkészület nélkül; azonnal, rögtön' jelentésben, (*biz*), azaz *bizalmas* stílusminősítéssel. A kevésbé választékos élőbeszédben bátran használhatjuk: *Egyből* megcsinálta; *Egyből* megette az egészet; *Egyből* lekent neki egy pofont. Előfordul a népköltészetben is: „Három tolvaj legén, / Korcsomát érének, / Oda bemenének, / *Egyből* azt kérdezek . . .”

A sportnyelvben sajátos jelentésárnyalata alakult ki: 'kapásból, rögtön' (ti. továbbítja a labdát). Az ÉrtSz. példamondata (*Egyből* bevágta a labdát a hálóba) éppoly kifogástalan, mint a levélírónk beküldötte sportriporterri mondatok.

Az már más lapra tartozik, hogy egy ilyen familiáris hangulatú szót csak megfelelő nyelvi környezetben szabad használni. Az újságnyelvben, különösen egy tudománynépszerűsítő cikkben, csakugyan szokatlanul fest. Ilyen jellegű szövegben ajánlatos helyette inkább a *rögtön*, a *nyomban* vagy az *azonnal* határozószó alkalmazása.

Kemény Gábor

Szemle

Kecskés András—Szilágyi Péter—Szuromi Lajos: Kis magyar verstan (Ismerteti: Elekfi László)	357
Füredi Mihály: Asszociációs szótárak és módszerek	368
Pesti János szerk.: Baranya megye földrajzi nevei (Ismerteti: Kálmán Béla) ...	373
Szabó Zoltán szerk.: Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok (Ismerteti: Kemény Gábor)	376
Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykönyvi nyelvjáráásban. (Ismerteti: Balogh Lajos)	377
Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról (Ismerteti: Büky László) ..	380

A Nyelvőr postája

Kemény Gábor: Érthetőség és érthetelenség a költészetben — Sinkorán — Egyből .. 382

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIK) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIK 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADEMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010 Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149 és külföldi bizományosai).

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarazat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaltó és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátuás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. *Beszédkultúránk időszerű kérdései* .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn* (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pülszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296 l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffirmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161 l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Museum könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvtudományok Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. Ed. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8